મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ–૧૪

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૫,૦૦૦

એક રૂપિયો

ઑક્ટોબર, ૧૯૫૯

પ્રાસ્તાવિક

સને ૧૯૧૫ના પ્રારંભમા ગાધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી કાયમને માટે હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા.

પાંચ છ વરસની અંદર એટલે કે સન ૧૯૨૦મા એમણે આખા દેશની સ્વરાજ્યની હિલચાલની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી, અને એક જબરદસ્ત આદોલન દેશમા જગાડ્યું

બરાબર દસ વર્ષ પછી ગાધીજીએ લાહોરની કૉંગ્રેસમા પૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું ધ્યેય સ્વીકારી આખરી ફેંસલો કરવા માટે મીઠાનો સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો

અને ત્યાર પછી બરાબર બાર વરસે (૧૯૪૨) અંગ્રેજી હકૂમતને ભારત છોડી જવાની નોટિસ આપી

પાચ વરસની આ લડતને અંતે ભારત સ્વતંત્ર થયુ. 'બાર વરસનું એક તપ' એ હિસાબે ગાધીજીની આ અદ્ભુત રોમહર્ષણ સ્વરાજ્ય-સેવા બરાબર ત્રણ તપ સુધી ચાલી અને ફળી.

આ ત્રણ તપનો ઇતિહાસ ગાધીજી જેવા, કે જવાહરલાલજી જેવા અનેક રાષ્ટ્રપુરુષોના જીવનમાં, એમની વાણીમાં અને એમની પ્રવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયો જ છે પણ આ ત્રણ તપ દરમ્યાન જે જે નાની મોટી વ્યક્તિઓએ આમાં ભાગ લીધો અને એ આખી પ્રવૃત્તિ અને એની પાછળની પ્રેરણાનુ નિરીક્ષણ કર્યું તેમનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ પોતપોતાની અનુભૂતિ અને સ્મૃતિ અનુસાર પોતાના સંસ્મરણો લખી આપે.

તેમાંય ગાધીજી તો રાષ્ટ્રપુરુષ હોવા ઉપરાત યુગ-પ્રેરક મહામાનવી પણ હતા. એમની સાથે સબધ ધરાવતી બધી જ ઘટનાઓનું અસાધારણ મહત્ત્વ છે

તેથી જ સ્વરાજ્ય સરકારે રાજ્ય કારભાર વ્યવસ્થિત થતાંવેંત તમામ ગાંધી-વાઙ્મય એકત્ર કરી પ્રકાશિત કરવાની યોજના તૈયાર કરી. આ યોજના

બાર પદર વરસના સતત પ્રયત્નને અંતે સફળ થવાની છે એમા તો ગાધીજીની વાણી અને લેખિની દ્વારા જે નીકળ્યુ તે બધાનો સગ્રહ થશે

પણ ગાધીજીનો પૂરો પરિચય થવા માટે અને સ્વરાજ્ય યુગનો ભારતનો ઈતિહાસ સપૂર્ણ કરવા માટે પણ બીજા વિવિધ સાહિત્યની જરૂર છે. મહાદેવભાઈની વાસરીઓ (ડાયરીઓ) અને એમણે લખેલા સાપ્તાહિક પત્રો એ તો ગાધીજીનું સપૂર્ણ જીવન લખવા માટે મહત્ત્વનો મસાલો છે જ શ્રી પ્યારેલાલજી પાસે જે કીમતી મસાલો પડેલો છે તેનો ઉપયોગ કરી તેઓ ગાધીજીનુ વિસ્તૃત ચરિત્ર લખે જ છે. પણ નાના મોટા પ્રસગો વિષેની વિગતવાર માહિતી પણ લોકો આગળ આવવી જોઈએ

સ્વરાજ્ય માટે મીઠાનો સત્યાગ્રહ શરૂ કરી ગાધીજી ૧૯૩૦મા જેલમા ગયા સરકારે એમને યરવડા જેલમા સ્ટેટ પ્રિઝનર — રાજદ્વારી કેદી તરીકે રાખ્યા હતા તે વખતે એમની સાથે રાખવા માટે સરકારે મારી પસદગી કરી અને મને સાબરમતી જેલમાથી યરવડા મોકલી દેવામા આવ્યો. ગાધીજી જોડે તે વખતે હુ પાંચ સવા પાચ મહિના રહ્યો હોઈશ

હુ છૂટચો ત્યારે યરવડા જેલમાં જ આણી રાખેલા શ્રી પ્યારેલાલજીને મારે ઠેકાણે, ગાધીજી સાથે રાખ્યા પણ થોડા જ દિવસમાં (૨૬–૧–૧૯૩૧) એ બન્નેને અને કેટલાક નેતાઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

પ્યારેલાલજીએ હમણા હમણા મારી પાસે માગણી કરી કે બાપુજી સાથે હું રહ્યો તે દિવસોની હકીકત મારે લખી કાઢવી બીજાઓની પણ માગણી હતી જ એટલે, આજે, ઓગણત્રીસ વરસ પછી જેમ યાદ આવે છે તેમ લખવા માગુ છુ

સન ત્રીસની એ હિલચાલમા ગાધીજી યરવડા જેલમા સાડા આઠ મહિના રહ્યા આ દિવસો દરમ્યાન રાજદ્વારી મુખ્ય ઘટના તો સર તેજ બહાદુર સપ્રુ અને શ્રી જયકર એમને અનેક વાર મળવા આવ્યા અને એ વિષ્ટિને પરિણામે સરકારે શ્રી મોતીલાલજી, જવાહરલાલજી, સરદાર વલ્લભભાઈ વગેરે કોંગ્રેસી નેતાઓને યરવડા જેલમા ગાધીજી પાસે ભેગા કર્યા અને એમની વચ્ચે અને જયકર-સપ્રુ વચ્ચે વાતો થવા દીધી એ છે

એ ઉપરાત આ દિવસો દરમિયાન ગાધીજીએ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ત્રણચાર પ્રવૃત્તિઓ આદરી અને તે પૂરી પણ કરી.

૧ આશ્રમના અગિયાર વ્રતો ઉપરાત યજ્ઞ અને નમ્રતા વગેરે સિદ્ધાતો સમજાવવા માટે એમણે દર અઠવાડિયે પ્રવચનો લખી મોકલ્યા, જે પ્રથમ વ્રતવિચાર નામે અને પાછળથી મગળપ્રભાત એ મથાળા હેઠળ પ્રકાશિત થયા છે વ્રતોનુ આ ભાષ્ય એટલુ મહત્ત્વનુ અને લોકપ્રિય નીવડ્યું કે એનુ ભાષાતર હિંદુસ્તાનની બધી ભાષાઓમા અને અગ્રેજીમા પણ થયુ છે

૨ આ ભાષ્ય પૂરુ થયા પછી બાપુજીએ ગીતાના એકેક અધ્યાયનો સાર દર અઠવાડિયે મોકલવાનુ શરૂ કર્યું ત્રીસ સાલની જેલમાં એ પૂરુ થઈ ન શક્યું પણ ગોળમેજી પરિષદથી પાછા આવ્યા પછી ઓગણીસો બત્રીસની સાલમા સરકારે એમને ફરી વાર યરવડામા રાખ્યા, ત્યારે એમણે એ પૂરુ કર્યું એ અઢારે પ્રવચનો ગીતાબોધ ને નામે પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે આમા ગીતાનો બોધ સામાન્ય માણસ સહેલાઈથી સમજી શકે એવી સુલભ ભાષામા આપ્યો છે ગાધીજી કહે છે કે, 'ગીતા હુ જેવી સમજું છું તે રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન મે આમા કર્યો છે.'

૩ બાપુજીની આવી જ એક ત્રીજી લેખન પ્રવૃત્તિ તે મીરાબહેન (Miss Slade)ને લાભાર્થે આખી આશ્રમભજનાવલિનો અગ્રેજી અનુવાદ પ્રાત સ્મરણના શ્લોકોથી માંડીને અનેક ભાષાઓમાંથી પસદ કરેલા તમામ શ્લોકોનો અને ભજનોનો અગ્રેજી અર્થ ગાધીજીએ અગ્રેજીમા ઘણા પ્રેમથી તૈયાર કરી આપ્યો

૪. સરકાર સાથે ફાવ્યુ નહીં એટલે ખાનગી મુલાકાતો લેવાની ગાધીજીએ ના જ પાડી હતી અને દર અઠવાડિયે અનેક લોકોને કાગળો લખવાનુ ચાલુ રાખ્યુ આવી રીતે એમણે સેકડો કાગળો મોકલ્યા એમાના કેટલાક તો ઠીક ઠીક લાંબા હતા.

ગીતાના શ્લોકો કંઠ કરવાની એમની મુરાદ ઘણાં વર્ષોની હતી. યરવડાના એકાતમાં તે પાર પાડવાનો મનસૂબો એમણે કરેલો મારા

એમની પાસે જવાથી એ વખત ઉપર કાપ પડ્યો ખરો પણ એમણે મારી મદદથી ગીતાના શ્લોકોનુ ઉચ્ચારણ બિલકુલ નિર્દોષ કરવાનો પૂરો અને સફળ પ્રયત્ન કર્યો

ભારતના દરેક માણસે પડોશના પ્રાતની ભાષા શીખવી જોઈએ એ પણ ગાધીજીના આગ્રહનો એક વિષય હુ એમની તહેનાતમા રહ્યો તે દરમ્યાન એમણે થોડુઘણુ મરાઠી વાચી કાઢ્યું એ ભાષાજ્ઞાનનો એમને પહેલો ઉપયોગ એ થયો કે આશ્રમભજનાવલીના મરાઠી અભંગો અને ભજનોનું અગ્રેજી કરતા એમને સહેલુ થયું એમની મદદમા હુ તો હતો જ બંગાળી ભજનોનો અનુવાદ અમે સાથે બેસીને કરી શકત, પણ મેં બાપુજીને કહ્યુ કે 'એ ભજનો રવિબાબુના છે અને એનુ અગ્રેજી કા તો કવિએ પોતે કર્યું છે અથવા એમની દેખરેખમા થયુ છે' એટલે એ ભાગ પોતાના ભાષાન્તરમાથી એમણે છોડી દીધો

* * *

પૂજ્ય બાપુજીના જેવા સત્યાગ્રહીનુ જીવન એટલે ખાડાની ધાર ઉપર ચાલવા જેવુ હોય છે અને ખાસ કરીને જેલમા તો સરકારના પરાણે બનેલા મહેમાન એટલે ક્ષણેક્ષણે દરેક પગલાની યોગ્યતા વિષે જાગૃતપણે તેઓ વિચાર કરવાના જ એ વસ્તુ જોવા મળવી એ પણ એક અસાધારણ કેળવણી અને અસાધારણ ભાગ્ય હતુ.

યરવડાનિવાસ દરમિયાન ગાધીજીનુ ધ્યાન ખોરાક દ્વારા તબિયત સાચવવા અને સુધારવા તરફ રહેતુ આહારશાસ્ત્ર અને નૈસર્ગિક ઉપચારનુ આરોગ્યશાસ્ત્ર એ બે શાસ્ત્રોના ગાધીજી અસાધારણ રસિયા અને નિષ્ણાત, અને એમને મન આ બન્ને શાસ્ત્ર કેવળ ભૌતિક શાસ્ત્રો ન હતા, એમા એમનુ સર્વોદયી ખાસ અર્થશાસ્ત્ર અને મોક્ષપરાયણ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પણ કામ કરતા જ હતા ખાનગી કાગળોમાં પોતાના આ આહાર, આરોગ્ય અને ઉપચારના પ્રયોગો વિષે લખતા તેઓ થાકતા જ ન હતા.

જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમા સત્યનિષ્ઠ ગાધીજી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ રાખવાના જ. એટલે પોતાનુ વજન, પેટનો ખુલાસો, મનની પ્રસન્નતા અને શરીરની કાર્યશક્તિ ઇત્યાદિનું બધી બાજુએ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી તેઓ વખતોવખત પોતાના આહારમા ફેરફાર કરતા, સવારસાજ ફરવાની કસરત, તકલી, રેંટિયો કે સીવવાનો સચો ચલાવવાની મહેનત અને ટટાર બેસવાની સાધના — બધી વસ્તુઓનો સૂક્ષ્મ મેળ બેસાડવાનો એમનો પ્રયત્ન અખંડ ચાલતો.

* * *

ઉપરની બધી વસ્તુઓ અસાધારણ મહત્ત્વની ખરી પણ ગાધીજીની ચિત્તવૃત્તિ, સોળે આના પરોવાયેલી રહેતી એમની કાતવાની પ્રવૃત્તિમા અને તકલી રેંટિયો કે પીંજણમા કરવાના સુધારાની ગડમથલમા.

ચોવીસે કલાકનું એમનું જીવન નિહાળતા અને એમના સેંકડો કાગળો વાચતાં એમ જ ખાતરી થતી હતી કે ગોળમેજી પરિષદ કરતા પણ ગાધીજીને મન રેંટિયાની અને કાતવાની સફળતા એ વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ હતી ધાર્યા આંકનુ મજબૂત એકધારું સૂતર કાઢતા અને કાતવાની ગતિ વધારતા જ્યારે તેઓ રેંટિયો એકાગ્રપણે ચલાવતા હતા ત્યારે એ કાતણનો તાલબદ્ધ અવાજ જાણે અનુષ્ટુપ છદમાં લખેલા મહાભારતના શ્લોકો સાંભળતા હોઈએ એવો મધુરો ગંભીર અને ભવ્ય લાગતો હતો.

આ દિવસો દરમિયાન જેલમાં બેઠાં બેઠાં એમણે નળિયાના કે ઘડાના ઠીકરામાથી અને વાંસની સળીમાથી કેટલીયે તકલીઓ જાતે તૈયાર કરી. જીવનચક્ર, ગાંડીવ, બારડોલી ચક્ર, ખેડૂતનો રેંટિયો વગેરે જે જાત-જાતના ચરખાઓ એમની પાસે આવી પડયા હતા એ બધાનો અમે બન્ને જણાએ ઠીક ઠીક પ્રયોગ કર્યો અને ગાંધીજીએ દરેક રેંટિયાની ખૂબી અને ખામી તપાસી. અંતે પોતે એક સુદરમાં સુંદર રેંટિયો શોધી કાઢયો. એને આજે યરવડા ચક્રનું નામ મળ્યું છે.

જેલમા પહોંચતાંવેંત મીરાબહેન મારફતે એમણે બહારથી પીંજણ મગાવી અને પાતાની એક ઓરડીમાં (જેલમાં એમને વાપરવાને ત્રણ

ઓરડીઓ મળી હતી) છત સાથે ટીંગાડી, રૂ પીંજવાનુ અને પૂણીઓ તૈયાર કરવાનુ કામ તેઓ રીતસર કરવા લાગ્યા. અને એ કળા એમણે મને પણ શીખવી

આ રીતે તકલી અને રેંટિયો બનાવવાથી માંડીને રૂ પીંજવાનુ, પૂણીઓ બનાવવાનુ, સૂતર કાંતવાનુ, એનો આક કાઢવાનુ અને ટોપીઓ સીવવાનુ, આવા વિવિધ કામો તેમણે પૂરી એકાગ્રતાથી કર્યાં, એટલે ગાધીજીની આ વખતની જેલને એક રીતે 'મીઠાની જેલ''નુ નામ મેં આપ્યુ છે અને બીજી રીતે 'રેંટિયાની ઉગ્ર ઉપાસનાની જેલ' એ રીતે પણ આ જેલને ઓળખવાની હુ ભલામણ કરું

આ થઈ એમની પોતાની પ્રવૃત્તિ પણ જેલમાં બેઠા બેઠા હિંદુસ્તાનના અસખ્ય લોકોની અને એમના કુટબોની ચિંતા પણ બાપુજી કરતા જેટલા કાગળો આવે તેટલા લોકોના વ્યક્તિગત અને કૌટુબિક સવાલોમા ઊડા ઊતરી તેઓ સલાહ આપતા. શારીરિક, માનસિક, અને આધ્યાત્મિક આરોગ્યનો એકસામટો વિચાર કરી તેઓ જે સલાહ આપતા તેનુ મનન ચિંતન કરવુ એ પણ એક અસાધારણ કેળવણી જ હતી આમ ગાધીજી સાથે જે થોડા મહિના સરકારની ઇચ્છાથી મળ્યા તે દરમ્યાનનાં કેટલાક પ્રસગો આ ચોપડીમા નોધ્યા છે રાષ્ટ્રીય કે રાજકીય જીવન ઉપરાત એમના સાધનામય જીવનમા મારા દેખતા અથવા મારે કારણે જે પ્રસગો બન્યાં તે જ અહીં આપેલા છે જે ઉદ્દેશથી 'બાપુની ઝાખી' મેં લખ્યુ એ જ ઉદ્દેશથી આ પ્રસંગો પણ લખ્યા છે ગાધીજી વિષેની ગમે તે વસ્તુ લોકોને રોચક હોય જ છે એટલે આ પણ રોચક થશે જ એવો વિશ્વાસ છે

१५मी ઓગસ્ટ, ૧૯૫૯ — काका कालेलकर

નવી દિલ્હી

અનુક્રમણિકા

ભાગ બીજો

મીઠાને પ્રતાપે

ભાગ પહેલો

૧

બોરસદથી સાબરમતી

સન ૧૯૩૦ની પો ફાટતા પહેલા જ લાહોર મુકામે રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો ઠરાવ પાસ કર્યો ત્યારથી રોજ ત્રણ ત્રણ પ્રાર્થના-પ્રવચનો દ્વારા વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓનુ અને અધ્યાપકોનુ બલિદાન માટે તૈયાર થવાનું કામ જોરથી ચાલતું હતુ ૧૯૩૦ના જાન્યુઆરીમા બાપુજીએ વિદ્યાપીઠનો પદવીદાન સમારંભ કર્યો અને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની લડત માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની હાકલ વિદ્યાપીઠને અને દેશને સંભળાવી

તા ૧૩, ૧૪, ૧૫મીએ અમે વિદ્યાપીઠમા અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદ ચલાવી અને તેમા ઠરાવ કર્યો કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓનુ કાર્ય કેવળ સ્વરાજ્યપ્રેમી નાગરિકો તૈયાર કરવાનુ જ ન રહે, પણ મુખ્યત્વે સ્વરાજ્યપરાયણ સેવકો (સૈનિકો) તૈયાર કરવાનુ હોય

૨૬મી જાન્યુઆરીએ આખા દેશે સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને જ્યા ત્યાં સ્વરાજની લડત માટે ઉત્સુકતાપૂર્ણ તૈયારીઓ થવા લાગી. ગાંધીજી લડતને કેવુ રૂપ આપે છે એ જાણવા-સાંભળવા માટે કરોડો આંખ-કાન સજ તૈયાર થયા અને ગાંધીજીએ જાહેર કર્યુ કે ગરીબમા ગરીબ માણસને પણ જેની જરૂર છે અને જે વસ્તુ હવાપાણીની પેઠે જ કુદરતની બક્ષિસ છે, તે મીઠા પરનો કરવેરો રદ કરાવવા લડત ઉપાડીશુ.

આને અંગે અમદાવાદથી સમુદ્રકિનારે દાંડી સુધી કૂચ કરવાનો કાર્યક્રમ સરદાર વલ્લભભાઈએ ગાંધીજી માટે ગોઠવ્યો અને ૧૨મી માર્ચે એંશી સત્યાગ્રહીઓ આશ્રમ છોડી સમુદ્રને કિનારે મીઠું પકવવાની યાત્રાએ ઊપડ્યા એંશી સત્યાગ્રહી વીરો આશ્રમ બહાર આમલીના ઝાડ તળે

હારબધ ઊભા રહ્યા આશ્રમની બહેનોએ બધાને ચાલ્લો કર્યો અને મેં દરેકના હાથમા બાપુજીના 'અનાસક્તિયોગ'ની એક એક નકલ મૂકી, જે બરાબર તે જ ક્ષણે નવજીવન મુદ્રણાલયમાથી તૈયાર થઈને આવી હતી!

છઠ્ઠી એપ્રિલે બાપુજી કરાડી-મટવાડ-દાડીને કિનારે પહોચી ગયા અને ત્યા એમણે મીઠાનો કાયદો તોડયો સરકારે ગાંધીજીના નવજીવન પ્રેસ પાસેથી જામીનગીરી માગી. તે મળી નહીં એટલે સરકારે ૨૭મી એપ્રિલે નવજીવન પ્રેસ જપ્ત કર્યુ અને જથી મેએ બાપુજીને કરાડી ખાતે પકડી યરવડા લઈ ગયા

દાડીકૂચ દરમ્યાન હુ બાપુજીને એક વખત નડિયાદ મળ્યો હતો, ફરી એક વાર સુરત પાસે મળ્યો હતો અને ત્રીજી વાર કરાડી મળ્યો હતો.

બાપુજીએ મને ખાનગીમા કહી રાખ્યુ હતુ કે તારે તરત સત્યાગ્રહમા ન ઊતરવુ, પણ આવડી મોટી હિલચાલ ગુજરાત આખામા શરૂ થઈ છે તે અહિંસાની મર્યાદામા રહે એની તકેદારી રાખવી બાપુજીએ એક ખાસ સૂચના આપતા મને કહ્યુ, "વિદ્યાપીઠના તારા વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતમા બધે ફેલાયા છે લડતમા ઊતરેલા સરકારી કૉલેજના અને બીજા જુવાનોને તુ ઓળખે જ છે આગળ જતા જેઓ તોફાને ચડે એવો સભવ હોય એમને શરૂઆતમા જ સત્યાગ્રહ માટે મોકલી દેવા, જેથી હિસા ફાટી નીકળવાનો સભવ ઓછો રહે અને આખી હિલચાલ કાબૂમા રહે તારે તો સૌથી છેલ્લા જેલ પહોચવાનુ છે"

પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યાલયમા અમે ભેગા થયા અને ઈમામસાહેબ તેમ જ મહાદેવભાઈ એક પછી એક નેતૃત્વ કરે એમ નક્કી કર્યું હુ વિદ્યાપીઠમા મારા વિદ્યાર્થીઓને કાગળો લખી દોરતો ઘણુખરુ કામ હુ વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર શ્રી નરહરિભાઈ મારફતે જ કરતો

ત્યા એક દિવસ સમાચાર આવ્યા હશે કે બોરસદની આસપાસ પઢિયાર વગેરે આદિવાસીઓમા તોફાન જાગવાનો સભવ છે એ લોકો લડત શી છે? શા માટે છે?-એ કશુ જાણતા ન હતા નરહરિભાઈએ પરિસ્થિતિની ગભીરતા સમજી ત્યા કહેવડાવ્યુ કે "કાકાસાહેબ અમુક દિવસે

ત્યા પહોચશે અને લોકોને સમજાવશે" બાપુજીની ખાનગી સૂચનાની ખબર નરહરિભાઈને ન હતી અને એમણે મારા વતી વચન આપ્યુ અને બધુ ગોઠવ્યુ હવે મારે શુ કરવુ? ખૂબ વિચાર કરતા મને લાગ્યુ કે જે વિશ્વાસે નરહરિભાઈએ મારા વતી સદેશો મોકલ્યો હતો તેને નિભાવ્યે જ છૂટકો હુ ગયો પઢિયાર લોકોની એક મોટી સભા ગોઠવી મોટા મોટા રગીન ફેંટાવાળા એ પડછદ લોકોને જોઈ મારા મનમા સ્વરાજ સરકારની સેનાના સ્વપ્ના જાગ્યા હુ પૂરેપૂરો અહિંસક ખરો, પણ સ્વતંત્ર ભારત રાષ્ટ્રના રક્ષણ ખાતર પોતાની ફોજ રાખશે એ વિષે મારા મનમા શકા ન હતી

આપણી લડત સ્વરાજ માટે છે, અહિંસક ઢબે લડવાની છે, આપણે કોઈને મારીએ નહીં તેમા ઓછી બહાદુરી નથી . વગેરે બધુ મેં બની શકે તેટલી સહેલી ભાષામા સમજાવ્યુ

પાછા ફરતા બોરસદ પહોચ્યો ત્યા તો મીઠુ પકવનાર ગામલોકો ઉપર થોડી જ મિનિટ પહેલાં પોલીસોએ લાઠીનો હુમલો કર્યો હતો જ્યાં ત્યાં લોકો ઉશ્કેરાયા હતા. કેટલાયે લોકો લોહીલોહાણ થયા હતા માથામાથી અને નાકમાથી વહેતું લોહી લૂછવાનો પ્રયત્ન કરતી બહેનો પણ જોઈ. થોડાક લોકો દબાયા હતા, પણ ઘણાખરા ઉશ્કેરાયા, ચિડાયા અને ક્રોધે ભરાયા હતા

મેં તરત વિચાર કર્યો કે 'અત્યારે મારો ધર્મ શો?'

થોડા વરસ પહેલાં આ જ બોરસદમા ગુજરાત રાજકીય પ્રાતિક પરિષદ ભરાઈ હતી. હુ એનો અધ્યક્ષ હતો સ્થાનિક સ્વાગત સમિતિની મહેમાનગીરી મેં ચાખી હતી અને નહીં તોયે લાઠીના હુમલા પછી લોકોને છોડીને દોરવાની જવાબદારી હુ ટાળી શકુ એમ ન હતુ મેં ત્યાં એક સભા ગોઠવી કોણ જાણે ક્યાંથી, એ સભામા ઠક્કરબાપા પણ આવી ચડ્યા હતા. સ્વ૦ ગોખલેની સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇંડિયા સોસાયટી (ભારત સેવક સમાજ)ના એ સભ્ય. તેઓ લડતમાં ભાગ લે એવી કોઈની જ અપેક્ષા ન હતી તેઓ અહીં પ્રેક્ષક તરીકે આવ્યા હતા

મેં લોકોને સમજાવ્યુ કે, આવા લાઠીના હુમલા રોજ થાય તોયે શુ? આપણે દબાઈ જવાના નથી અને ઉશ્કેરાઈ જઈ તોફાને પણ ચડવાના નથી મેં એમ પણ જાહેર કર્યું કે, 'લોકોએ સમુદ્રનુ જે પાણી આણી રાખ્યુ છે તેમાથી બીજે દિવસે સવારે ગામના ચોરામા હુ મીઠુ પકવવાનો છુ' પોલીસો મને પકડવા આવે ત્યારે તોફાન ન થાય એટલા માટે મેં લોકોને વિનતી કરી કે સવારે ચોરામા લોકો ભેગા ન થાય મારી સાથે ફક્ત મારો એક વિદ્યાર્થી રહેશે

તે પ્રમાણે મેં મીઠુ પકવ્યુ અને ગામમા જે મળે તેને આઝાદ નમક આપવા ઊપડ્યો એટલામા એક મોટી બસ લઈને પોલીસની ટુકડી મને પકડવા આવી પહોચી લોકોએ 'વદેમાતરમ્'ના પોકારો કર્યા અને મને વિદાય આપી

મારો કેસ આણદના મૅજિસ્ટ્રેટ આગળ ચાલવાનો હતો મને સ્થાનિક-કાચી જેલ (લૉક અપ)મા રાખવામા આવ્યો હતો સાત વરસ પહેલા મારા પર રાજદ્વારી કેસ ચાલ્યો હતો ત્યારે સરકારે પકડ-વૉરટ કાઢ્યુ ન હતુ ફલાણે દિવસે કોર્ટમા હાજર રહેવાની સમન્સ—તાકીદ—આપી હતી પણ હવે તો લડત આકરી બની હતી જૂના વિવેક માટે હવે અવકાશ ન હતો

બીજે દિવસે જ્યારે મૅજિસ્ટ્રેટ આગળ મને રજૂ કરવામા આવ્યો ત્યારે કોર્ટને મેં વિનતી કરી કે "આ કાચી જેલ એટલી ગદી છે કે કૃપા કરીને મારો કેસ લબાવશો નહીં આ જેલમા એક દિવસ વધારે રહેવા કરતા પાકી જેલ એકાદ મહિનાની વધારે આપશો તોયે ચાલશે એ હુ વધાવી લઈશ" પોલીસ લોકોએ ગેરકાયદેસર મીઠુ પકવવાનો આરોપ મારા પર મૂક્યો જ નહીં. (હુ માનુ છુ કે ચોરામા મેં લોકોને ભેગા થવા દીધા નહીં એટલે રીતસરનુ કોઈ સાક્ષી મળે નહીં અને હુ એ બારીથી કદાચ છટકી શકું એ જોખમ એ લોકો ખેડવા માગતા ન હતા) આગલી રાત્રે મેં જે ભાષણ આપ્યુ હતુ, તેનો પોલીસ-રિપોર્ટ વાચી, તેને આધારે મને જેલ મોકલવાનુ નક્કી કર્યુ હતુ મૅજિસ્ટ્રેટે મને

પૂછ્યું, "તમારે કાંઈ કહેવુ છે?" મેં કહ્યું, "ભાષણના રિપોર્ટમા ઘણી ભૂલો છે અને અંગ્રેજી ભાષાંતર રેઢિયાળ છે બાકી સરકાર વિરુદ્ધ હું ઘણું ઘણુ બોલ્યો છુ ખરો"

મને છ અધિક એક્ટ એમ સાત મહિનાની સાદી કેદ મળી અને તરત મને અમદાવાદ મોકલવામા આવ્યો (૨૯–૪–'૩૦).

સાબરમતી જેલમા અમે એટલા બધા હતા કે અમને ઓરડીઓમાં પુરાય એમ હતુ જ નહીં જેલના દરેક આગણામા પણ અમે એટલા બધા હતા કે રાત્રે ખુલ્લામાં જ સૂવુ પડતુ. ઘાસની પેઠે અમે રહેતા — કેટલાક 'અ' વર્ગમા, કેટલાક 'બ' વર્ગમા અને ઘણાખરા 'ક' વર્ગમાં સરદાર વલ્લભભાઈએ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કહ્યુ કે ખાવાની બાબતમા આ વર્ગીકરણ કાઢી નાખો. ખાવાના જેટલા પૈસા બધા માટે થતા હોય તે એકત્ર ગણી તેટલાનુ સીધુ અમને આપો અમારા લોકો પોતે જ રાંધી લેશે. અને અમે બધા સાથે જમીશુ. જેલવાળાઓને ભેદ પાડ્યા વગર છૂટકો જ ન હતો. પછી તો અમે બધા સાંજની પ્રાર્થના માટે એકસાથે બેસવા લાગ્યા. એ જોઈને ગોરો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ગભરાયો. એણે અમને વર્ગ પ્રમાણે નોખા રાખવાનુ નક્કી કર્યું. સાથે જમવાનું પણ એ રીતે બંધ થતું હતુ વલ્લભભાઈએ ભૂખ હડતાલની ધમકી આપી. આ બધી વાતો ચાલતી હતી એટલામાં જ મને એકલાને સાબરમતીથી ખસેડી યરવડા જેલ લઈ જવાનો હુકમ આવ્યો અને સાબરમતીના અધ્યાય પૂરો થયો

એવો પણ વિશ્વાસ મને નહીં એટલે, મારી દૃષ્ટિએ, ગાધીજી સાથે જેલમા એકલા એકલા રહેવુ એ જિંદગીનો એક અલભ્ય લાભ હોવા છતા બાપુજીને હુ સતોષ ન આપી શકુ, અને વખતે એમને અકળાવુ પણ ખરો, એ વિચારે હુ ના પાડત

બાપુજીનો વિચાર એ હતો કે કાકા સાબરમતીમા સરસ ગોઠવાયા છે અનેક યુવાન રાજદ્વારી કેદીઓને ભણાવે છે એટલુ જ નહીં, પણ અનેક વિદ્વાનોની મદદથી જાણે રીતસરનું એક મહાવિદ્યાલય જ જેલમા ચલાવે છે એ સેવામાથી એમને ખેંચી લેવા એ સારુ નહીં

ઈન્સ્પેકટર જનરલ ઑફ પ્રિઝન્સ કર્નલ ડૉઈલ મને ઓળખતા હતા ૧૯૨૩ની સાલમા જ્યારે પહેલી જ વાર હુ સાબરમતી જેલમા હતો ત્યારે તેઓ લશ્કરી ખાતામાથી નવાનવા, જેલ ખાતામાં, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે આવ્યા હતા ત્યારે પાચ સાત મહિનાનો મારો પરિચય એમને હતો અને અમારી વચ્ચે કઈક સદ્ભાવ પણ જાગ્યો હતો એટલે એમણે મારી પસદગી કરી અને ગાધીજીની ના હોવા છતા, મને યરવડા મોકલવાની ગોઠવણ કરી

બહારના કેટલાક લોકોને પણ આ ગોઠવણ પસદ નહીં પડવાથી, શ્રી મથુરાદાસ ત્રિકમજીએ સરકાર પાસે ફરિયાદ મોકલી કે કાકાસાહેબ ક્ષયરોગના રોગી છે એમને ગાધીજી પાસે રાખવા જોઈતા નહોતા

ડૉઈલ મારી તબિયત વિષે જાણતા હતા એમણે ચુપચાપ મારી ડૉકટરી તપાસ કરાવી ખાતરી કરી લીધી કે ગાધીજી પાસે મને રાખવામા જોખમ નથી શ્રી મથુરાદાસભાઈની ફરિયાદ વિષે તો જેલમા શ્રી ચદ્રશકર મને મળવા આવ્યા ત્યારે જ મેં જાણ્યુ અને પછી જ હુ સમજી શકયો કે મારી ખાસ તબીબી તપાસ શા માટે કરવામા આવી હતી

મને સીધા બાપુજીના યાર્ડમા ન લઈ ગયા બીજે જ એક ઠેકાણે મને રાખ્યો ત્યા વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક કીકુભાઈ અને નગીનદાસ પારેખ મળ્યા તેમણે પ્રેમાદરપૂર્વક મને ઘણા સવાલો પૂછ્યા પણ મારુ મન ચકડોળે ચડયુ હતુ આટલુ અપમાન સહન કર્યું, સત્યાગ્રહ ન કર્યો.

અને છતા બાપુજી સાથે મને રાખવાના જ નથી કે શુ? તો પછી આટલે ખરચે મારી જેલ-બદલી શા માટે કરી હશે? વિમાસણમા ને વિમાસણમા ઘણો વખત ગાળ્યો આખરે મને યુરોપિયન યાર્ડમા—જ્યા બાપુજી રહેતા હતા ત્યા—લઈ ગયા બાપુજીને જોનાવેંત હુ હર્ષઘેલો થયો, ગળગળા થવાની અણી પર હતો પણ પોતાને સભાળી લઈને હું એમને પગે લાગ્યો જેલના અમલદારોએ મને કઈ ઓરડીમાં રાખવો, મારી ખાવા-સૂવાની શી વ્યવસ્થા કરવી, એ વિષે ગાધીજી સાથે ચર્ચા કરી

મેં બાપુજીને સાબરમતી જેલમા ભૂખ હડતાલની જે વાત ચાલતી હતી તેને વિષે કહ્યુ અને મારો ધર્મ શો છે એ પૂછ્યું બાપુજીએ તરત જવાબ આપ્યો કે 'સાબરમતીની વાત સાબરમતીમાં એ અહીં લાગુ નથી હવે તો તમને એ બી સી ના વર્ગો પણ લાગુ નથી'

જેલવાળા મને ત્યા મૂકીને ગયા પછી મેં બાપુજીને મારી શારીરિક તપાસ વિષેની વિગતો કહી અને શા માટે મેં ચુપચાપ અપમાન સહન કર્યું એ પણ કહ્યું મને બીક હતી કે વખતે મને ઠપકો મળશે પણ બાપુજી મીઠાશથી હસ્યા અને મારો જીવ ઘાળે પડ્યો!

૪

- રાજકેદીની રહેણી

પૂ. બાપુજીને યરવડામા આણ્યા ત્યારે મેજર માર્ટિને પોતાની કલ્પના પ્રમાણે બાપુજીની ઓરડી સજાવી. એમા શું શું હતું એની મને ખબર નથી પણ ચાનાં વાસણો વગેરે ઘણું ઘણું હતુ એમ મેં પાછળથી સાભળ્યુ બાપુજીએ એ બધું કાઢી નાખ્યું અને કહ્યુ કે મારે તો સાદા કેદીની પેઠે જ રહેવુ છે. પછી કેટલીક ચીજવસ્તુ માગી લે છે તેટલી જ લઈશ એટલે એમણે સૂવા માટે ખાટલો અને ગાદી, દૂધ વગેરે રાખવા માટે લોટા વાસણો, લખવા માટે મેજને બદલે એક ઢાળિયું વગેરે થોડી વસ્તુઓ મગાવી લીધી!

હુ પહોચ્યો ત્યારે બીજી બે વસ્તુઓ એમણે પોતાને માટે તૈયાર કરાવી. દૂધ, શાક વગેરે રાખવા માટે એક જાળીદાર પાંજરું, જેને ભૂડા અગ્રેજો 'મીટ-સેફ' કહે છે અને બીજી વસ્તુ તે પેશાબપાત્ર રાખવા માટે એક પૂરતુ ઊચુ સ્ટૂલ

બાપુજી કોઈ પણ વસ્તુ મગાવતા ઘણો સકોચ કરતા હતા માર્ટિને કહ્યુ કે સરકારે તમારા ખર્ચ માટે માસિક દોઢસો રૂપિયાની મજૂરી આપી છે. મેં સરકારને લખ્યુ છે કે "આવડા મોટા માણસ માટે દોઢસો રૂપિયા બસ નથી ઓછામા ઓછા ત્રણસો રૂપિયા માસિક તો હોવા જ જોઈએ"

મહેજ હસીને બાપુજીએ કહ્યુ, 'પૈસા તો હિંદુસ્તાનની તિજોરી-માથી જ ખરચ થશે ને? ગરીબ પ્રજા પર મારો આટલો બોજો હુ નાખવા માગતો નથી. મેં મારા મન સાથે માસિક પાત્રીસ રૂપિયા ગણ્યા છે. એથી વધારે ખરચ ન થવો જોઈએ ખરુ જોતા મામૂલી કેદીની પેઠે જ મારે રહેવુ જોઈએ પણ મારે શરમ સાથે કબૂલ કરવુ પડે છે કે મારું શરીર થોડી વધારે સગવડો માગી લે છે"

આ વાત થયા પછી ઘણે દિવસે, સાજે જમવા ટાણે, વાતો કરવા ક્વિન આવ્યા હતા ત્યારે ખરચનો સવાલ ઊપડતા બાપુજી કહે, "મારે માટે દોઢસો રૂપિયા મજૂર થયા છે ને? જેટલુ ખરેખર ખરચ થતુ હોય તે લઈને બાકીના પૈસા મને આપવા જોઈએ" ક્વિન ચકિત થઈને પૂછે, "જેલમાંથી જશો ત્યારે લઈ જવા અમારી પાસેથી બાકીના પૈસા માગવાના છો કે શુ?" "હાસ્તો" કહીને બાપુજી જોરથી હસ્યા.

૫

આસપાસનું વાતાવરણ

બાપુજી સાથે યરવડા જેલમાં મારી સ્થાપના થઈ ત્યારે મારી તબિયત સારી ન હતી એટલે બેએક દિવસ તો મેં દિવસરાત સૂવાનું અથવા પથારીમાં પડ્યા રહેવાનું પસંદ કર્યું. બાપુજીના દેખતાં પથારીમાં આડા થતાં સંકોચ તો ખૂબ થયો, પણ પૂરો આરામ કરવાથી જ જલદી સાજો થઈ જઈશ એ હું જાણતો હતો.

બાપુજી નહાવા જાય તે પહેલાં નહાવાની ઓરડીમાં ઝારી તળે હું નાહી લેતો અને સાથે સાથે મારાં કપડાં પણ ધોઈ-નિચોવી સૂકવવા માટે તૈયાર કરતો. જેલમાં ઝારી તળે નહાવાની સગવડ હશે એ તો મારા સ્વપ્નમાં પણ ન આવત. પણ આ જેલ અંગ્રેજોના જમાનામાં બનાઈ હતી. અને જે આગણામાં અમને રાખ્યા હતા તે ખાસ ગોરા લોકો માટે હતું. ગુનેગાર થવાથી ગોરા ગુનેગારની ન્યાત ભ્રષ્ટ નથી થતી એટલે એમને માટે ખાવાની, રહેવાની અને નહાવાધોવાની સગવડ સુધરેલી ઢબે જ હોય.

મને યાદ છે કે સાબરમતીમાં એક ગોરો તહોમતદાર તરીકે આવ્યો હતો ત્યારે હૉઈલ સાહેબે એને માટે ખાવાની અને ફળ વગેરેની વ્યવસ્થા પોતાને ઘેરથી જ કરી હતી. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે Blood is thicker than water. — લોહી તે લોહી અને પાણી તે પાણી

આ યુરોપિયન આગણામાં જે કેદીઓ રાખવામાં આવ્યા હતા તે મોટે ભાગે શુદ્ધ ગોરા નહીં પણ ઍંગ્લો-ઇન્ડિયન હતા. મારી જાણ પ્રમાણે વ્હીલર કરીને એક જ શુદ્ધ અંગ્રેજ હતો. કરાચી તરફ ખોટા નાણાં તૈયાર કરનાર એક ટોળીમાંનો એ હતો એમ પુરવાર થવાથી એને અમુક વરસની સજા થઈ હતી. ઉમદે જુવાન, સ્વભાવે ખુશમિજાજ અને બધી રીતે પઢાવેલો. એને વિષે આગળ જતાં થોડુંક લખવાનું રહેશે.

આ ગોરા કેદીઓમા એક કેદી કોલસા જેવો સાવ કાળો હતો. મેં એની સાથે વાતચીત કરતા કહ્યુ કે 'એંગ્લો-ઈન્ડિયનોમા કેટલાક તો પોતાની ચામડીનો રગ પિતા પાસેથી લે છે, કેટલાક માતા પાસેથી લે છે" મેં માન્યુ કે મારી આ સહાનુભૂતિથી એ રાજી થશે પણ એણે તો પોતાનુ ભારે અપમાન થયુ હોય તેમ કહ્યુ કે, "No, Sir, I am not an Anglo-Indian, I am an Englishman, born in England!!" ("ના રે, સાહેબ, હુ કાઈ એંગ્લો-ઈન્ડિયન નથી હુ તો અસલ અગ્રેજ છુ, વિલાયતમા જન્મેલો!!") હુ તો હેબતાઈ જ ગયો અને ફરી એની સાથે મેં વાત જ કરી નહીં

આ ગોરા કેદીઓમા એક પારસી હતો એની સાથે મેં ગુજરાતીમા વાતો કરી એણે કહ્યુ, "અમે પારસીઓ યુરોપી ઢબે રહીએ છીએ માટે અમારી રહેણીનો વિચાર કરી યુરોપિયનો જોડે જ અમને રાખે છે"

બાકીના બધા રીતસરના એંગ્લો-ઈન્ડિયન છોકરાઓ હતા આ બધા કેદીઓને અમારી ઓરડી તરફ આવવાની કે અમારી સાથે વાતો કરવાની સખત મનાઈ હતી એટલે બનતા સુધી તેઓ દેખા દેતા નહીં

પણ અમારી ઓરડીઓની પડખે જ પાઉરોટીની એક ભઠ્ઠી હતી. એંગ્લો-ઈન્ડિયન છોકરાઓ કોઠારમાથી મેંદો, સુકાયેલા હોપ નામના ફૂલો, ખાડ વગેરે બધુ આણીને અહીં પાઉરોટી બનાવતા એ ભઠ્ઠીની નજદીક ઊભા ઊભા રાધવાનુ એક રસોડુ હતુ જેમા હુ બાપુજીને માટે અને પોતાને માટે શાક વગેરે રાધતો આમ એ છોકરાઓ જોડે અવારનવાર ભેટો થતો સહેજસાજ ખાવાનુ આપુ તો રાજી રાજી થતા અને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ આપતા.

અમારા આગણાને બીજે છેડે ક્વિનાઈનની ભૂકીમાથી તાવની ટીકડીઓ બનાવવાનો એક સચો હતો ભૂકીમા ગુલાબી રંગ ને ગુદર ઉમેરી માવો બનાવતા અને સચામા દબાવી દબાવી ટીકડીઓ બનાવતા. એ બાજુ જવાનુ અમારે કશુ કારણ ન હતુ એક વાર જેલર મિ ક્વિન

મને ત્યાં લઈ ગયેલો એટલે એ સચો અને ટીકડી બનાવવાની પદ્ધતિ હું જોઈ શક્યો.

આ આંગણામાં એક બાજુ એક મોટું જાજરૂ હતું. એની અળખામણી દીવાલ ઢાંકવા માટે વ્હીલરે ત્યાં સરસ ફૂલના છોડો વાવ્યા હતા. એણે બિયાંની એવી પસંદગી કરી હતી કે છેક દીવાલ પાસેના છોડ ખૂબ ઊંચે સુધી જતા, ત્યાર પછી એનાથી સહેજ ઠીંગણા અને તદ્દન બહારની બાજુ ફ્લૉક્સ્ જેવા ફૂલના સાવ વામન છોડો. જ્યારે બધા ફૂલો ઊગ્યા ત્યારે એ ઊતરતી હારોની શોભા જોવાલાયક હતી.

આંગણા વચ્ચે ખૂબ ઊંચા ઊંચા રુઆબદાર વૃક્ષો હતાં. એમાંના એક વૃક્ષનાં સફેદ ફૂલો નીચે પડવા માંડે એટલે જાણે વરસાદની ઝડી. એ ફૂલોની આછી સુગંધ વાતાવરણને ભરી દેતી. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે એ વૃક્ષને મહારાષ્ટ્રમાં બુકાન કહે છે.

બહારથી શાક, દૂધ વગેરે બધું આણવાનું કામ કેદી વૉર્ડરો કરતા. એને જેલની પરિભાષામાં convict overseer કહે છે. એ લોકો સાથે મારે ઘણી વાતો થતી.

૬

સેવકની સેવા

બે દિવસનો આરામ લીધા પછી મારો કાર્યક્રમ ગોઠવવાનો હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં પૂજ્ય બાપુજી મારી આગળ આવીને કહે, "કાકા, મેં મારા વખતનો હિસાબ કરી જોયો. હું તમને રોજ અડધો કલાક આપી શકું. મને ખબર છે કે તમને પોતાને હાથે લખવાની ટેવ નથી. સ્વામી, [illegible] કે ચંદ્રશંકરને લખાવો છો. તમારે કાંઈ લખાવવું હોય તો હું [illegible] લખી આપું. રોજ અડધો કલાક."

સાંભળતાંવેંત હું તો પાણી પાણી થઈ ગયો. જ્યારે બોલવા જેવી હાલતમાં આવ્યો ત્યારે મેં કહ્યું, "બાપુજી! ભગવાને મને વિશેષ બુદ્ધિ

આપી નથી એ ખરુ પણ હું એટલો બધો બાઘો નથી કે આપને લખાવવા તૈયાર થઈ જાઉં" ફરી બાપુજીએ કહ્યુ, "ના, ના, સકોચ કરવાનુ કશુ કારણ નથી હુ, ખરેખર, અડધો કલાક આપવા તૈયાર છુ"

"આપને લખાવવા જેવુ મારી પાસે કશુ છે જ નહીં"

હુ એટલુ તો જોઈ શક્યો કે બાપુજીએ કાઈ મને શરમાવવા માટે અડધો કલાક આપવાની વાત કરી ન હતી મારી લાચારી સમજીને, મદદ કરવાની શુદ્ધ દાનતથી જ એમણે વાત કરી હતી.

દક્ષિણ આફ્રિકામા એક મુસલમાન બબરચીને અગ્રેજી ભણાવવા માટે ગાધીજી રોજ બે કે ત્રણ માઈલ ચાલીને જતા હતા. કેમ કે એ અગ્રેજી શીખે તો એને સારી સરખી નોકરી મળે એમ હતુ. એ બધી બીના હુ જાણતો હતો

ખેર, યરવડા મદિરમાં બાપુજીની સેવામા રહેવાનો પ્રારભ આ રીતે થયો!

૭
સ્વરાજ્યની ગર્ભિણી

ગાધીજીની ચળવળમા કાયદાના સવિનયભગને સ્થાન હતુ પણ એમા પોલીસો સાથે અથડામણોનો વિશેષ અવકાશ ન હતો પોલીસ આપણને કેદ કરે એટલે આપણે એમની પાછળ પાછળ ચૂપચાપ ચાલવા માડીએ, જેલમા પૂરે એટલે ત્યા રહી આવીએ, પણ મીઠાના સત્યાગ્રહમા આપણે સમુદ્રકાઠે અથવા ગમે ત્યાં, હાથમા કુદરત પાસેથી મેળવેલું મીઠુ રાખીએ અને પોલીસ એ હાથમાથી છીનવી લે ત્યારે શુ કરવુ?

અમારા એક સત્યાગ્રહીએ જૂની ઢબ પ્રમાણે મૂઠી ખોલી અને મીઠુ લેવા દીધું બાપુજીએ કહ્યુ કે એ નહીં ચાલે મૂઠી એવા જોરથી બંધ રાખીએ કે આંગળીઓ તૂટે નહીં ત્યા સુધી પોલીસોને આપણી મૂઠીમાનુ મીઠુ મળે

નહીં સ્ત્રી જેમ પોતાના શિયળની રક્ષા માટે અત્યાચારીનો વિરોધ કરે તેવી રીતે આપણે હાથમાનું મીઠું સાચવી રાખવા પૂરો પ્રયત્ન કરીએ

પછી તો, — એટલે કે બાપુજીના ગિરફતાર થયા પછી — ધરાસણાના મીઠાના અગર ઉપર સત્યાગ્રહીઓએ હુમલો કર્યો પોલીસોએ લાઠી ચલાવી, કેટલાયે માથા ભગાયાં સત્યાગ્રહીઓ અહિંસક રીતે શારીરિક બળ વાપરે એ સરકાર માટે નવો અનુભવ હતો અમલદારો અને પોલીસો છછેડાયા અને એમણે જ્યા ત્યા લાઠી ચલાવવાની અને સ્વયંસેવકોને માર મારવાની નવી નીતિ ચલાવી

આ તો બધું ઠીક પણ લોકોને મારવાનો સરકારને ચસકો લાગ્યો સત્યાગ્રહીઓને પકડ્યા પછી, અને જેલમા પૂર્યા પછી પણ, વાતવાતમાં એમના ઉપર લાઠી ચાલવા લાગી આના સમાચાર બાપુજીને યરવડા જેલમાં મળતાંવેંત તેઓ અકળાયા અને આ સ્થિતિમા પોતાનો ધર્મ શો એનો વિચાર કરવા લાગ્યા. એમણે પોતાની તબિયતને માટે અત્યંત જરૂરી એવા ફળો — દા. ત. દ્રાક્ષ, સંતરા, મોસંબી — ખાવાની અને બહારથી મગાવવાની ના પાડી.

એ જ અરસામા હું યરવડા પહોંચી ગયો હતો એક દિવસે સાંજની પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ મને કહ્યુ, "બહાર દેશના જુવાનોનાં આમ માથાં ભંગાય છે અને હું અહીં આરામથી રાજકેદી તરીકે રહુ છું એ સહન થતું નથી હું ફળો નહીં લઉં એટલેથી શાંતિ નથી વળતી. વિચાર થાય છે કે હું ઉપવાસ પર ઊતરું"

બાપુજીના ઉપવાસની વાત અમારે માટે નવી ન હતી. એટલે મેં પૂછ્યું કે "કેટલા દિવસના ઉપવાસ કરવા છે?" એમણે કહ્યુ, "મુદતી ઉપવાસની વાત છે જ નહીં; જીવવુ વસમું લાગે છે"

આ જવાબ સાંભળતાંવેંત હું ચોંક્યો પરિસ્થિતિની ગંભીરતા ધ્યાનમાં આવી એટલે મેં કહ્યુ.

"બાપુજી, આપ ઉપવાસ ઉપર ઊતરો અને અમે આપને તેમ ન કરવા વિષે દરખાસ્ત કરીએ એનો કાંઈ અર્થ નથી. આપે જ અમને કહ્યું છે કે, 'સત્યાગ્રહી તરીકે અમારે આપના ઉપવાસ વધાવી લેવા જોઈએ' આપે

એટલે સુધી કહ્યુ છે કે સત્યાગ્રહ કરતા આપનો દેહ પડે તો અમારે દુ.ખ કરવાને બદલે હર્ષથી નાચવુ જોઈએ આપની એ શિખામણ હુ ભૂલ્યો નથી પણ આપ કાઈ પણ નિશ્ચય કરો તે પહેલા મારે એક વિચાર આપની આગળ રજૂ કરવો છે

"સત્યાગ્રહી લડતમા નેતા સૌથી પહેલા જેલમા જાય, વધારેમા-વધારે કષ્ટ પોતે વહોરી લે, એ આપણી રણનીતિ હુ જાણુ છુ પણ ઈશ્વરની એવી ઇચ્છા કે યોજના ન હોય તો?

"સન ૧૮૫૭ પછી આપણા લોકોએ લોહી જોયુ જ છે ક્યા? અમે સાવ સુવાળા થઈ ગયા છીએ હાથપગ તૂટે, માથા ભગાય, લોકો લોહીલુહાણ થાય એ જોવાની ટેવ જ રહી નથી. આ વખતે પહેલી જ વાર પોતાનું લોહી વહેવડાવવાની તક પ્રજાને મળી છે રક્ત જોવાની તક અમને મળવા દો દેશને લોહીની દીક્ષા જરૂરી છે

"બીજુ, આપનો દેહ પડે અને આખી પ્રજા એકદમ સળગી ઊઠે તો આપનુ બલિદાન લેખે લાગ્યુ કહેવાય પણ અત્યારે જો આપનો દેહ પડે તો સંભવ છે કે પ્રજા હેબતાઈ જાય, આગળનો રસ્તો કોઈ ન સુઝાડી શકે. આપણી લડત એ જાણે એક થાભલાની દ્વારકા છે આપ લોકોને દોરો છો ત્યા સુધી જ આ નવી ઢબની લડત ચાલવાની છે આપ ન હો તો કા તો પ્રજા બેસી જાય અથવા તોફાને ચડે બન્ને રીતે ઇષ્ટ કે ભલુ થવાનુ નથી એટલે આપે આ વખતે, અમારા ભલા ખાતર, બધુ સહન કરી લેવુ જોઈએ"

મારી વાત સાભળી બાપુજી ગભીર થયા વાત આગળ ચલાવી નહીં બીજે દિવસે સવારે પણ એમણે એ વાત ઉપાડી નહીં હુ સમજી ગયો કે એક પ્રસગ ટળ્યો

આ જ જેલવાસ દરમ્યાન, બીજે પ્રસગે, બાપુજીએ કહેલુ યાદ આવે છે.

"હુ જાણુ છુ કે મારા ઉપર કશુ અવલબેલુ નથી ભગવાનનું ધાર્યું જ થશે પણ જાણે સ્વરાજ મારા જ પેટમા હોય એવી રીતે હુ મારી તબિયત

સાચવી રહ્યો છું ગર્ભિણી જેમ પોતાના પેટમાંના બાળક ખાતર પોતાની તબિયતની વિશેષ કાળજી રાખે છે, ખાસ ખોરાક લે છે, તેવી રીતે હું મારી તબિયતને સાચવી રહ્યો છું"

બાપુજીને કેવી સુંદર ચોટડૂક ઉપમા સૂઝી, એવો વિચાર મારા નાસ્તિક આત્માને આવ્યા વગર રહ્યો નહીં

૮

લંગડાતો દત્તોબા

ગરવડામાં મેં પ્રવેશ કર્યો અને જોયું કે બાપુજીની સેવા માટે સામાન્ય કેદીઓમાંથી દત્તોબા કરીને એક મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણને રસોઇયા તરીકે રાખેલો છે બાપડાના હાથપગમાં સંધિવા હતો લંગડાતો લંગડાતો ચાલે બોલે ઓછું પણ ચોખ્ખું કામ બરાબર કરે બાપુજી માટે નાહવાનું પાણી ગરમ કરવું, એમના કપડાં ધોઈ આપવા, દૂધ ગરમ કરવું અને એવું જ બીજું કામ એને સોંપવામાં આવેલું

એને લંગડાતો જોઈ બાપુજીએ મારી મારફતે એની બધી હકીકત જાણી લીધી બીજે દિવસે સવારે એમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મેજર માર્ટિન સાથે વાત કરી અને કહ્યું કે, "એના પર નૈસર્ગિક ઉપચાર અજમાવવા માગું છું તમારી રજા છે?" જેલના ડૉક્ટરે એને છએક મહિના દવાઓ આપી જોઈ હતી આરામ કશો થયેલો નહીં મેજર માર્ટિને કહ્યું, "અમારો વાંધો નથી તમે તમારો ઇલાજ અજમાવો" બાપુજીએ કહ્યું, "એને થોડા દિવસ ઉપવાસ કરાવીશ પછી એને અમુક ખોરાક આપીશ મારા ખોરાકમાંથી જ થોડું વધુ એને આપીશ" માર્ટિને કહ્યું, "ભલે" દત્તોબાને પોતાના જીવનમાં આટલો રસ લેનાર કોઈ મળ્યું નહોતું એ ગાંધી મહાત્માની પાસે તો આશ્ચર્યચકિત થયો બાપુજી રોજ એને બોલાવે, તબિયતની વિગતો જાણી લે, ખોરાકમાં જરૂરી ફેરફાર કરે થોડા જ દિવસમાં

એની તબિયત સુધરવા માડી અને આખરે જે માણસ ઘણા કષ્ટથી લગડાતો ચાલતો હતો તે તદ્દન સાજો થઈ દોડવા માંડયો પછી તો એ વિશેષ નિષ્ઠાથી બાપુજીની સેવા કરવા લાગ્યો એમા આશ્ચર્ય શુ?

આ દત્તોબા પ્રકરણ પૂરુ કરવા માટે પછીની કેટલીક વિગતો અહીં જ ઉમેરી દઉં

હુ નવેમ્બરને અતે છૂટચો બાપુજી ૨૬મી જાન્યુઆરીએ છૂટચા પછી દત્તોબા પણ પોતાની સજા પૂરી કરી છૂટચો

ઘણા દિવસ પછી, બાપુજી જ્યારે મુબઈમા મણિભવનમા હતા અને હુ એમને મળવા ગયો હતો ત્યારે એક દિવસ અચાનક દત્તોબા બાપુજીને મળવા આવી ચડચો સ્વયસેવકોને સમજાવી બાપુજી સુધી પહોચ્યો એ એનુ સદ્ભાગ્ય હુ એને બાપુજી પાસે લઈ ગયો બાપુજીએ પ્રેમથી પૂછ્યં, "હાલ શુ કરે છે?" એણે કહ્યુ, "કોટ તરફ મેં એક નાનકડી ફરાળની (એટલે કે ચા કૉફીની) દુકાન કાઢી છે" બાપુજી બહુ કામમા હતા એમણે કહ્યુ, "કાલે મળવા આવજે જરૂર આવજે આજે વખત નથી"

"હા" કહીને એ ગયો પણ પાછો આવ્યો જ નહીં બાપુજીએ ઘણો અફસોસ કર્યો કહેવા લાગ્યા, "મારે એને એની દુકાન ચલાવવા માટે થોડા પૈસા આપવા હતા ગરીબ માણસ મજૂરી કરીને પેટ ભરે બે બે વાર મળવા શી રીતે આવી શકે? મારે તે જ વખતે એને પૈસા આપી દેવા જોઈતા હતા"

મેં ઘણો વિચાર કર્યો પણ મુબઈ જેવા વિશાળ માનવસાગરમાં દત્તોબાની ભાળ ક્યાથી કઢાય?

૯

સરદાર માટે પૂણીઓ

યરવડા પહોચતા પહેલા મને રસ્તામાં વિદ્યાપીઠના અમારા ભાઈઓ તરફથી પૂરતી પૂણીઓ મળી હતી એટલે પાચ છ મહિના કશી ચિંતા કરવાનુ કારણ નથી એ વિશ્વાસમા હુ રાચતો હતો પણ થોડા જ દિવસમા સરકારે સરદાર વલ્લભભાઈને યરવડા જેલમા આણી રાખ્યા તેના સમાચાર અમને જેલર મિસ્ટર ક્વિન પાસેથી મળ્યા.

એ કહે, "સરદાર વલ્લભભાઈએ સાજે ઓરડીમા પુરાવાની ના પાડી અમે એમને સાફ કહ્યુ કે 'જેલનો કાયદો છે તે છે, અમે લાચાર છીએ તમારે પુરાવુ જ પડશે' ઘણો વખત રકઝક ચાલી જ્યારે એમણે જોયુ કે ઈલાજ છે જ નહીં ત્યારે એમણે કહ્યુ કે 'ઓરડીની અદર જરૂરી સગવડો જ્યા સુધી નથી, ત્યા સુધી હુ ધરાર અદર જવાનો નથી' આ વિષેના જેલના નિયમો તેઓ જાણતા હતા એટલે એક પછી એક ચીજો માગવા લાગ્યા મેં કહ્યુ કે 'બધી ચીજો કાલે આપીશુ' તો કહે કે 'ત્યારે કાલે જ ઓરડીમા પુરાઈશું!' અતે મેં કેટલીક વસ્તુઓ મારા ઘરમાથી મગાવી અને રાત્રે લગભગ દસ વાગ્યે એમને ઓરડીમા પૂર્યા"

ક્વિન પાસેથી આવી પરચૂરણ ખબરો અવારનવાર મળતી અમારા પડોશના જ આગણામા સરદારને રાખ્યા હતા તેઓ કોક વાર મારા ઉપનિષદના મન્ત્રો સાંભળી શકતા અને જ્યારે સરદાર ખડખડાટ હસે ત્યારે અમે પણ આ તરફ એ સાભળી શકતા. સાજે ફરતી વખતે બાપુજીએ કહ્યુ, "એક જ જેલમાં અને આટલા નજીક વલ્લભભાઈને રાખે છે, પણ મારી સાથે રાખતા નથી !એમા સરકારને શો સ્વાદ આવતો હશે ?" હુ સમજી શક્યો કે સરદારનો અવાજ સભળાય છે પણ એમને મળી શકાતુ નથી એનુ બાપુજીને ભારે વસમુ લાગતુ વજ્ર કરતા પણ કઠણ હૈયું

રાખનાર મહાત્મા આવી નાનકડી ગણાતી વસ્તુથી આટલા ઘવાય છે એ જોઈને હુ મનમા કહેતો કે આટલે દરજ્જે બાપુજી માણસ છે એટલા માટે તો એમની પાસેથી પ્રેરણા લઈ શકાય છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ તો પથ્થર પણ હોય છે

એક દિવસે મેજર માર્ટિન એક નાનકડી ચિઠ્ઠી લઈ આવ્યા ગજવા-માની ચિઠ્ઠી બાપુજીના હાથમા આપી કહે, "શ્રી પટેલે તમારી પાસેથી પૂણીઓ માગી છે" બાપુજી ચિઠ્ઠી જોઈને રાજી થયા . પોતાની પાસે જે થોડીક પૂણીઓ હતી એ એમણે બહાર કાઢી અને મને પૂછ્યુ, "કાકા, તમારી પાસે પૂણીઓ છે?" મેં કહ્યુ, "ઘણી છે પણ મારે પણ પૂણીઓ જોઈશેસ્તો મને પીંજતા આવડતુ નથી"

"એનુ કાઈ નહીં તમારી પાસે હોય તે બધી પૂણીઓ અત્યારે આપી દો હુ તમને પીંજતા શિખવાડીશ"

મારી પાસેનો પૂણીઓનો આવડો જથ્થો જોઈ બાપુજીને પણ આશ્ચર્ય થયુ તેઓ રાજી તો થયા જ ઘણા સતોષથી એમણે પૂણીઓનો ભારો માર્ટિનને સોપ્યો અને કહ્યુ, "જ્યારે ફરી વાર જોઈએ ત્યારે વગર સંકોચે મગાવી લે"

બીજે જ દિવસે પીંજણકળાના મારા પાઠ શરૂ થયા બાપુજીના તાબામા ત્રણ ઓરડીઓ હતી એકમા કમોડ અને પેશાબ-પાત્ર હતુ બીજીમા પીંજણ માટેનો સરજામ છતથી ટગાડેલો હતો ત્યા બેસી મેં પ્રાથમિક પાઠો લઈ લીધા અને એ વસ્તુની પાછળ પડી, બે ત્રણ દિવસમા હુ પૂર્ણ સ્વાવલબી થયો પછી તો હુ બાપુજી માટે અને મારે માટે પૂણીઓ તૈયાર કરતો થયો અને એ સરજામમા શા શા સુધારાઓ થઈ શકે એ તરફ મારુ ભેજુ પણ ચાલવા લાગ્યુ

બાપુજી સાથે ચર્ચા કરવાના એક નવો વિષય પણ મને મળ્યો. આ પીંજણમાથી બે ત્રણ પ્રશ્નો ઊભા થયા તેને વિષે હવે પછી

૧૦

ગાંધી ટોપી!

જ્યારે બાપુજી એકલા હતા ત્યારે શરીરશ્રમની દૃષ્ટિએ અને જેલની થોડી સેવા કરવાની દૃષ્ટિએ પણ એમણે થોડુક કામ માગી લીધુ અર્ધવર્તુળાકાર કપડાના બે કટકા સીવીને કેદીઓ માટે ટોપીઓ બનાવે છે એમા તો સીધી બાજુઓ ઓટવાનુ અને ગોળ બાજુ ભેગી કરીને સીવી દેવાનુ જ કામ હોય છે થોડા મહાવરા પછી આ કામ સહેલાઈથી થઈ જાય છે બાપુજી આને માટે પોણા કલાકથી એક કલાક આપતા હવે એટલા થોડા કામ માટે જેલનો એક સચો પોતાની પાસે આખો દિવસ નવરો રાખવો બાપુજીને ગમે નહીં અને રોજ સચો આણવો અને લઈ જવો જેલવાળાઓને પોસાય નહીં એટલે બાપુજીએ લેડી ઠાકરસીને ત્યાથી એક સિંગરનો સચો મગાવ્યો

મેં જોયુ કે કામ હાથમાં લીધુ છે એટલે બાપુજી એને થોડોક વખત આપે છે, પણ એમનુ ચિત્ત તો રેંટિયામા જ પરોવાયુ છે એટલે મેં એમને કહ્યુ કે, “આ કામ મને જ સોપી દ્યો ”

એમણે વાત સ્વીકારી અને સચો કેમ ચલાવવો એની સૂચનાઓ મને આપી મ પણ નાનપણથી દરજીઓ આગળ બેસી સચો કેમ ચાલે છે એ જોયુ હતુ પણ નીચલો દોરો અદર કેમ ગોઠવાય છે એ હુ જાણતો ન હતો બાપુજીએ મને એક વાર એ બધુ કરી બતાવ્યુ અને મારુ કામ ચાલ્યુ એટલુ જ નહીં, પણ બાપુજી સચો વાપરતા હતા એમા એમની એક ભૂલ થતી હતી એ તરફ મેં એમનુ ધ્યાન ખેંચ્યુ સચાના ટાકા નજીક નજીક પડે કે દૂર દૂર એ ગોઠવવા માટે એક સગવડ સચામા હોય છે એ વ્યવસ્થા તરફ એમનુ ધ્યાન ગયેલુ નહીં પરિણામે એમના કામમા ઊણપ રહેતી તે મેં સુધારી લીધી.

બાપુજીએ સીવેલી ટોપીઓ જે કેદીઓને મળી હશે તેમની કેટલી ધન્યતા! પણ એમને ખબર શી રીતે પડે કે આ ટોપી ગાધીજીના હાથની છે?

૧૧

પીંજણ અને ભેજ

હવે વરસાદ વધવા લાગ્યો એટલે અમારી પીંજણની તાત હવાના ભેજથી ભીની થવા લાગી ન બોલે, ન કામ કરે! એને કરકરી કરવા માટે લીમડાના પાદડાનો રસ લગાડવાનુ અમે નક્કી કર્યું આગણામા લીમડાનાં ઝાડ હતા જ એક ડાખળી તોડીને હુ પાદડા લઈ આવ્યો અને એ તાતને ઘસીને તેને મનાવી શકયો પણ ત્યા બાપુજી નારાજ થઈ ગયા! "જ્યા પાચ પાદડાથી કામ થઈ શકત ત્યા એક આખી ડાખળી તોડી જ શા માટે? વનસ્પતિને લૂટવાનો આપણને અધિકાર નથી જેટલુ જરૂરનુ છે તેટલુ જ, વનસ્પતિની ક્ષમા માગી, આપણે લઈ લઈએ એ વાત જુદી પણ ફોકટના મળે છે માટે, ગમે તેટલાં પાદડા તોડવા અને ફેંકી દેવા, એ નીતિ બરાબર નથી" હુ માની ગયો અને રોજ એ પ્રમાણે કરવા લાગ્યો

પણ વરસાદને કયા દયા હતી? એણે ધોધમાર મારો શરૂ કર્યો એટલે લીમડાના પાંદડા કશુ કરી ન શકયા

પણ માણસની બુદ્ધિ આમ હારે તો એ માણસની બુદ્ધિ નથી મેં મનમા કહ્યુ કે પાદડા કડવા અને તૂરા હોય છે તેથી જ તાત કરકરી રહે છે, પણ હવાનો ભેજ તો તાતના પેટમા ઘૂસવાનો જ. માટે ભેજનો જ ઈલાજ કરવો જોઈએ

હુ પીંજણ લઈને પાઉરોટીની ભઠ્ઠી આગળ ગયો અને જ્યારે તાંત ગરમ થઈને સુકાઈ ગઈ ત્યારે મારી પાસે મીણબત્તીનો જે કકડો હમેશા રાખતો, એ તાત ઉપર ઘસ્યો આમ મીણનુ કવચ કે બખ્તર મળ્યુ એટલે તાતમાં ભેજ ઊતરવાની બીક દૂર થઈ

પછી તો જે વસ્તુ ગરમ કે કોરી રાખવી હોય તે ભઠ્ઠી પાસે હુ મૂકી આવતો

બહારની દુનિયામા પીંજવાનુ કામ અને પૂણીઓ બનાવવાનુ કામ ઉનાળામા જ કરી લેવાય છે ચોમાસામા જ્યારે હવામા ભેજ હોય છે ત્યારે તાર ઓછા તૂટે છે અને સરસ કતાય છે એટલે ઉનાળાની પૂણીઓ ચોમાસામા કતાય એ જ રાષ્ટ્રનીતિ છે એ હિસાબે જ મારી પાસે પૂરતી પૂણીઓ આવી હતી પણ એ જતી કરીને મેં ઘણો લાભ મેળવ્યો. એમા મુખ્ય તો એ કે બાપુજી સાથેનો સહવાસ વધારે નક્કર થયો. અને પ્રત્યક્ષ બાપુ પોતે મારા પીંજણકળાના ગુરુ થયા

હવે લીમડા પ્રકરણ જરા આગળ લબાવુ

બાપુજીના મોઢામા દાત ઓછા એ રોજ સાફ કરવા માટે દાતણ તૈયાર કરવાનુ કામ મારુ આગણાના લીમડામાથી દાતણ તૈયાર કરવાનુ કામ સહેલુ હતુ પણ બાપુજી સહેલા ન હતા! તેઓ કહે કે દાતણ એક વાર વાપરીને ફેંકી દેવુ એ ઉડાઉપણુ છે દાતણ વાપરીને પોતે ધોઈ કાઢે અને પછી મને કહે, "આ કૂચા જેટલો ભાગ કાપી નાખ અને આનો જ બીજો કૂચો તૈયાર કર તેમ કરતાં દાતણ સહેજ ટૂકુ થાય તો વાધો નથી" મેં એ પ્રમાણે કરવા માડ્યું એટલે દાતણ અઢી ઇંચનુ રહે ત્યા સુધી એ ને એ જ વાપરવાનો બાપુજીએ આગ્રહ ચલાવ્યો!

મેં કહ્યુ કે બાવળનુ દાતણ હોત તો આપનો આગ્રહ હુ સમજી શકત, કેમ કે બાવળના રેસા લીમડાના રેસા જેવા બટકણા હોતા નથી પણ બહારથી બાવળનુ દાતણ આપ મગાવવા દો નહીં અને લીમડા હાજર છે એટલે રોજ તાજુ દાતણ હોય તો સારુ પણ બાપુજીએ પોતાની જીદ છોડી નહીં આખરે બીજાઓ જેમ બાપુજીને છેતરતા તેમ મેં પણ કર્યું. ઝાડની દયા ખાધા વગર ત્રણ ચાર દાતણ બનાવુ અને દસ્તા વડે ઠોકીને કૂચો કરતા જેના રેસા બટકણા ન હોય, તે જ દાતણ બાપુજીને આપું પછી ભલે તેઓ 'એ ત્રણચાર દિવસ વાપરે. આમ કરતા કેટલાયે દાતણ વેડફાઈ જતા પણ બાપુજીને એની ખબર તૂડની નહીં હુ જાણતો હતો કે બાવળના દાતણની તૂરાશ કરતા લીમડાના દાતણની કડવાશ ઉપર બાપુજીની શ્રદ્ધા વિશેપ છે

એક દિવસ બાપુજી દાતણ કરતા હતા ત્યારે દાતણના કૂચાના બધા રેસા તૂટી ગયા એટલે બાપુજીએ દાતણના કેવળ ઠૂંઠા વતી જ દાત ઘસી કાઢ્યા! પણ દાતણ મને બદલવા ન દીધું!!

દાતણનો છેડો ઠોકી ઠોકીને એનો કૂચો કરવા માટે બાપુજીએ, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કહીને એક લાકડાનો દસ્તો કરાવી મને આપ્યો હતો એ દસ્તો અમુક જ આકારનો હોવો જોઈએ, વગેરે વિગતો મેં વ્હીલરને આપેલી એણે સરસ પાકટ લાકડાનો, જેવો મારે જોઈતો હતો એવો દસ્તો તૈયાર કરાવી આણ્યો કલાકૃતિ કહેવાય એવો એ સરસ બન્યો હતો

૧૨
મરાઠીનું વાચન

જ્યારે હુ બાપુજીને સન ૧૯૧૧ની આખરમાં મુંબઈમા મળ્યો હતો, ત્યારે એમણે ગોખલેના ભારત સેવક સમાજના સભ્ય શ્રી આંબેકરને મારે હાથે, મરાઠીમા કાગળ લખ્યો હતો 'જ્યારે મરાઠીમા લખનાર મારી પાસે કોઈ છે ત્યારે અગ્રેજીમા શા માટે લખુ?' એવી પ્રસ્તાવના સાથે બાપુજીએ મરાઠીમા કાગળ લખાવ્યો હતો * દરેક જણે પડોશના પ્રાન્તોની ભાષા જાણવી જોઈએ, એ બાપુજીનો આગ્રહ હુ જાણતો હતો

---

* કાગળને અંતે મહારાષ્ટ્રી રિવાજ પ્રમાણે મેં લખ્યું "कळावें लोभ असावा हे विनंती" એ વાચી બાપુજી ચોંક્યા અને પૂછવા લાગ્યા "'લોભ નમાવા' કે 'અમાવા'?", મેં કહ્યુ, મરાઠીમા 'લોભ'નો અર્થ 'સ્નેહ' 'પ્રેમ' અથવા 'હેત' એમ પણ થાય છે 'લોભ' એટલે લોભ નહીં, ગુજરાતીમા 'માયા રાખજો' કહે છે, તેના જેવું આ છે સંસ્કૃતમા કાગળને અંતે 'ઇતિ શમ્' લખે છે, તેવી જ રીતે મરાઠીમા "कळावें हे विनंती" એમ લખે છે. વિનંતી શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે જૂની મરાઠીમા 'ही' ને બદલે 'हे' કહેતા હતા. એટલે આજે પણ 'ही विनंती' ન લખાય

આગળ જતા જ્યારે હુ આશ્રમમા દાખલ થયો, એટલે કે આશ્રમ-ની શાળામા જોડાયો, ત્યારે શાળાના અભ્યાસક્રમમા બાપુજીએ ગુજરાતી, હિંદી અને સસ્કૃત ઉપરાત મરાઠી ભાષા પણ એક વિષય તરીકે રાખી હતી અભ્યાસક્રમમા ઘણી ભાષાઓનો બોજો ન હોય એવી દલીલ કરી મેં મરાઠી ભાષા કાઢી નાખી હતી મેં કહ્યુ કે, "મામા ફડકે, નારાયણરાવ ખરે, વિનોબા ભાવે અને હુ એટલા મહારાષ્ટ્રીઓ આશ્રમમા રહીએ છીએ અમારા સહવાસથી વિદ્યાર્થીઓને જેટલી મરાઠી મળે, તેટલી બસ છે" મારી સૂચના માન્ય થઈ

બે ત્રણ મરાઠી બાળકો પણ આશ્રમમા હતા એટલે અમારી મહા-રાષ્ટ્રીઓની જરૂરત સમજી બાપુજી સાજની પ્રાર્થના પછી 'मनाचे श्लोक' ગવડાવતા અને એનો અર્થ કરવા પણ મથતા એક વાર એમણે કહેલુ કે, "દક્ષિણ આફ્રિકાના ગિરમીટિયાઓની સેવા કરવા સારુ જ્યારે હુ તામિલ ભાષા શીખ્યો, ત્યારે મુબઈ ઈલાકામા રહી મરાઠી ન જાણુ એ કેમ ચાલે?"

મરાઠી શીખવાની આ તક એમને યરવડા જેલમા મળી પહેલી જેલમા એમણે પ્રો ભાનુએ કરેલો ગીતાનો મરાઠી અનુવાદ વાચ્યો હતો છતા એમને મરાઠી આવડતુ હતુ એમ ન કહેવાય આ વખતે જેલમા હુ સાથે હતો એટલે એમણે મારી મદદથી મરાઠી શીખવાનો મનસૂબો કર્યો પણ મને કહ્યુ કે, "બહારથી ચોપડીઓ મગાવીશ મા જેલના પુસ્તકાલયમા જે મરાઠી ચોપડીઓ મળતી હોય, તેટલાથી જ ચલાવવાનુ છે મામૂલી કેદીઓ માટે જેમ તેમ રાખેલા પુસ્તકાલયમાથી મરાઠીના ચારપાચ પાઠ્યપુસ્તકો મળ્યા એ લઈને અમે કામ શરૂ કર્યું. બાપુજી વાચતા જાય અને હુ શબ્દોનો અર્થ કરતો જાઉં જ્યા ન સમજાય ત્યા પૂછે રોજ અમુક મિનિટો જ મરાઠીને અપાતી એક દિવસે કવિતાના પાઠમા માણસના હસ્તાક્ષર વિષે 'દાસબોધ'મા આવેલી રામદાસ સ્વામીની પક્તિઓ હતી.

બાપુજીને એ પક્તિઓ એટલી બધી ગમી કે એમણે એ લખી કાઢી, અનેક વાર વાચી અને જ્યા ન સમજાયુ ત્યાં પૂછી લીધુ એટલેથી જ

એક દિવસ બાપુજી દાતણ કરતા હતા ત્યારે દાતણના કૂચાના બધા રેસા તૂટી ગયા એટલે બાપુજીએ દાતણના કેવળ ઠૂઠા વતી જ દાત ઘસી કાઢ્યા! પણ દાતણ મને બદલવા ન દીધુ!!

દાતણનો છેડો ઠોકી ઠોકીને એનો કૂચો કરવા માટે બાપુજીએ, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કહીને એક લાકડાનો દસ્તો કરાવી મને આપ્યો હતો એ દસ્તો અમુક જ આકારનો હોવો જોઈએ, વગેરે વિગતો મેં વ્હીલરને આપેલી એણે સરસ પાકટ લાકડાનો, જેવો મારે જોઈતો હતો એવો દસ્તો તૈયાર કરાવી આણ્યો કલાકૃતિ કહેવાય એવો એ સરસ બન્યો હતો

૧૨

મરાઠીનું વાચન

જ્યારે હુ બાપુજીને સન ૧૯૧૫ની આખરમા મુબઈમા મળ્યો હતો, ત્યારે એમણે ગોખલેના ભારત સેવક સમાજના સભ્ય શ્રી આબેકરને મારે હાથે, મરાઠીમા કાગળ લખ્યો હતો 'જ્યારે મરાઠીમા લખનાર મારી પાસે કોઈ છે ત્યારે અગ્રેજીમા શા માટે લખુ?' એવી પ્રસ્તાવના સાથે બાપુજીએ મરાઠીમા કાગળ લખાવ્યો હતો* દરેક જણે પડોશના પ્રાન્તોની ભાષા જાણવી જોઈએ, એ બાપુજીનો આગ્રહ હુ જાણતો હતો

---

* કાગળને અંતે મહારાષ્ટ્રી રિવાજ પ્રમાણે મેં લખ્યું "कळावें लोभ असावा हे विनती" એ વાચી બાપુજી ચોક્યા અને પૂછવા લાગ્યા "'लोभ नसावा' કે 'असावा'?", મે કહ્યુ, મરાઠીમા 'लोभ'ના અર્થ 'સ્નેહ' 'પ્રેમ' અથવા 'હેત' એમ પણ થાય છે 'लोभ' એટલે લોભ નહી, ગુજરાતીમા 'માયા રાખજો' કહે છે, તેના જેવુ આ છે સંસ્કૃતમા કાગળને અંતે 'इति शम्' લખે છે, તેવી જ રીતે મરાઠીમા "कळावे हे विनती" એમ લખે છે વિનંતી શબ્દ સ્રીલિંગી છે જૂની મરાઠીમા 'ही' ને બદલે 'हे' કહેતા હતા એટલે આજે પણ 'ही विनंती' ન લખાય.

આગળ જતા જ્યારે હુ આશ્રમમા દાખલ થયો, એટલે કે આશ્રમની શાળામા જોડાયો, ત્યારે શાળાના અભ્યાસક્રમમા બાપુજીએ ગુજરાતી, હિંદી અને સસ્કૃત ઉપરાત મરાઠી ભાષા પણ એક વિષય તરીકે રાખી હતી અભ્યાસક્રમમા ઘણી ભાષાઓનો બોજો ન હોય એવી દલીલ કરી મેં મરાઠી ભાષા કાઢી નાખી હતી મેં કહ્યુ કે, "મામા ફડકે, નારાયણરાવ ખરે, વિનોબા ભાવે અને હુ એટલા મહારાષ્ટ્રીઓ આશ્રમમા રહીએ છીએ અમારા સહવાસથી વિદ્યાર્થીઓને જેટલી મરાઠી મળે, તેટલી બસ છે" મારી સૂચના માન્ય થઈ

બે ત્રણ મરાઠી બાળકો પણ આશ્રમમા હતા એટલે અમારી મહારાષ્ટ્રીઓની જરૂરત સમજી બાપુજી સાજની પ્રાર્થના પછી 'मनाचे श्लोक' ગવડાવતા અને એનો અર્થ કરવા પણ મથતા એક વાર એમણે કહેલુ કે, "દક્ષિણ આફ્રિકાના ગિરમીટિયાઓની સેવા કરવા સારુ જ્યારે હુ તામિલ ભાષા શીખ્યો, ત્યારે મુબઈ ઈલાકામા રહી મરાઠી ન જાણુ એ કેમ ચાલે?"

મરાઠી શીખવાની આ તક એમને યરવડા જેલમા મળી પહેલી જેલમા એમણે પ્રો ભાનુએ કરેલો ગીતાનો મરાઠી અનુવાદ વાચ્યો હતો છતા એમને મરાઠી આવડતુ હતુ એમ ન કહેવાય આ વખતે જેલમા હુ સાથે હતો એટલે એમણે મારી મદદથી મરાઠી શીખવાનો મનસૂબો કર્યો પણ મને કહ્યુ કે, "બહારથી ચોપડીઓ મગાવીશ મા જેલના પુસ્તકાલયમા જે મરાઠી ચોપડીઓ મળતી હોય, તેટલાથી જ ચલાવવાનુ છે મામૂલી કેદીઓ માટે જેમ તેમ રાખેલા પુસ્તકાલયમાથી મરાઠીના ચારપાચ પાઠ્યપુસ્તકો મળ્યા એ લઈને અમે કામ શરૂ કર્યું. બાપુજી વાચતા જાય અને હુ શબ્દોનો અર્થ કરતો જાઉં જ્યા ન સમજાય ત્યા પૂછે રોજ અમુક મિનિટો જ મરાઠીને અપાતી એક દિવસે કવિતાના પાઠમા માણસના હસ્તાક્ષર વિષે 'દાસબોધ'મા આવેલી રામદાસ સ્વામીની પક્તિઓ હતી

બાપુજીને એ પક્તિઓ એટલી બધી ગમી કે એમણે એ લખી કાઢી, અનેક વાર વાચી અને જ્યા ન સમજાયુ ત્યા પૂછી લીધુ. એટલેથી જ

સતોષ ન થતા, એ આખો ફકરો પોતે ઉતારી કાઢયો. આશ્રમ પરના સાપ્તાહિક પત્ર સાથે મોકલી દીધો અને સૂચવ્યુ કે આશ્રમવાસીઓએ એ ધ્યાનપૂર્વક વાચી મોઢે કરવો બાપુજીના પોતાના અક્ષર સારા નહીં એટલે સારા અક્ષરોની કદર એમની પાસે વિશેષ હતી

મરાઠી વાચતા વાચતા એક દિવસે 'આલ્ફ્રેડ ધી ગ્રેટ'નો પાઠ આવ્યો ઈંગ્લડનો એ પ્રાચીન રાજા એક વાર શત્રુથી હારીને અજ્ઞાતવાસમા એક ડોસીને ત્યા રહ્યો-હતો ડોસીએ રોટલી શેકવાનુ કામ એને સોપ્યુ પોતાની ચિંતામા ને ચિંતામા આલ્ફ્રેડનુ ધ્યાન રોટલી તરફ ન રહ્યુ અને એ બળી ગઈ. ડોસીએ એને એ બેદરકારી માટે ઠીક ઠપકો આપ્યો

એ પાઠ અમે સાથે વાચ્યો, પછી જ્યારે જ્યારે મારે હાથે ગફલત થાય, અમુક વસ્તુ હુ ભૂલી જાઉં, અથવા ધ્યાન ઓછુ આપુ, ત્યારે ત્યારે બાપુજી મને 'કિંગ આલ્ફ્રેડ' કહેતા

૧૩

ગીતા કંઠ કરી

આખી ભગવદ્‌ગીતા મોઢે કરવાના કોડ દક્ષિણ આફ્રિકાથી બાપુજી સેવતા આવ્યા હતા ત્યા સવારે દાતણ કરતી વખતે દીવાલ ઉપર ગીતાના બે ત્રણ શ્લોકો લખી રાખે અને તે મોઢે કરે એમના એ રિવાજ કે પ્રયત્ન વિષે એમને મોઢે જ મેં સાભળેલુ

યરવડામા સારી સરખી સગવડ અને નવરાશ છે એ જોઈને બાપુજીએ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ સાથે ગીતાના શ્લોકો મોઢે કરવાનુ નક્કી કર્યું પછી મને કહે, "કાકા, મારે મારુ ગીતાના શ્લોકોનુ ઉચ્ચારણ સુધારવુ છે આશ્રમના છોકરાઓને શીખવતા મેં તમને જોયા છે તમારા ઉચ્ચારણ ઉપર હુ મોહિત છુ જોકે શરૂઆતમા શ્લોકો બોલવાની તમારી ઢબમા જેટલુ માધુર્ય હતુ તેટલુ હવે રહ્યુ નથી જ્યા મારુ ઉચ્ચારણ ખોટુ હોય ત્યા મને ટોકજો હુ ફરી ફરી બોલીને સુધારીશ હુ 'મોટો' છુ, 'મહાત્મા' છુ, મને ક્યા

'હેરાન કરાય' એવો વિચાર કરી મારા ઉચ્ચારણમા કચાશ રહેવા દેશો તો એ પાપ તમારે માથે. મને વિદ્યાર્થી સમજી એક પણ દોષ રહે નહીં ત્યા સુધી મને સુધારતા જ જાઓ "

અમારુ ગાડુ ઠીક ચાલ્યુ જ્યા હુ ભૂલ કે ખામી બતાવુ, ત્યા ચોપડી ઉપર પેન્સિલથી એક ઝીણુ ટપકુ કરે, અને એ ભાગ ફરી ફરી સાભળે એક જ લીટી કે શબ્દ અનેક વાર બોલતા મને કોઈ કાળે કટાળો આવતો નથી કેમ કે હુ જાણુ છુ કે ફરી ફરી સાભળાવી કાન ભરી દેવા એ જ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ શીખવવાનો કુદરતી નિયમ છે બાળકો એ ઢબે જ ઉચ્ચારણ અને એની સાથે લહેકો પણ શીખે છે

સાજની ગીતા સાથે સવારની પ્રાર્થનાના વીસ સસ્કૃત શ્લોકો પણ બાપુજી પાસેથી ઠીક કરાવ્યા ગુજરાતીઓમા હ્રસ્વ 'અ'નો ઘણી વાર દીર્ઘ ઉચ્ચાર કરાય છે અને જ્યા યુક્તાક્ષર પહેલા થડકો આવવો જોઈએ ત્યા પણ હ્રસ્વનુ દીર્ઘ થઈ જાય છે આ તરફ બાપુજીનુ, અનેક દાખલાઓ સાથે, ધ્યાન ખેંચ્યુ એટલાથી જ એમની ઘણી ભૂલો ઓછી થઈ ગઈ અને શ્લોકો બોલવાનો આનદ તેઓ ઉત્તમ રીતે લેવા લાગ્યા

૧૪

'અનાસક્તિયોગ'નાં ભાષાંતર

બાપુજીનુ ભગવદ્‌ગીતાનુ ભાષાતર 'અનાસક્તિયોગ' ને નામે, દાડીકૂચને દિવસે (૧૨ માર્ચ, ૧૯૩૦) પ્રકાશિત થયુ હતુ બાપુજી યરવડા જેલમાં હતા તે દરમ્યાન એનુ હિંદી ભાષાતર, શ્રી મહાવીરપ્રસાદ પોદ્દાર અને શ્રી કાશીનાથ ત્રિવેદી—બે જણાએ અલગ અલગ કર્યું હવે બેમાથી ક્યુ માન્ય અને પ્રચલિત થાય, એ સવાલ હતો બન્ને ભાષાતરો જેલમા બાપુજી પાસે આવ્યા મેં માન્યુ હતુ કે બાપુજી કાશીનાથ ત્રિવેદીનુ ભાષાતર પસદ કરશે બાપુજીના ગુજરાતી લખાણોનુ હિંદી કરવાનો મહાવરો એમને ઘણો હતો એટલે એમનુ જ ભાષાતર સારુ હોવુ જોઈએ, એ મારી વિચારસરણી.

પણ જ્યા સુધી મને સ્મરણ છે, બાપુજીએ મહાવીરપ્રસાદનુ ભાષાતર પસદ કર્યું અને એ જ ચાલે, એમ નિર્ણય આપ્યો એમણે કહ્યુ કે "મહાવીરપ્રસાદ પોદ્દાર હિંદીના સારા લેખક છે પ્રકાશનનુ કામ પણ કરે છે એને પ્રોત્સાહન મળવુ જોઈએ"

ત્યાર પછી મારે નામે એક કાગળ આવ્યો જેમા પૂનાવાળા આચાર્ય લિમયેએ લખ્યુ હતુ કે 'અનાસક્તિયોગનો' મરાઠી અનુવાદ મેં કર્યો છે અને ઔંધવાળા સાતવળેકર મૂળ સસ્કૃત સાથે એ છપાવવા માગે છે અમને ગાધીજીની રજા મેળવી મોકલો"

મેં બાપુજીને કહ્યુ કે, "લિમયે વિદ્વાન છે ગીતાના ઉત્તમ અભ્યાસી છે ગુજરાતીનુ એમનુ જ્ઞાન કેટલુ છે તે હુ જાણતો નથી પણ ચિ સતીશ જેલ બહાર છે એને અઘરા ગુજરાતી શબ્દો પૂછે તો લિમયેનુ ભાષાતર સરસ થઈ શકશે હુ એમને લખીશ કે 'અનાસક્તિયોગ' સાથે મૂળ સસ્કૃત છપાય એ ગાધીજીને પસદ નથી"

બાપુજીએ કહ્યુ, "અનુવાદ સાથે મૂળ સસ્કૃત ન છપાય એ મારો આગ્રહ ગુજરાતી પૂરતો જ છે મરાઠીમા એમને જેમ કરવુ હોય તેમ કરે",

આમ બાપુજીની રજા મેળવી તે શ્રી લિમયેને મેં પહોચાડી ગુજરાતી શબ્દોમા જ્યા મદદની જરૂર હતી, ત્યા એમણે સતીશની મદદ લીધી અને ઔંધના સ્વાધ્યાય મડળે એ ગીતા છાપી પણ ખરી

યરવડા જેલમાથી છૂટ્યા પછી હુ જ્યારે પૂના જઈને રહ્યો ત્યારે આચાર્ય લિમયે જોડે બેસીને એ આખુ ભાષાતર અમે સુધારી લીધુ પણ એની નવી આવૃત્તિનો વારો હજી આવ્યો જ નહીં*

*હમણા જ એની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે

૧૫

સાપ્તાહિક ગીતાપારાયણ

આ જ અરસામાં બાપુજી આગળ મેં એક સૂચના મૂકી કે આપણે આશ્રમમા આખી ગીતા બે અઠવાડિયામા પૂરી કરીએ છીએ પરિણામે દેશમા જે ઘણા ગાધી આશ્રમો ચાલે છે અને જે સાબરમતી આશ્રમની ઢબે જ પ્રાર્થના ચલાવવા માગે છે, તેમને આપણે ત્યા લખીને પૂછવું પડે છે કે, સાબરમતીમા આ અઠવાડિયામા ગીતાનો પૂર્વાર્ધ ચાલે છે કે ઉત્તરાર્ધ? એના કરતા જો આપણે સાત દિવસમા આખી ગીતા પૂરી કરીએ તો લોકોને સહેલુ પડશે કેમ કે અમુક વારે અમુક અધ્યાયો જ બોલાતા હોય તે વખતે મારી સૂચના બાપુજીને ગળે નહીં ઊતરી હોય તેમણે સાપ્તાહિક કાગળમા આશ્રમવાસીઓનાં અભિપ્રાયો પૂછયા જ્યા સુધી મને યાદ છે, પ્રેમાબહેને વિરુદ્ધ મત આપ્યો 'સવારે ઊઠીને બે ત્રણ અધ્યાયો બોલવા પાછળ વખત ઘણો જશે અને લોકો કટાળશે,' એ એમની દલીલ હતી નારણદાસભાઈ ગાધીનો પણ અભિપ્રાય અનુકૂળ ન હતો એમ યાદ છે

એ દલીલોનુ વજૂદ સ્વીકારી મેં બીજી સૂચના મૂકી કે, સાત દિવસમા ગીતા પૂરી કરવા માટે આપણે એમ કરીએ કે ગીતા સવારે થોડી અને સાજે થોડી બોલાય એ રીતે—પણ આખા ભારતમા ગીતાનુ પારાયણ-સપ્તાહ એકસરખુ ગોઠવાઈ જશે

બાપુજીએ એ સૂચના ઉપર પણ વિશેષ ધ્યાન નહીં આપ્યુ, પણ પાછળથી એકાએક આખી કલ્પના એમને ગમી એમણે ફતવો કાઢયો કે આશ્રમમા ગીતાનુ પારાયણ સાત દિવસમા જ પૂરુ થાય.

એ માટેની અધ્યાયની વહેંચણી એમણે શ્રી વિનોબા પાસેથી માગી એ વહેંચણીમા વધારે શ્લોકો સોમવારને ભાગે આવે છે કેમ કે સોમવાર મૌનવાર હોઈ સવારની પ્રાર્થનામા બાપુજીનુ પ્રવચન થઈ ન શકે એટલે ગીતાના શ્લોકો માટે વધારે વખત સહેજે મળતો

૧૬

સાપ્તાહિક પ્રવચનો

જુલાઈ મહિનામા આશ્રમમાથી કોકનો કાગળ આવ્યો કે બાપુજી આશ્રમમા નથી એટલે ત્યાની પ્રાર્થનામા રસ પડતો નથી બધુ વાતાવરણ લુખ્ખુ મડદાલ જેવુ થયુ છે બાપુજી કોઈ પ્રવચનો લખી મોકલે તો પ્રાર્થના વખતે વચાય બાપુજીએ એ સૂચના માન્ય રાખી અને આશ્રમની પ્રાર્થનામા પ્રાણ ઉમેરવા માટે એમણે આશ્રમના વ્રતો ઉપર લખીને મોકલવાનુ નક્કી કર્યુ એક એક વ્રત ઉપર એક નાનકડુ ભાષ્ય લખીને દર અઠવાડિયે મોકલવુ, એટલુ નક્કી થયા પછી, એ લખવા માટે બાપુજીએ દિવસ પણ નક્કી કર્યો અને દર મગળવારે સવારે એક એક પ્રવચન લખવા લાગ્યા

જેલમાથી રાજદ્વારી કશુ લખીને મોકલાય નહીં એ પોતાના આગ્રહને કારણે એમણે અગિયાર વ્રતોમાથી સ્વદેશી વ્રત ઉપર કશુ લખી મોકલ્યુ નહીં જ્યારે સર્વધર્મસમભાવ ઉપર એમણે બે લેખો લખ્યા

આમ જ્યારે આશ્રમના વ્રતો ઉપરની પ્રવચન-માળા પૂરી થઈ ત્યારે શ્રી નારણદાસભાઈ ગાધીએ 'વ્રત-વિચાર'ને નામે એક ચોપડી પ્રકાશિત કરી મને એ નામ જુનવાણી લાગ્યુ એટલે બહાર ગયા પછી નવી આવૃત્તિ વખતે, નારણદાસભાઈની રજા લઈ મેં એ ચોપડીનુ નામ ફેરવી 'મગળપ્રભાત' રાખ્યુ બાપુજી જ્યારે છૂટીને બહાર આવ્યા ત્યારે મારા કહેવાથી એમણે 'સ્વદેશી' ઉપર એક પ્રવચન લખી આપ્યુ અને એ રીતે 'મગળપ્રભાત'વાળો વ્રતવિચાર પૂરો થયો

એ ચોપડીની પ્રસ્તાવનામા મેં લખ્યુ જ છે કે એ પ્રવચનો મગળવારે પ્રભાતે લખાતા હતા તેથી, અને દેશમા ફેલાયેલુ ઘોર અધારુ દૂર કરી મગલકારી પ્રભાત આણવાનુ કામ બાપુજીએ કર્યુ એ રીતે પણ, એ નામ અન્વર્થક છે

આ મગળ-ભાષ્ય પૂરુ થયા પછી બાપુજીએ આશ્રમવાસીઓની માગણીથી ગીતાના એકએક અધ્યાયનો સાર દર અઠવાડિયે મોકલવાનુ

શરૂ કર્યું એ કામ આ વખતની જેલમા પૂરુ ન થઈ શક્યું જ્યારે સન ૧૯૩૨મા બાપુજીને ત્રીજી વાર યરવડામા રાખવામા આવ્યા ત્યારે એમણે એ સાર-માળા પૂરી કરી એને માટે મેં સૂચવેલુ નામ 'ગીતાબોધ' બાપુને ચોટડૂક લાગ્યુ અને એમણે એ સ્વીકાર્યું

૧૭

'આશ્રમભજનાવલિ'નું અંગ્રેજી

મીરાબહેને માગણી કરી આશ્રમભજનાવલિમા શું શુ આવે છે એ એમને જાણવું હશે ખાસ એમની ખાતર, અને જેઓ સસ્કૃત, હિંદી, ગુજરાતી વગેરે દેશી ભાષાઓ જાણતા નથી એમની ખાતર પણ, બાપુજીએ યરવડામા 'આશ્રમભજનાવલિ'નુ અગ્રેજી ભાષાતર રોજ થોડુ થોડુ કરી મીરાબહેન પર મોકલવાનુ શરૂ કર્યું.

ભજનાવલિમા સસ્કૃત શ્લોકોનુ ગુજરાતી ભાષાતર આપ્યુ જ છે. બાકી સતોની વાણી જેવી છે તેવી જ આપી છે એ જૂની વાણી હોવાથી એમાના કેટલાક શબ્દો આજે અપરિચિત છે અને સતવાણીમા ઘણી વસ્તુઓ અધ્યાહૃત હોય છે તેથી ભજનોના એક કરતા વધારે અર્થો પણ થઈ શકે છે કોક કોક વાર ભાવ વિષે પણ સ્પષ્ટતા નથી હોતી. એટલે એમા મતભેદને અવકાશ રહે છે. માટે અગ્રેજી અનુવાદ કરતી વખતે ઘણી વાર અમે સાથે બેસતા અથવા પ્રાર્થના પછી કેટલાક શબ્દોની ચર્ચા પણ કરતા મારા સૂચવેલા કેટલાક શબ્દો જ્યારે બાપુજી રાજી થઈને સ્વીકારી લેતા ત્યારે મને હર્ષ થતો અને ગાધીજી જ્યારે મૂળનો ભાવ અગ્રેજીમાં, અગ્રેજી ભાષાની ખૂબીને બધ બેસે એવી રીતે આણતા ત્યારે બાપુજીની પ્રતિભા જોઈ હુ ચકિત થતો એના કેટલાક દાખલાઓ મેં અન્યત્ર આપ્યા છે દાખલા તરીકે — जय जय करुणाब्धे श्री महादेव शम्भो — એ લીટીમાં 'જય જય' નો અર્થ 'Victory' ન કરતા બાપુજીએ જ્યારે Thy will be done એવુ ભાષાતર કર્યું ત્યારે હુ તો હર્ષઘેલો થઈ ગયો.

બગાળી ભજનો વિષે મેં પૂ બાપુજીને કહ્યુ કે ઘણાંખરાં અથવા બધા જ રવિબાબુના છે અને એનો અગ્રેજી અનુવાદ એમણે કા તો પોતે જ કર્યો છે અથવા એમની દેખરેખ તળે થયો છે માટે એ મહેનત કરવાની જરૂર નથી

ગુજરાતી, હિંદી, ઉર્દૂ, બગાળી, સિંધી—બધા જ ભજનોમા સાથે ચર્ચા કરવાનો આનદ અમે લીધો હતો, પણ મરાઠી અભગો અને પદોનો અર્થ કરતી વખતે મારો ઉપયોગ વધારે હતો

આ પ્રકરણની પૂર્ણાહુતિ કરવા માટે અહીં એટલુ ઉમેરી દઉં કે મીરાબહેને બાપુજીનુ ભાષાતર રીતસર મુદ્રાલેખિત કરાવી એની એક નકલ બાપુજીને આપી હતી. આગળ જતા જ્યારે બાપુજી ગોળમેજી પરિષદ માટે વિલાયત ગયા અને એમણેં ત્યા પોતાની સવારસાજની પ્રાર્થના ચલાવી (એક વાર પાર્લમેન્ટ હાઉસમા બેસીને પણ પ્રાર્થના કરી હતી એમ મેં છાપામા વાચેલુ) ત્યારે ત્યાના કેટલાક ધર્મપરાયણ લોકોને એ પ્રાર્થનામા શું છે એ જાણવાનુ કુતૂહલ જાગ્યુ. એમણે બાપુજી પાસેથી અથવા મીરાબહેન પાસેથી એ અગ્રેજી ભાષાતર મેળવ્યુ.

ભારતની અથવા પૂર્વ તરફની કાવ્યરચના અને રૂપકો વગેરે પશ્ચિમના લોકો સમજે નહીં, અને કેટલીક વસ્તુઓ એમને રીતસર કઠે, એટલે વિલાયતના એક ભાઈએ (ઘણુ કરીને હૉયલૅ ડ હશે) બાપુજીનુ આખુ ભાષાતર કાટછાટ કરી, પોતાની ઢબે લખી કાઢ્યું અને એ છાપવાની રજા બાપુજી પાસે માગી બાપુજીને થયુ હશે કે એમના એ કાટછાટવાળા ભાષાતરમા મૂળની ખૂબી તો દૂર, પણ ભાવ પણ બરાબર આવતા નથી છતા એ ભાઈને નારાજ કરવા ન હતા એટલે બાપુજીએ એમને લખ્યુ, "તમે જે રૂપ આપ્યુ છે એ પ્રમાણે તમારી ચોપડી છાપો એમા મને વાધો નથી, પણ મારે નામે એ ન છાપશો એટલે બસ"

હૉયલૅ ડ ભાઈએ બાપુજીની સૂચનાનો અક્ષરાર્થ બરાબર પાળ્યો ચોપડીના જૅકેટ પર સૌથી ઉપરની લીટી M K Gandhi એટલી જ રાખી ત્યાર પછી એક આડી લીટી. ત્યાર પછી ચોપડીનુ નામ Songs

from the Prison નીચે હૉયલૅન્ડ!! હૉયલૅન્ડ પ્રણીત એ અંગ્રેજી 'આશ્રમભજનાવલિ'નો ત્યા કેટલો પ્રચાર થયો એ આપણે જાણતા નથી. મને તો એમની એ કૃતિ જોઈ જરાયે સતોષ ન થયો.

૧૮

સૂક્ષ્મ દેહે મુલાકાત!

એક વખતે એક ભારે રમૂજી પ્રસગ બન્યો મારા કહેવાથી મદ્રાસનુ દૈનિક છાપુ 'હિન્દુ' અમે શરૂ કરાવ્યુ હતુ. એમા એક વખતે અમે વાંચ્યુ કે એક ખબરપત્રી શ્રી સી પી રામસ્વામીને મળવા ગયા એ ખબર-પત્રીએ લખ્યુ કે શ્રી સી પી રામસ્વામીએ એમને કહ્યુ કે પોતે બાપુજીને યરવડા જેલમા મળ્યા હતા! મેં એટલો ભાગ બાપુજીને વાચી સભળાવ્યો અને અમે ખૂબ હસ્યા

બીજે દિવસે મેજર માર્ટિન, મૂઝાયેલે ચહેરે આવીને બાપુજીને કહે, "તમે આ જેલમા છો જેલમા કોણ આવે છે, કોણ નથી આવતુ એની અમારી પાસે નોધ હોય છે. છતા છાપામા આવ્યુ છે કે સર સી. પી રામસ્વામી અહીં આવીને આપને મળ્યા! એટલે કર્તવ્ય તરીકે, બાકાયદા આપને પૂછુ છુ કે સર સી પી રામસ્વામી સાથે આ યરવડા જેલમા આપની મુલાકાત થઈ હતી?" બાપુજીએ સહેજ સ્મિત કરીને કહ્યુ, "ના જી પણ અમારા સૂક્ષ્મ શરીર મળ્યા હોય તો કોણ જાણે!" અગ્રેજી વાક્ય આ પ્રમાણે હતુ: "No, unless it was on the Astral plane" આ જવાબની ખૂબી એ હતી કે સર સી પી રામસ્વામી થિયૉસૉફિસ્ટ છે, અથવા થિયૉસોફી સાથે એમનો ઘણો સંબધ છે, અને થિયૉસૉફિસ્ટ લોકો માને છે કે હિમાલયના મહાત્માઓ એ સસ્થાના આગેવાનોને સૂક્ષ્મ શરીરે મળે છે અને દોરવણી આપે છે.

બાપુજીને તરત આવો મઝાનો વિનોદી જવાબ સૂઝે છે એ આશ્ચર્ય!

૧૯

શહેરી અભિરુચિ

અમારા યુરોપિયન વૉર્ડમા મુખ્ય બે બરાકો હતી. લગભગ સમાતર. બેની વચ્ચે બગીચો બે વચ્ચે, પણ એક છેડે, નાહવાની ઓરડી આ બાજુને છેડે પાઉરોટીની ભઠ્ઠી સામે છેડે સામાન્ય જાજરૂ જાજરૂ અને ભઠ્ઠી વચ્ચેની ખુલ્લી જગામા અમે સવારસાજ ફરતા કોક વાર, વરસાદ પડતો હોય ત્યારે, અમારી લાબી બૅરેકની ઓરડીઓની પાછળની બાજુ લાબી ઓસરી હતી એમા ચાલતા. એમા અચૂક મને દીવાલ તરફ રાખી બાપુજી પોતે ખુલ્લા તરફ ચાલતા. ચાલતાં ચાલતા વાતમા ને વાતમા અનવધાનથી હુ વરડા તરફથી નીચે પડી ન જાઉં એટલા માટે આમ કરતા હશે, ભૂલેચૂકે પણ એમા ફરક ન પડયો ન રહેવાયુ એટલે મેં બાપુજીને પૂછ્યું કે આનુ કારણ શુ? એમણે કહ્યુ, "કારણ કાઈ જ નહીં"

ઓરડીની અંદરના કેદીઓ અમારી વાત સાભળી શકે એટલે મોટેથી અમે બોલતા ન હતા. અને કેટલીક ઓરડીઓ ખાલી જ હતી જવાહરલાલજી, જયરામદાસ વગેરે લોકો જ્યારે આવ્યા ત્યારે અમારી એ આખી બરાક લગભગ ભરાઈ ગઈ હતી

વરસાદ ન હોય ત્યારે ઓસરી પર ચાલવાને બદલે એ ઓસરી નીચે ખુલ્લી જગામા ચાલવાનુ બાપુજી પસદ કરતા એક બાજુ અમારી બરાક, બીજી બાજુ જેલની દીવાલ, એની વચ્ચે ખુલ્લી જગામા અમે ચાલતા. જગા ઊંચીનીચી હોવાથી ચાલતા સાચવવુ પડતુ મેં બાપુજીને સૂચવ્યુ કે, "ઓસરી ઉપર જમીન ફરસબધીની છે ત્યા પગ તરફ જોવું પણ નથી પડતુ ત્યા જ કેમ ન ચાલીએ?"

બાપુજીએ કહ્યુ, "તારી અભિરુચિ શહેરી છે મને આવી ખરબચડી, ઊચીનીચી કુદરતી જમીન જ વધારે ગમે છે ઓસરી ઉપર માથે છાપરુ છે અહીં માથે આકાશ છે, એ લાભ કાઈ ઓછો છે? મને આવુ કુદરતી ગામડિયુ વાતાવરણ વધારે ગમે છે"

હુ પોતાને કુદરતઘેલો માનતો હતો ગામડાના ખેતરોમા, બીડોમાં અને પહાડોમા હુ ખૂબ રખડયો છુ એકાગ્રતાથી વાતો કરતાં બાપુજીને પગ તરફ ધ્યાન આપવુ ન પડે એટલા માટે, સૂક્ષ્મ સૂચન તરીકે મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, પણ એ મારા ઉપર જ ઊલટયો! વધુ વિચાર કરતા મને થયુ કે સીધી સપાટ જમીન હોય તો મને તે નથી જ ગમતી એમ નથી બાપુજી કહે છે એમા પણ વખતે સૂક્ષ્મ સત્ય હશે હુ જરાક અંતર્મુખ થયો અને પછી એ વિચાર મેં મનમાથી કાઢી નાખ્યો.

૨૦

દટાયેલો દારૂગોળો!

એક દિવસે જમીન ખોદવાનાં ઓજારો સાથે કેટલાક કેદીઓને સાથે લઈ જેલર કિવન આવ્યો અને પાછળની બાજુ, અમારી ફરવાની જગાને છેડે એણે ખાડો ખોદાવવાનુ શરૂ કર્યું મને થયુ કે કાઈ ઝાડ વાવવાના હશે

સાજે અમારે જમવા ટાણે કિવન નિયમિત આવે તે પાછળની બાજુની દીવાલમા એક નાનો દરવાજો હતો એની ચાવી એની પાસે ને મેજર માર્ટિન પાસે રહેતી એ દરવાજેથી અદર આવીને અમારી સાથે વાતો કરવા બેસે વાતોનો ઘણો રસિયો કોઈ રાજામહારાજાને કોઈ વખતે મળ્યો હોય તો એની વાત જરૂર આવે પૂનાના એક મહારાષ્ટ્રી કૉન્ટ્રેક્ટર જોડે એની વિશેષ દોસ્તી હશે એની વાત પણ કોક વાર કરે. એક વાર મારા બોલવામા કારવાર જિલ્લાના યેલ્લાપુરનો ઉલ્લેખ આવ્યો. એટલે મને પૂછે, "ત્યા તમારા કોઈ ઓળખીતા છે? ત્યાના જગલમા શિકાર કરવા મારે કોક વાર જવુ છે એ જગલના વખાણ મેં ઘણાં સાંભળ્યા છે!"

મેં એને પૂછ્યુ, "આજે આટલા બધા લોકો આવી અમારી બરાક પાછળ એક છેડે ખાડો કેમ ખોદી ગયા?" એણે હસીને કહ્યુ, "શુ કહું તમને વાત! અમારા ઉપર નનામો કાગળ આવ્યો કે આ બરાકમા, અમુક

ઠેકાણે રિવૉલ્વર અને કારતૂસ વગેરે દાટી રાખેલા છે અમે જાણીએ છીએ કે એવુ કશુ છે જ નહીં પણ સરકારી કામ! કોઈ પૂછે તો શો જવાબ આપીએ? એટલે લઈ આવ્યા થોડા કેદીઓને અને ખોદી કાઢી થોડી જમીન કાલે બધી માટી પાછી અદર નાખી દઈશુ, જમીન સરખી કરી દઈશુ અને રિપોર્ટ મોકલી આપીશુ સરકારી કામ આમ જ ચાલે!"

૨૧

જેલ દરમિયાનનું વાચન

સન ૧૯૨૧ કે ૧૯૨૨મા બાપુજી પહેલી વાર ભારતની જેલમાં —યરવડામાં પુરાયા હતા. તે વખતે શ્રી શકરલાલ બે કર તેમની સાથે હતા મઝરઅલી સોખ્તા પણ તે વખતે હશે ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક પણ થોડોક સમય હોવા જોઈએ

એ વખતે જેલના પુસ્તકાલયમાથી બાપુજીએ કેટલીક ચોપડીઓ મગાવી વાચી હશે એમાની બે ચોપડીઓ એમને ખાસ ગમેલી Seekers After God અને કિપ્લિગની Jungle Book આ વખતે એમણે મને એ વાચવાની ભલામણ કરી સદ્ભાગ્યે જેલના પુસ્તકાલયમાથી એ બન્ને ચોપડીઓ મળી આવી Seekers After Godમા સેનેકા, એપિક્ટિટસ અને માર્કસ ઑરેલિયમ—એ ત્રણ પ્રાચીન રોમનોના જીવન વિષે ત્રણ દીર્ઘ નિબધો હતા. બાપુજીની એ પહેલી જેલમા વાચવા માટે મેં મારી ચોપડી Decline and Fall of the Roman Empire એમને મોકલી હતી એ બાપુજીને યાદ હશે મને કહેવા લાગ્યા, "Seekers After God એ ચોપડીમા જાણે આખા ગિબ્બનનો નિચોડ આવી ગયો છે એ ચોપડી તારે જરૂર વાચવી"

સેનેકા તો રોમના આપખુદ વિકરાળ બાદશાહ નીરોનો મુખ્ય પ્રધાન આપણા સયમપરાયણ તપસ્વી વેદાન્તને મળતા આવે એવા સ્ટોઈક પથનો પુરસ્કર્તા. એનુ જીવન અને એનુ મરણ બન્ને ખરેખર અદ્ભુત છે.

એ જમાનામા બાદશાહ કોઈ મોટા માણસને મરણની સજા આપે તો એને પકડીને જલ્લાદને સોપી દેતા નહીં એ તો અસસ્કારી રિવાજ કહેવાય. બાદશાહનો હુકમ માણસને પહોચાડવામા આવે એટલે એણે પોતાની મેળે, ગમે તે ઢબે, પોતાના જીવનનો અત આણવો જોઈએ એક વાર નીરો સેનેકા પર ખૂબ નારાજ થયો અને એણે એને મરણની સજા ફરમાવી સેનેકાએ પોતાના માલિકને કહી જોયુ કે, "મારી આખી વિશાળ ઍસ્ટેટ અને મારી બધી દોલત જપ્ત કરી લો હુ સાવ ઘરડો થયો છુ મને મારીને તમને શો લાભ થવાનો હતો?"

નીરો એકનો બે ન થયો એટલે સેનેકાએ પોતાના હાથની (પહોચાની) નસ કાપી એમાંથી લોહી વહેવડાવી મરી જવાનુ પસદ કર્યું એ રીતે શારીરિક વેદના બહુ થતી નથી જેમ લોહી વહી જાય તેમ માણસ બેભાન થાય છે એ પ્રમાણે નસ કાપી તો ખરી પણ ઘરડા શરીરમાથી લોહી વહે ત્યારેને? અતે ડોસો એક ગરમ પાણીના હોજમાં જઈને બેઠો એટલે ધાર્યું પરિણામ આવ્યુ અને એક મહાન તત્ત્વચિંતકનો અત આવ્યો

ઈશ્વરની ખોજ કરનાર બીજા પ્રાચીન પુરુષ તે એપિક્ટીટસ એ ગુલામ હતા પ્રાચીન કાળના મોટા તત્ત્વવેત્તાઓમા એમનુ નામ આવે છે. એનો માલિક વિચિત્ર માણસ હતો. બર'બર જાણે કે આ એક વિદ્વાન છે. પણ ખરીદેલો ગુલામ! એટલે એની પાસેથી વૈતરુ બરાબર લેવુ જ જોઈએ. એક દિવસ માલિક ચિડાયો અને એણે એપિક્ટીટસને હાથપગ હેડમા મૂકવાની શિક્ષા કરી બે ખાચાવાળા લાકડામા એપિક્ટીટસનો પગ મૂકી ઉપરથી બીજું લાકડુ બેગાડવા માલિક જતો હતો ત્યારે એપિક્ટીટસ ઠડે પેટે કહે, "જે રીતે તમે બેસાડવા જાઓ છો, એ રીતે પગનુ હાડકુ તૂટી જવાનું છે તમારુ ખરીદેલુ છે આ મારુ શરીર. હાડકુ તૂટી જાય તો તમારુ જ નુકસાન થવાનું. મેં તો કહી દીધુ હવે તમારી વાત તમે જાણો"

માલિકે વાત માની નહીં. પગનું હાડકું ભાગીને બે કટકા થયા એટલે એપિક્ટીટસ, એટલી જ શાતિથી કહે, "જોયુ, મેં નહોતુ કહ્યુ કે હાડકુ ભાગી જશે? હવે આ લગડાતા ગુલામને લઈને શુ કરશો? નુકસાન કોનુ થયું?"

ત્રીજો બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ તે માર્કસ્ ઑરેલિયસ રોમન સામ્રાજ્યની જાહોજલાલી શિખરે પહોચી હતી તે વખતનો એ બાદશાહ મોટા મોટાં યુદ્ધોની દેખરેખ જાતે કરે અને રણભૂમિમાં, રાત્રે તબૂમા બેસી વેદાન્તનુ મનન કરે, અને એ બધુ લખી કાઢે માર્કસ્ ઑરેલિયસની એ મનનિકા— Meditations વિશ્વસાહિત્યમા પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવી ચૂકી છે

Seekers After God 'ઈશ્વરની ખોજ કરનાર' એ ચોપડી વાચીને મને ઘણો લાભ થયો ઈસા મસીહના ધર્મની પૂર્વતૈયારી તરીકે આ બધું લખેલુ છે

બીજી ચોપડી આનાથી તદ્દન જુદી—રુડયાર્ડ કિપ્લિગે પચતત્ર અને હિતોપદેશ અગ્રેજીમા વાચ્યા તો હશે જ, પણ એના અનુકરણ તરીકે નહીં પણ સ્વતત્ર પ્રતિભાથી એણે જગલના જીવનનુ કાલ્પનિક અને અત્યત રોચક વર્ણન આપ્યુ છે

મોગલી નામનુ એક માનવ-બચ્ચુ, જગલમા જઈ પહોચે છે અને શ્વાપદો વચ્ચે, નાનાનું મોટુ થાય છે હાથી, વાઘ, વરુ, અજગર વગેરે જાનવરો સાથે એને દોસ્તી બધાય છે વગેરે વગેરે વર્ણન એમા છે રુડયાર્ડ કિપ્લિગ એ ભારતમા જન્મેલો અગ્રેજ અગ્રેજી ભાષા પર એનુ અસાધારણ પ્રભુત્વ હતુ એની નવલકથાઓ અને કવિતાઓ આજે પણ લોકો રસથી વાચે છે

આ પાચ-છ મહિના દરમ્યાન ગાધીજી પાસે જે અનેક ચોપડીઓ આવી, એમાથી બે વાચ્યાનુ મને આજેય સ્મરણ છે એક હતી અપ્ટન સિકલેર ની Goose Step એમા એણે આજની અમેરિકાની કેળવણીનું તત્ર કેટલુ સડેલુ છે એ વિગતો સાથે પુરવાર કર્યું છે. મોટા મોટા લોકો અને સસ્થાઓનુ નામ લઈને એમની સામે લખવામા એ માને છે કહે છે કે, "જાણી જોઈને હુ માનહાનિના કાયદામા સપડાઉં છુ. મારા પર ફરિયાદ તો માડે! પછી એક એકને ઉઘાડા પાડીશ" કોઈ એને છેડતુ નથી. એની જ બીજી ચોપડી They call me Carpenter કરીને છે ત્રીજી

છે Oil એ મેં નથી વાચી પણ Jungle વાચી છે. એ વાંચતા રુવાટાં જ ખડાં થાય છે

એક પ્રેરણાદાયી ચોપડી વાચી તે નેત્ર વિનાની નેત્રી હેલન કેલરની ઉત્તર-જીવન-કથા Midstream બાપુજીએ એની પૂર્વજીવનની કથા The Story of My Life વાચેલી અને એના ઘણા વખાણ કરેલા એટલે જેલમા મેં પ્રથમ વાચી Midstream અને બહાર આવીને વાચી The story of my Life (મારી ભલામણથી શ્રી મગનભાઇ દેસાઈએ આનુ ગુજરાતી કર્યું છે).

જેલમાં મારો પ્રધાન રસ બાપુજીની ઝીણી ઝીણી સેવા કરવાનો અને તેઓ નવરા પડે એટલે એમની સાથે વાતો કરવાનો હતો એમના ઝીણા ઝીણા કામો પાછળ ઠીક ઠીક વખત જતો અને એ જ મારો સૌથી મોટો આનંદ વાસણ ઊટકવાં, પથારી કરવી, એમની વસ્તુઓ ઠેકાણે રાખવી, જોઈતી ચીજ ઝટ કાઢી આપવી, એમને માટે રાંધવુ, એમના કાતવાની અને પીંજવાની તૈયારી કરવી, તાર ફાળકા પર ઉતારી એનો હિસાબ રાખવો, આવતા જતા કાગળો વાચીને ઘટતી વાતોની યાદ દેવડાવવી વગેરે કામો પાછળ દિવસ ક્યા જતો રહ્યો એનો ખ્યાલ જ આવતો ન હતો. મારુ પોતાનુ કામ ઝાઝુ ન હતુ નાહી ધોઈને કપડાં ધોવા, કાગળો લખવા, પોતાની ઓરડી સાફ કરવી, પીંજવુ, કાતવુ, પોતાને માટે શાક રાધવુ અને પૂરતી ઊંઘ લેવી.

એટલે વાચવા માટે વખત મળતો જ નહીં. નહીં તોયે ઠરીઠામ બેસીને વાચવાની ટેવ મને હતી જ નહીં

૨૨

ફાંસીની અસર

એક દિવસ સાંજે ક્વિન આવ્યો નહીં

સવારે બેચાર મિનિટ માટે માર્ટિન અને સાંજે અરધો પોણો કલાક ક્વિન રોજ આવતા આજે કેમ ન આવ્યા એનું અમને બન્નેને આશ્ચર્ય થયુ સવારે અચાનક ક્વિન આવી ચડયો એની પાસેથી જાણ્યું કે આગલે દિવસે એને એક કેદીને ફાસીએ ચડાવવાનો હતો એની દેખરેખમાં રોકાવું પડયુ એટલે આખો દિવસ એ ઘણા ગમગીન હતા

બપોરે જમ્યા પછી ક્વિનની વાત નીકળી એટલે મેં બાપુજીને આગલી સાંજે ક્વિન કેમ ન આવ્યા એનુ કારણ કહ્યુ આપણા આંગણાની નજીક બીજી બાજુના આગણામા કાલે એક માણસને ફાસી અપાઈ, એ વાત સાભળતાંવેંત બાપુજીના મન અને શરીરની શી સ્થિતિ થઈ એ કહેવુ મુશ્કેલ છે એમણે કહ્યુ, "મને લાગે છે. હમણા ઊલટી થશે "

જમ્યા પછી તરત ફાસીની વાત મેં કરી એનો મને ઘણો પસ્તાવો થયો હવે બોલી ગયો એ ન બોલ્યો એમ તો થાય જ નહીં શું બોલીને એમનુ મન શાત પાડુ? કશુ સૂઝ્યું નહીં એટલે મેં કહ્યુ, "આવી વસ્તુ સાભળું છું ત્યારે મન અસ્વસ્થ થાય છે, એટલે હુ ગીતાના શ્લોકો યાદ કરુ છુ અને જન્મમરણ વિષે અનાસક્ત રહેવા માટેની ગીતાની શિખામણ મનમા આણુ છુ "

હુ માનું છુ કે આમ હુ બોલી ગયો એની કઈક અસર બાપુજીના મન પર થઈ હશે તેઓ શાન્ત થયા અને અમે બીજી વાતો કરવા લાગ્યા.

મહાત્માઓ વજ્ર કરતા કઠોર થઈ શકે છે પણ સામાન્ય માણસ કરતા એમનુ દિલ કેટલુ કોમળ હોય છે અને આખા શરીર પર એની કેટલી ઊંડી અસર થાય છે એનો ખ્યાલ સામાન્ય માણસને સહેજે નહીં આવે તે

દિવસે એક પાઠ હુ શીખ્યો કે બાપુજી સામાન્ય માણસ જેવા નથી એમની લાગણીનો વિચાર બીજી જ કસોટીએ કરવાનો હોય છે

આટલી કુમળી અને ઊંડી લાગણીવાળા બાપુજી ભારે લડત કેમ ચલાવતા હશે? અને સ્વતંત્રતાની વેદી ઉપર નિર્દોષ બલિદાન કેમ ચડાવતા હશે? એની અલૌકિકતા આજે હુ બરાબર સમજી શકયો

૨૩

કાગળો અને મુલાકાતો

આ જેલ દરમ્યાન કોઈને મુલાકાત માટે બોલાવવા નહીં એવો બાપુજીનો નિશ્ચય હતો કેમ કે સરકાર સાથે આને અંગે જે વાતો થયેલી તે સમાધાનકારક ન હતી હુ આવ્યો તે પહેલા જ એ બધી વાતો થઈ ગઈ હતી બાપુજીને મોઢે જે વાતો આ વિષે સાભળી હતી તે નોધવા જેવી છે.

ઈન્સ્પેકટર જનરલ ઑફ પ્રિઝન્સ—કર્નલ ડૉઈલ સીધો માણસ હતો નહીં એણે આવીને બાપુજીને પૂછ્યુ, "તમને દર અઠવાડિયે કેટલી મુલાકાતો જોઈએ છે?" બાપુજીએ કહ્યું, "એકે નહીં" પછી પૂછે, "તમારે કાગળો કેટલા લખવા છે?" ફરી બાપુજીએ કહ્યુ, "એક્કે નહીં" કાંઈ પણ માગવુ અને પછી એની ના લેવી એ બાપુજી માટે માથાના ઘા જેવું થાત

પછી કર્નલ ડૉઈલે સીધા થઈને કહ્યુ, "વારુ, ત્યારે દર અઠવાડિયે તમે ગમે તેટલા કાગળો તમારા સગાઓને લખી શકો—જેમનો તમારી સાથે લોહીનો સબધ છે એવાઓને" બાપુજીએ કહ્યુ, "મારી પત્ની સાથેનો મારો સંબધ 'લોહીનો સબધ' ન જ ગણાય" કર્નલ ડૉઈલ એ રીતે પણ માત થયો. પછી કહે, "ના તમારા તમામ સગાસબધીઓને તમે લખી 'શકો" બાપુજીએ કહ્યુ, "કેવળ આશ્રમવાસીઓ જ નહીં પણ ભારતના હજારો લોકો મારા સગાસબધી જેવા છે"

"વારુ ત્યારે તમે અમને એક યાદી આપો જેથી અમને ખબર પડે કે તમે કોને કોને લખવા માગો છો અને કોના કાગળો તમે મેળવવા

માગો છો જેલની સગવડ ખાતર અઠવાડિયામા એક દિવસ તમારા કાગળો જાય અને એક દિવસ આવેલા કાગળો તમને મળે.”

બાપુજીએ કહ્યુ, “મને એ વાત પોસાય એમ છે.”

હુ પહોચ્યો ત્યારે બાપુજીએ મને કહ્યુ કે જેટલા લોકોને સામાન્યપણે હુ કાગળ લખુ છુ અને જેમના કાગળો મારા પર આવે છે એવાઓની એક યાદી તૈયાર કરજે ” મેં કહ્યુ, “જેઓ જેલમા છે એમના નામો નહીં લખુ પણ એમના ઘરના કોઈ માણસનું નામ લખુ જેથી એમના સમાચાર આપણને મળી શકે અને આપણા સમાચાર એ સગાઓ એમને પહોચાડી શકે.”

બાપુજીએ કહ્યુ, “ભલે ”

મેં લગભગ બસો નામોની યાદી કરી પછી એ યાદીનુ શું થયું, મને યાદ નથી.

મોટી યાદી તો કરી પણ બાપુજી એ બધા લોકોને લખે ક્યારે? એટલે અમે એક યુક્તિ શોધી કાઢી એક મોટા પાતળા કાગળની ગડી કરી, એના બાર કે ચૌદ ખાના કર્યા. દરેક ખાનામા નોખા નોખા માણસને બાપુજી પાચદસ લીટીઓ લખે અને એ બધા કાગળો એક ગામટા સાબરમતી આશ્રમમા નારણદાસભાઈ ઉપર જાય. પછી નારણદાસભાઈ કાતર લઈને એક એક ખાનાની અલગ અલગ કાપલી કરી, તે તે માણસને સરનામે એ ચબરખીઓ મોકલી દે. આમ ઘણા લોકોને બાપુજીના સમાચાર અને આશીર્વાદ મળે. આશીર્વાદ મળે એટલે વાંચનાર બધા પ્રોત્સાહિત અને મજબૂત થાય જ

આવેલા કાગળો બધા ભેગા કરી, એના પર નબર મૂકી, નારણદાસભાઈ પોતાના કાગળ સાથે બાપુજીને મોકલે અને એમાં લખે “આજે આટલા કાગળો મોકલ્યા છે” આશ્રમવ્રતના પ્રવચનો, ગીતાના અધ્યાયના સારરૂપી પ્રવચનો ‘આશ્રમભજનાવલિ ’નાં ભાષાતરો — એ બધું કાગળોમા જ ઉતારેલુ હોય.

૨૪

બે મુલાકાતો

બાપુજીએ મુલાકાતો લેવાની ના પાડી હતી પણ બહારથી કોઈ અરજી કરે અને સરકાર હા પાડે તો એમા બાપુજી શુ કરે?

એક દિવસે ગુજરાતના એક ભાઈ આવી રીતે સરકારની મજૂરી મેળવી, બાપુજીને મળવા આવ્યા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કશુ કહ્યા વગર, બાપુજીને પોતાની કચેરીમા બોલાવ્યા અને ત્યા મુલાકાત થવા દીધી એ ભાઈનો કઈક મેલો સ્વાર્થ હતો અને એમા બાપુજીનો ઉપયોગ કરવા માગતા હતા માણસ નજર આગળ આવીને ઊભો રહે અને પોતાની વાતો છેડે, પછી "આને હુ નથી મળવા માગતો" એમ તો કહેવાય જ નહીં બાપુજીએ બધી વાતો સાભળી લીધી પોતે જવાબમા શુ કહ્યુ એની મને ખબર નહીં પડી બાપુજી પાછા અમારા આગણામાં આવ્યા ત્યારે ઉત્કઠાથી મેં પૂછ્યુ, "કોણ હતું? શુ હતુ?"

પોતાની લાગણી ઉપરનો કાબૂ કોઈ કાળે ન ખોનાર બાપુ તે વખતે ઊકળી ઊઠયા હતા એમણે માણસનુ નામ આપ્યુ અને કહ્યુ, "પાજી માણસ હતો" એ માણસને હુ ઓળખતો હતો એટલે મને જરાયે આશ્ચર્ય ન થયુ એણે બાપુજીને કેટલા હેરાન કર્યા હશે એના ખ્યાલથી હુ પણ અસ્વસ્થ થયો ખરો

હવે એક મારુ સસ્મરણ કહુ, મને યાદ છે તે પ્રમાણે એક વખતે મારી મુલાકાત લેવા ડૉ જીવરાજ મહેતા પોતાની મેળે આવ્યા હતા. અમે બહાર હતા ત્યારે બાપુજીએ જીવરાજ મહેતાને મારી તબિયત તપાસવા સૂચવ્યુ હતું એટલે મારી તબિયત વિષે પૂછવા આવવાનો એમનો હક હતો. એમણે મને મારી તબિયત વિષે અને બાપુજીની તબિયત વિષે વિગતવાર પૂછ્યુ મેં એમને બાપુજીની તબિયત, એમનો ખોરાક, એમનું વજન, માનસિક સ્વાસ્થ્ય વગેરે બધી બાબતમાં વિસ્તારપૂર્વક કહ્યુ અને એમણે બહારની કેટલીક હકીકતો તો કહી જ, પણ એની સાથે બાપુજીની તબિયત વિષે કેટલીક સૂચનાઓ આપી.

એમાની એક મને હજી પણ યાદ છે બાપુજીને ઝાડા પાતળા આવતા હતા, એટલે હુ એમને શકરિયા શેકીને આપતો હતો જીવરાજભાઈએ કહ્યું કે 'શકરિયા ન આપો તો સારુ બટાટા આપો શકરિયામા ગળપણ વધારે છે એ ઈષ્ટ છે પણ એના રેસા નાજુક આતરડાને વખતે નડે બાપુજીને શકરિયા નડતા તો ન હતા છતાં કાંઈ પણ વસ્તુ છોડવાની વાત હોય તો બાપુજીને ગમે એમણે થોડા દિવસ માટે શકરિયા છોડયા પણ ખરા

મારી પોતાની મુલાકાતો એક અથવા બે જ આવી હશે એમ માનુ છુ મારી મુલાકાત વખતે કિવન હાજર રહેતો. એને મરાઠી બરાબર આવડતુ હતુ પણ મારી મુલાકાત દરમ્યાન એ ખાસ કાઈ સાભળે નહીં. ચોપડી લઈને વાચ્યા જ કરે એની ખાતરી હતી કે હુ બધી રીતે સુગ્રક્ષિત છુ મુલાકાતે આવેલા લોકો મને ધીમે રહીને પૂછે, "બહાર લડત ચાલે છે એ વિષે બાપુજીના અભિપ્રાય શા છે? બાપુજીની સલાહ શી છે?" હુ મોટેથી જવાબ આપુ, "બાપુજી જરાયે નબળા પડયા નથી ઊલટા વધારે મજબૂત થયા છે અને બધી રીતે રાજી છે"

૨૫

ગુજરાતીના શિક્ષક

કેવડા મોટા માણસ સાથે પરિચય પ્રાપ્ત કરવાનુ સદ્ભાગ્ય પોતાને સાપડયુ છે એનુ ભાન જેલર કિવનને બરાબર હતુ. એક દિવસે અમારી ખુશામત કરવા માટે કહે, "હુ પણ ઇચ્છુ છુ કે હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળે (એને મન સ્વરાજ્ય એટલે Dominion status — સાસ્થાનિક સ્વરાજ્ય) પછી તો અમે લોકો કૉલોનિયલ સર્વિસમા ગણાઈશુ એટલે અમારી પ્રતિષ્ઠા વધશે" એક દિવસ બાપુજીને કહે, "મારે આપની પાસેથી ગુજરાતી શીખવુ છે" બાપુજીએ તરત હા પાડી. એણે ગુજરાતી પાઠ્ય-પુસ્તક આણી વાંચવાનુ શરૂ કર્યું મુશ્કેલીથી એક વાકય પૂરુ કરે અને ભારે વિજય મેળવ્યો હોય એમ અમારા તરફ જુએ બાપુજી એને પ્રેમથી શીખવતા

હતા. હુ વચમાં વચમા એકાદ શબ્દનો અર્થ કહુ અથવા કઈક સૂચવુ, પણ બહુ ઓછુ

એક વાર જ્યારે પોતાનો પાઠ પૂરો કરી એ ચાલ્યો ગયો ત્યારે બાપુજી કહે, "હું નથી જાણતો શુ કે એ તમારી પાસે ભણે તો એને વધારે મળશે? તમે એને સારી રીતે શીખવી શકશો પણ એને મારી પાસે ભણવું છે એટલે હુ એને ના નથી પાડતો. રાજી થાય છે"

મેં કહ્યુ, "મને પણ એમ જ લાગ્યુ ગુજરાતી પાછળ આપનો એ વખત લે એના કરતા હુ એને કેમ ન શીખવુ? પણ એને ગુજરાતી શીખવુ છે એના કરતા 'મહાત્માજી કને હુ શીખ્યો, તેઓ પોતે મને શીખવતા હતા,' એવી બડાઈ એને હાકવી છે. એટલે હુ વચમાં ઝાઝુ બોલતો પણ નથી"

૨૬

તબીબી તપાસ

મેં કહ્યુ જ છે કે માર્ટિન રોજ સવારે આવતો અને ક્વિન રોજ સાંજે. એવી જ રીતે ડિસ્ટ્રિક્ટ મૅજિસ્ટ્રેટ મહિનામાં એક વાર આવે અને સિવિલ સર્જન કર્નલ સ્ટીલ પદર દિવસે એક વાર આવી બાપુજીને તપાસી જાય એવી સરકારી ગોઠવણ હતી મેં સાંભળ્યું કે કર્નલ સ્ટીલને આમ આવીને તપાસી જવા માટે મહિને સો રૂપિયા મળતા આવીને બાપુજીને પૂછે, "તમારી તબિયત કેમ છે?" બાપુજી કહે, "સારી છે" એટલે સરકારી કામ પત્યુ પછી ભાઈસાહેબ આગળ પાછળની ગમે તેવી વાતો કરે અને થોડોક વખત કાઢે એણે જોયુ કે બાપુજીને નૈસર્ગિક ઉપચારનુ ઠીક ઠીક જ્ઞાન છે. એટલે દર વખતે કઈક સવાલો લઈ આવે અને બાપુજી પણ એમને નૈસર્ગિક ઉપચારને અગે રીતસરના પાઠ ભણાવે

એ જ વખતે મારે બીજુ કંઈક કામ રહેતું એટલે હું એ પાઠોથી વચિત રહ્યો.

એક દિવસે બાપુજી કમોડ ઉપર શૌચ બેઠા હતા ત્યાં, કોણ જાણે શાથી, બેભાન થઈ ગયા નીચે પડતા પડતાં એમણે મને બૂમ પાડી. હું દોડતો ગયો જોયુ તો બાપુજી ઊઠી શકતા ન હતા એમને ઉઠાડતા અને ઊચકતા મને ઠીક ઠીક મહેનત પડી. જોઈતી મદદ આપીને એમને એમની ઓરડીમાં લઈ ગયો અને પથારીમા સુવાડી દીધા.

બીજે કે ત્રીજે જ દિવસે કર્નલ સ્ટીલ આવ્યા હતા. હમેશનો સવાલ એણે પૂછ્યો "કેમ છો?" બાપુજીએ કહ્યુ, "ઠીક છુ"

એ ગયા પછી બાપુજી મને કહે, "તને લાગ્યુ હશે કે કમોડ ઉપર બેભાન થયો એની વાત હુ કરીશ પણ મારે એ વાતને મહત્ત્વ આપવુ ન હતુ આ લોકો એનુ મોટુ પ્રકરણ કરી વખતે મને છોડી મૂકે એ ઉપકાર મારે લેવા ન હતા એટલે મેં ટૂકામા પતાવ્યુ અને અત્યારે મારી તબિયત સારી છે જ"

૨૭

લંગોટીમાંથી હાથરૂમાલ

મને યાદ નથી કે મારી પાસે પહેલેથી જ વધારાની લગોટીઓ હતી કે યરવડા પહોચ્યા પછી મેં બહારથી મગાવી. મારી લગોટીઓ જરૂર કરતા આઠ નવ ઈચ વધારે લાબી હતી. લગોટીની પહોળાઈ પણ આઠનવ ઈચની જ હશે મારે જેવી જોઈએ એવી જ લંગોટીઓ દરજી પાસે બેસીને હું તૈયાર કરાવતો પણ આ તો બહારથી મગાવેલી હશે, નહીં તો એ વધારેપડતી લાબી ન હોત

મેં કાતર લઈને એ પૂછડીઓ ટૂંકી કરી, અને મશીન ઉપર બરાબર ઓટી એના બે નાના વતિયા, ચોખડા હાથરૂમાલ તૈયાર કર્યા શિયાળાના દિવસો હતા એટલે સવારને વખતે બાપુજીનુ નાક ભીનુ થતુ મને થયુ કે નાક લૂછવા આ રૂમાલો કામ આવશે એટલે મેં એમને એ આપ્યા.

કશુ બોલ્યા વગર બાપુજીએ એ લઈને કોરે મૂકચા અને પોતાનુ કામ આગળ ચલાવ્યુ મને શકા ગઈ કે એમને ગમ્યુ નહીં હોય એટલે મારુ ભેજુ એ રીતે ચાલ્યુ "પોતાની લંગોટીમાથી (પછી ભલેને તે સાવ નવી કોરી હોય) કાઢી રૂમાલ બનાવી મહાત્માજીને આપવા એમા અવિવેક તો નથી ? બાપુજીના દિલની ઉદારતા કે કશુ બોલ્યા વગર એમણે લઈને કોરે મૂકી દીધા મારે સમજવુ જોઈતુ હતુ" દુ.ખી થઈને મેં એ કકડા ઊચકી લઈને મારા જેકેટના ગજવામા મૂકી દીધા બાપુજીએ એ જોયુ નહીં

બીજે દિવસે યાદ આવતા બાપુજીએ પૂછ્ય, "મારા હાથરૂમાલ ક્યા છે?" મેં કહ્યુ, "એ લઈને મેં મારા ગજવામા મૂકી દીધા છે"

"કેમ?"

મારે મારા મનમા ચાલેલી બધી ગડમથલ કહેવી પડી પછી ચાલ્યુ બાપુજીનુ પ્રવચન. "તેં આપી દીધેલી વસ્તુ પાછી લેવાનો તને હક્ક જ શો હતો? તેં આપી મેં લીધી એને વિષે બોલવાપણુ શુ હોય? શું મારે અધધધ કહીને ધન્યવાદ આપવા જોઈતા હતા? તને ખબર છે મારા મનમા તે વખતે શુ ચાલ્યુ? મેં વિચાર કર્યો, 'કાકા તો આશ્રમવાસી છે એની પાસે પોતાનુ એવુ શુ હોય? પણ કેટલા હેતપૂર્વક પોતાની લગોટીમાથી કકડા બચાવી, સુદર રીતે ઓટી, એના હાથરૂમાલ કરી મને આપ્યા છે!' મેં મનમા આમ કદર કરી અને તેં એ હાથરૂમાલ પાછા લઈ લીધા!"

ચૂપચાપ આણીને મેં એ રૂમાલો બાપુજીના ઢાળિયા ઉપર મૂકી દીધા અને ત્યાંથી નાઠો!

૨૮

ટાહ્યલો સવાલ

સવારસાંજ ફરતી વખતે અમારી વાતો થતી જ પણ કોક વખતે કાગળો લખીને અથવા દિવસનુ કાતીને પરવાર્યા હોય ત્યારે પણ હુ એમનો વખત લેતો મારે મન ઘણા સકોચથી, સયમથી એમનો વખત હુ લેતો એમને માટે ઓછીવત્તી અકળામણ થતી જ હશે. પણ તેઓ બતાવતા નહીં કોક કોક વાર મારા પ્રશ્નોનો જવાબ વિસ્તારથી આપતા અને રગમા આવી પોતાના જીવનના કેટલાક પ્રસગો પણ કહેતા એમાના કેટલાક એટલા પવિત્ર છે કે એ જાહેરમા મુકાય નહીં કેટલીક વાર હું ટાહ્યલા પ્રશ્નો પૂછુ તોપણ ધીરજપૂર્વક જવાબ આપતા.

એક વાર મેં કહ્યુ કે, "માણસ એકલો પડે એટલેકોઈ પણ જૂની, મોઢે કરેલી કવિતાની લીટી મનમાં અથવા ધીરેથી ગણગણે છે આવી લીટીઓ એક વાર મોઢે ચઢે પછી આપણે ઇચ્છીએ તોયે આપણો પીછો છોડતી નથી. આપ પણ એવી કોઈ લીટી ગણગણતા હશો જ? એ શું છે તે કહેશો?"

પ્રશ્નની અવગણના કર્યા વગર બાપુજીએ કહ્યુ, "હા. વાત સાચી છે નાનપણમા નાટકો જોયા કે વાચ્યા હોય, એના ગીતની એકાદ લીટી મોઢામા આવી જાય છે પણ એનુ કાઈ જ મહત્ત્વ નથી" પછી મેં એ વાત ત્યા જ પડતી મૂકી.

૨૯
અહિંસાની ચર્ચા

અહિંસા વિષેના બાપુજીના વિચારો સ્પષ્ટ કરી લેવા માટે ઘણી વાર હુ જાતજાતના પ્રસગો યાદ કરી અથવા ઉપજાવી કાઢી, એને વિષે પ્રશ્નો પૂછતો અને બાપુજી વિસ્તારપૂર્વક જવાબો આપતા એક વાર આવા સવાલોથી અકળાઈને કહેવા લાગ્યા કે "અહિંસા તેં મારી પાસેથી લીધી હશે પણ લીધા પછી એ તારી થઈ દરેક જણનુ અહિંસાનુ આકલન જુદુ હોય દર વખતે મારી પાસેથી ચુકાદો મેળવવાની વૃત્તિ ખોટી છે તને પોતાને જે વખતે અદરથી જે જવાબ મળે તે જ સાચો માનીને, તે પ્રમાણે વર્તવુ આમ કરતા કરતા અહિંસાનો વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ સાક્ષાત્કાર થતો જશે દરેક વસ્તુ મને આમ પુછાય નહીં"

બાપુજીને કોઈ વખતે અકળાયેલા જોઉં એટલે હુ એ વાત પડતી મૂકતો મારી ભૂમિકા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી એમનો વખત લેતો નહીં. ગેરસમજ થાય તો એ ટકવાની નથી એનો મને પૂરતો વિશ્વાસ

પણ આ વખતે મને થયુ કે મારી ભૂમિકા મારે સ્પષ્ટ કરવી જ જોઈએ. મ કહ્યુ, "બાપુજી, આપની વાત મને માન્ય છે. હુ પણ એમ જ માનુ છુ. પણ અહિંસા જેવી જીવનવ્યાપી, ઊડી વસ્તુ કેવળ વ્યાખ્યા સાભળીને બરાબર સમજાતી નથી. હું એક દાખલો આપુ કલા વિષે ઘણા લોકોએ ઘણુ લખ્યુ છે પણ કેવળ વ્યાખ્યાથી કલાનું આકલન થતુ નથી કલાનો ઉપાસક — શાગિર્દ પોતાના ઉસ્તાદના હાથ તળે કામ કરે છે ઉસ્તાદની કાર્યપદ્ધતિનું નિરીક્ષણ કરે છે એમને શુ ગમે છે, શુ નથી ગમતુ એ મનમા નોધી રાખે છે ગુરુ પણ કલાના નમૂનાઓ શિષ્ય આગળ મૂકી એમા શુ સારુ છે, શા મારુ એ કલાપૂર્ણ ગણાય છે એ બધુ સમજાવતો જાય છે આમ વર્ષો સુધી, નમૂનાઓ તપાસી, તે તે ઠેકાણેનુ સૌન્દર્ય અનુભવી, શિષ્ય તૈયાર થાય છે.

તાત્ત્વિક ચર્ચાથી નહીં પણ જાતજાતના નમૂનાઓ નિહાળી, અને એમની ચર્ચા કર્યા પછી જ એનામા કલાનું ભાન ઊગે છે અને પછી એ પોતે કલાનો દરદી બને છે અને ત્યાર પછી જ એ પોતાનુ સ્વતંત્ર કલાદર્શન ખીલવી શકે છે

"અહિંસાનુ પણ એમ જ છે આપ છો અને મારા સદ્ભાગ્યે હમણા આપને ગમે તેટલા સવાલો હુ પૂછી શકુ એવી નવરાશ આપની પાસે અત્યારે છે ત્યારે શા માટે એ તકનો લાભ હું ન લઉં?

"આવી રીતે અહિંસાના આપના વિચારનાં જુદા જુદા પાસાઓ હુ સમજતો જાઉં એટલે પછી મારી અહિંસા પરિપુષ્ટ થતી જશે. હુ ચલાવીશ તો મારી જ અહિંસા પણ એને માટે ખોરાક આપની પાસેથી મેળવી લઉં છુ"

મારા આ સ્પષ્ટીકરણથી બાપુજીને સતોષ થયો અને પછી હુ જ્યારે જ્યારે અહિંસાને અગે સવાલો પૂછુ ત્યારે તેઓ વધારે વિસ્તારથી સમજાવવા લાગ્યા

૩૦

સારા નેતાઓ કોણ છે?

એક વાર મેં કહ્યુ કે, "હુ ભારતમા ઝાઝુ ફર્યો નથી અને ઝાઝા લોકોના પરિચયમા પણ આવ્યો નથી આપની દૃષ્ટિએ ભારતમાં મહત્ત્વના લોકો કોણ કોણ છે? ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિએ અને ભારતના સવાલો બરાબર સમજી દેશને દોરી શકે એવા કોણ કોણ છે?"

મારા સવાલને બાપુજીએ વધારે મહત્ત્વ આપ્યુ હોય એમ લાગ્યું નહીં છતા એમણે કેટલાક નામો ગણાવ્યા એમાંના અમુક નામો તો બધા જાણે છે થોડાક નામો મારે માટે નવા હતાં. દુ:ખની વાત છે કે એ નામો મેં તે જ વખતે નોંધી નહીં રાખ્યા અત્યારે એટલી જ છાપ મન

પર છે કે એમણે જે નામો લીધા તે ફક્ત કૉંગ્રેસ પક્ષના જ ન હતા. કેટલાક નામો વિષે મારા મનમાં બાપુજીના જેટલી ખાતરી ન હતી.

બીજી વાર મેં એવો જ એક સવાલ પૂછ્યો કે, હિંદુ ધર્મનુ જેમને યથાર્થ આકલન છે એવા લોકો, આપની દૃષ્ટિએ, કોણ કોણ છે? બાપુજીએ પડિત મદનમોહન માલવીયજીથી પ્રારભ કરી ઘણા નામો ગણાવ્યા કેટલાક નામો વિષે મેં સખત વાધો ઉઠાવ્યો ત્યારે બાપુજીએ ટૂંકામા કહ્યુ કે, "એમ જ કહોને કે આપણા આશ્રમવાળાઓને જ હિંદુ ધર્મનો ખરો ખ્યાલ છે!"

આવા જવાબ પછી એ પ્રશ્ન આગળ લબાવવાની મારી હિંમત નહીં ચાલી

૩૧

રેંટિયાની ઉજાણી

એક વાર મારે કોઈ કારણસર જેલર ક્વિનની ઑફિસમા જવું પડ્યું આસપાસ નજર નાખતા, મેં ત્યા ત્રણ ચાર રેંટિયાઓ પડેલા જોયા મેં ક્વિનને પૂછ્યું કહે કે ક્યારના આવીને પડયા છે ખબર નથી, એમનુ શુ કરવુ?

મેં કહ્યુ, "મને એ લઈ જવા દો ગાધીજી આજકાલ ઘણુ કાતે છે અને આખો દિવસ રેંટિયાનુ જ ધ્યાન કરે છે. હુ પણ કાતુ છું અમને આ નવા રેંટિયા અજમાવતા મજા પડશે"

"ભલેને લઈ જાઓ. અહીંથી એટલી ભીડ ઓછી થશે."

મે વૉર્ડરને કહ્યુ કે આ ત્રણે રેંટિયા અમારા યાર્ડમા લઈ ચાલો.

આમાનો એક હતો 'જીવનચક્ર'—બે ઊભાં પાટિયા વચ્ચે બે ચક્રો બેસાડી બનાવેલો એ રેંટિયો, સુદરદાસ સૉ મિલ્સ તરફથી આવેલો.

બીજો હતો ગાડીવ રેંટિયો—સુરતના વીમાવાળા બધુએ મોકલેલો

ત્રીજો હતો બારડોલી રેંટિયો—ઘણું કરીને લક્ષ્મીદાસભાઈ તરફથી આવેલો હશે એ વજનમા ઘણો હલકો અને દીવાલ પર સહેજે ટીંગાડી રખાય એવો હતો.

ત્રણ જાતના આ રેંટિયા જોઈ બાપુજીને આનદ થયો. ઠીકરામાંથી ઢબુ જેવડી ચકતી તૈયાર કરી એમા નાકવાળી વાસની સળી બેસાડી બાપુજીએ તકલીઓ બનાવી હતી. એ અમે ચલાવતા હતા. હુ એમા બહુ ન ફાવ્યો કેમ કે ડાબો હાથ ખૂબ ઊચો કરુ એટલે પેટની એક નસ ખેંચાય બાપુજી કલાકના સાઠ તાર કાઢતા હતા અને સો સુધી જવાની એમની ઉમેદ હતી તકલી પર હુ કાતી ન શકયો એટલે બાપુજીની મરજીમાથી હુ ઊતરીશ એ બીકે મેં ઠીકરા ઘસીને સરસ સરસ તકલીઓ બનાવવાનુ માથે લીધુ અને એ રીતે બાપુજીને રાજી કર્યા પણ હવે તો હુ ઑફિસે જઈને નવી ઢબના ત્રણ રેંટિયા લઈ આવ્યો હતો બાપુજીને મન ભારે ઉજાણી! ત્રણે રેંટિયા અમે બન્ને વારાફરતી અજમાવીએ એમ નક્કી થયુ ગાડીવ રેંટિયો બાપુજીએ મને સોપ્યો મેં કહ્યુ કે ઘાટી દળવાની પેઠે આમ ગોળ ગોળ હાથ ફેરવવો એ મને ગમતુ નથી એના કરતા હુ જીવન-ચક્ર જ પસદ કરીશ, જેમા હાથો ગોળ ફેરવતા હાથ ઉપરનીચે થાય છે અને ચરખાનુ ચક્ર ઊભુ હોય તો સારુ કે આડુ હોય તો?

બાપુએ કહ્યુ, “હાથ ઉપરનીચે કરતા ગુરુત્વની સામે મહેનત કરવી પડે છે એટલે હાથ જલદી થાકી જાય છે ચક્ર ઘંટીની પેઠે ચાલતું હોય ત્યારે એ મુશ્કેલી નથી, એટલે કાંતતા શ્રમ ઓછો પડે”

મેં વાત માની લીધી પણ એ રેંટિયા ખુરસીના હાથા પર બાધી, ખુરસી પર બેસી કાંતવા લાગ્યો એમા હુ સરસ ફાવ્યો બાપુજી તો જમીન પર બેસીને જ કાતતા. મારે મન ખુરસીની સગવડ સારી હતી. જ્યારે ખુરસી વગર ચલાવાય તો બાપુજીનો અપરિગ્રહનો જીવનસિદ્ધાંત સચવાતો હતો

૩૨

ચરવડાચક્રનો જન્મ

બાપુજીએ ત્રણે રેંટિયા અજમાવ્યા. અને પછી એમનુ ભેજુ એમા સુધારા કરવા તરફ વળ્યું મુખ્ય ચક્ર અને મોઢિયા વચ્ચે ગતિચક્ર આવ્યુ આમાં રેંટિયો ઓછી જગા લે છે અને ત્રાકની ગતિ વધે છે, એ બે લાભ તો સ્પષ્ટ હતા પણ એકને ઠેકાણે બે માળ આવી અને દરેક માળ અમુક વખત વપરાયા પછી ઢીલી થાય એનો ઇલાજ કર્યે જ છૂટકો બે ચક્ર વચ્ચેની માળ અમે જાડી કરી, જેથી એ ઢીલી થાય નહીં અને મોઢિયાને બાપુજીએ રબરની લગોટી પહેરાવી પરિણામે રબરની તાણ મળવાથી ઝીણી માળ તગ બેસવા લાગી. કાંતવાની ગતિ સુધરી અને આખો રેંટિયો, જાણે હોડી પાણીમા તરતી હોય એટલો આરામથી ચાલવા લાગ્યો

ઘર્ષણ ઓછામા ઓછુ થાય, ત્રાકની ગરેડી ઉપર માળનો કબજો લપસે નહીં, રબરનો પટો જોતરનુ કામ આપે ચમરખાને બદલે તાત વપરાય' અને ત્રાકનુ નાક થોડુ જમીન તરફ વળે, એ બધા સુધારા અમે અજમાવ્યા માળ ઉતારવાની ચડાવવાની સગવડ નવા રેંટિયામા દેખીતી હતી કોઈ પણ કામમા બાપુજી ઊતરે એટલે આખુ ચિત્ત એમા પરોવી દે અને બીજાઓને ન સૂઝે એવું નવુ નવું એમને સૂઝે

અમારો વ્હીલર ચોરી-છૂપીથી તકલી ચલાવી જોતો જ હતો બાપુજીએ એને બોલાવી કહ્યુ, "એક નવો રેંટિયો બનાવવો છે આ જૂના રેંટિયા જુઓ. આમાં આટલા આટલા સુધારા કરવા છે."

બધુ સમજી લઈ, માટી તરત દફતરમા જઈ, રજા મેળવી, કારખાનામાથી જાતદેખરેખ તળે બધુ તૈયાર કરાવી લાવે જોતજોતામાં બાપુજીનો નવો રેંટિયો તૈયાર થયો અને ઉદ્યોગી મધમાખની પેઠે ગુજવા લાગ્યો બાપુજી કલાકો સુધી કાતતા જાય, એનો અવાજ સાંભળીને

મને જે મજાની ઉપમા સૂઝી તે મેં એક લેખમા વણી કાઢી હતી 'કોઈ પૌરાણિક ગાયક મહાકવિ વ્યાસના અનુષ્ટુપ શ્લોક બોલતો જાય અને એમાથી જીવનગંભીર પણ સહેજ વિષાદમય નાદ આખા વાતાવરણમા પૂરતો જાય એના જેવુ બાપુજીના રેંટિયાનુ સગીત સભળાતું હતુ' તાર ખેંચે અને ત્રાક પર ચડાવે, તાર ખેંચે અને ત્રાક પર ચડાવે ત્રાક પરનુ કોકડુ પૂરતુ ભરાય અને પુષ્ટ દેખાય ત્યારે અભિમાનથી બાપુજી કહે, "જુઓ મારુ કોકડુ કેવુ પથ્થર જેવુ કઠણ છે!" હુ એ દબાવી જોતો પથ્થર જેવુ નહીં પણ બીજાના કોકડા કરતા ઠીક ઠીક વધારે સખત જણાતું હતુ ખરું.

૩૩

કચરામાંથી દોલત

આમ તૈયાર થતા કોકડા ફાળકી ઉપર ઉતારવાનું કામ મારુ ફાળકી પરના તાર ગૂચવાય નહીં એટલા માટે એની લટો દોરીથી બાધવાની હોય છે એને માટે દોરી ક્યાથી આણીએ?

બાપુજી માટે બજારથી ખજૂર કિશમિશનાં પડીકા આવતા તે પરની દોરીઓ હુ સઘરી રાખતો અને આમા વાપરતો પછી સૂઝ્યુ કે રેંટિયા કાંતતા જે ધાગા તૂટે છે તેમને ભેગા કરી, જરા ઠરડી, એના જ ધાગા કેમ ન બનાવું? પડીકાવાળા ધાગા મિલના એના કરતાં હાથ કતામણના ધાગા સારા.

મારી આ પ્રવૃત્તિ જોઈ ખુશ થઈ બાપુજીએ કહ્યું, "તૂટેલા ધાગા પણ આખરે દેશની દોલત જ છે એ વેડફી ન નખાય પડીકાના ધાગા તેં સાચવી રાખ્યા, તૂટેલા તારમાથી ધાગા ઉપજાવ્યા! હુ માનું છુ કે તને ડાયરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન બનાવવો જોઈએ!!"

બાપુજીને મોઢે, જેલમા બેઠા, મારી આ નિમણૂક થઈ એની ધન્યતા કંઈ ઓર જ હતી.

૩૪

મારી યંત્રબુદ્ધિ

જેલર ક્વિન પાસેથી ત્રણ રેંટિયા લઈ આવ્યો તે પહેલાની વાત છે રેંટિયા વિષે જ વાતો ચાલતી હતી વાતવાતમા મેં કહ્યુ કે, "યન્ત્રોની બાબતમા મારુ ભેજુ ઠીક ચાલે છે વિદ્યાપીઠમા હતો ત્યારે અધ્યાપક સલારિયાને બોલાવી રેંટિયાના પ્રયોગ માટે મેં એક સાર્વભૌમ રેંટિયો બનાવ્યો હતો જેમા દરેક ચક્ર ઊંચુનીચુ, આગળપાછળ, વાકુંસીધુ, જેમ જોઈએ તેમ ગોઠવી શકાય અને સ્થિર કરી શકાય એવી સગવડ હતી"

બાપુજીએ અશ્રદ્ધાની નજરે મારી તરફ જોયુ હુ તરંગી છુ એટલુ તો તેઓ જાણતા જ હતા ભાષાશૈલીનો અને શબ્દશાસ્ત્રનો રસિયો છુ એનો એમને અનુભવ હતો પણ યાન્ત્રિક કામમા મારુ ભેજું ચાલે છે એ મારો દાવો તેઓ શી રીતે સ્વીકારે? મેં સકોચ છોડીને ફરીથી કહ્યું, "ખરુ કહુ છુ બાપુજી, યન્ત્રોની બાબતમા મારુ ભેજુ ચાલે છે"

હાથ-કકણને આરસી શી? બાપુજીએ તરત કહ્યુ, "રોજ ત્રાક પરથી ફાળકી પર સૂતર ઉતારતા બન્ને હાથ ફસાયેલા હોય છે. એક હાથમાં ત્રાક પરનુ કોકડુ પકડવાનુ અને બીજે હાથે ફાળકી ચલાવવાની તાર તૂટે કે ગૂચ-વાય તો થોભવુ પડે છે અને તકલી પરના તાર ઉતારવા જતા તાર તકલીના નાકમા ભરાય છે અને અચૂક તૂટે છે એનો કાઈ ઈલાજ શોધી કાઢશો? આશ્રમથી કે બહારથી કશું મંગાવવાનું નહીં. જેલમા જે સાધનો ઉપલબ્ધ હોય તેટલામાથી જ, 'યાન્ત્રિક ભેજુ' ચલાવી, મને કઈક તૈયાર કરી આપો."

મેં કહ્યુ, "કબૂલ. કાલ સવાર સુધી"

મેં વ્હીલરને કહ્યુ કે મને અરધે ઇંચ પહોળુ અને ત્રણ ચાર ઇંચ લાબુ ટિનનુ પતરુ આણી આપો એક નાનકડો સ્ક્રૂ અને ટિનનુ પતરુ કાપવાની

કાતર એક ખીલો અને હથોડી મારી પાસે છે જ પતરુ કાપીને અને ઠોકીને એને મેં અંગ્રેજી અક્ષર U જેવો આકાર આપ્યો. કાતર વતી એમા બે ખાચા પાડયા અને એ પતરુ સ્કૂથી રેંટિયાને પડખે બેસાડી દીધુ. હવે કોઈ પણ ત્રાક એ પતરાના બે ખાચામા બરાબર બેસી જતી હતી અને એક હાથ છૂટો રહેતો હતો મેં સૂતર ઉતારી બતાવ્યુ બાપુજીએ પોતે ઉતાર્યું અને કહ્યુ, "પાસ પણ તકલીનુ શું?" મેં કહ્યુ એની પણ સગવડ છે તકલીનું નાક ઢકાય એવી એક નાનકડી ટોપી આ હમણા તૈયાર કરુ છું

રજિસ્ટર કાગળના લિફાફા ટપાલ ઑફિસમા મળે છે, તેમા ઉપર કાગળ અને અદર પાતળુ કપડુ હોય છે એવા અસ્તરવાળા કાગળનો એક કકડો કાતર વતી કાપી, એની પાતળી ભૂગળી બનાવી અને ગુદર વતી ચોઢી એ પાતળી ટોપી તકલીના નાક ઉપર બેસાડી દીધી નાક ઢંકાયું એટલે ધાગા એમા ભરાય નહીં તકલી પરથી તાર જેમ જેમ ઊતરતા જાય તેમ તેમ તારનો એક પોલો પરપોટો દેખાય અને જોતજોતામાં તકલી ખાલી થઈ જાય બાપુજી ખુશ થયા "દાવો સાચો નીવડયો ખરો" એ શબ્દોમા એમણે મને શાબાશી આપી કોઈ મને અધ્યાપક કે આચાર્ય કહે એના કરતા બાપુજીના એ બે વાક્યો મારે મન વધારે કીમતી હતાં.

૩૫

ટાંકણીદાન

મેં કહ્યુ જ છે કે તૂટેલા તારમાથી સૂતરની આટી બાધવાના ધાગા હુ તૈયાર કરતો હતો પણ તૂટેલા તાર પૂરતા લાબા ન હોય અથવા બહુ જ ફીચા હોય, અથવા પૂણીઓના ન કંતાય એવા કકડા રહી ગયા હોય ત્યારે એનુ શુ કરવુ? મેં એવા બધા કકડા ભેગા કરી એના ડૂચા બનાવ્યા પણ એનુ પછી શુ? એક સરસ કલ્પના સૂઝી બાપુજીના મેજ પર નાની મોટી ટાકણીઓ કાગળના કકડામા ખોસીને રાખતો હતો એ આંખને ખૂચતુ હતુ ટાકણીઓ બેસાડવા માટે જો એક નાનકડી ગાદી કે ઉશીકુ તૈયાર કરુ તો જેલમા એ મેજ ઉપર શોભશે

સરસ સફેદ ખાદીનો એક કકડો લઈને ઘટતા આકારની એક કોથળી તો તેયાર કરી પણ મેજ ઉપર બેઠુ બેઠુ એ ટાકણીદાન ગદુ થાય અને વિશ્રી દેખાય એનો ઇલાજ શો? રગીન ખાદીનો કકડો બહારથી મગાવવો એ અઘરુ ન હતુ પણ જેલ અદરની વસ્તુઓમાથી જ ઉપજાવવાનો સકલ્પ અને આદેશ જેલમા રગીન ખાદી ન હતી અને વોળી ચાર દિવસમા મેલી દેખાય એ પોસાય એમ ન હતું ઘણો વિચાર કરતાં સૂઝ્યુ કે મારી ખાદીની કોથળી કા તો પરમૅગનેટ ઑફ પોટેશિયમના પાણીમા બોળુ, અથવા આયોડીનમા એને ઝબોળી કાઢુ પરમૅગનેટનો લાલ રગ બાપુજીની મેજ પર શોભે નહીં એટલે મેં આયોડીન પસદ કર્યું આયોડીનવાળા પાણીમા કોથળી લાબા વખત સુધી ભીંજાવી રાખી પછી એ ભીની કોથળી તડકામા ઝટ સૂકવી, એમા બધા ડૂચા ભરી દીધા અને એ જ રગનો ધાગો બનાવી કોથળીનુ મોઢુ સીવી કાઢ્ય બાપુજીનુ વરણાગીપણુ હુ જાણતો હતો એટલે મોઢુ સીવવામા બધા ટાંકાઓ સમાન્તર આવે, કશુ બેડોળ દેખાય નહીં એની પૂરતી કાળજી રાખી હતી આમ ટાંકણીદાન તૈયાર થયું.

અહિંસાવાદી હોવા છતા એને માથે અનેક ટાકણીઓ ખોસી દીધી અને બાપુજી નહાવા ગયા હતા ત્યારે એ વસ્તુ એમના ઢાળિયા પર મૂકી દીધી

નાહી આવીને બાપુજીએ જ્યારે એ જોઈ ત્યારે મારે એ ટાકણીદાનની આખી જન્મકથા વિગતવાર કહેવી પડી

૩૬

કુદરતનું નિરીક્ષણ

મેં જોયુ કે કુદરતના નિરીક્ષણમા બાપુજીને રસ ખૂબ પડતો પણ તેઓ કોઈ કાળે એની ચર્ચા કરતા નહીં એમના સયમનુ જ એ એક અંગ હશે 'નવજીવન' અને 'યગ ઇન્ડિયા'ના લેખોમાં પણ બિલકુલ ન રહેવાય ત્યારે જ એમણે સૃષ્ટિવર્ણન પર બે ત્રણ વાક્યો લખ્યા હશે સિંધુ નદીને કિનારે, સિલોનની શોભા વિષે કે ગોહાટીમા બ્રહ્મપુત્રને કાંઠે શોભની ઝૂપડીઓ વિષે ઉત્સાહમા આવીને એકાદ લીટી લખી હશે એટલી જ. પણ જેમ ઘરમા આવેલા મહેમાનને જોઈતો અથવા ભાવતો ખોરાક આપવાનો એમનો આગ્રહ હતો તેવી જ રીતે નિસર્ગ-રસિક માણસ સાથે વાતો કરતા અથવા એમને કાગળ લખતા પોતાની રસિકતાને ઉઘાડી પડવા દેવામાં એમને વાંધો ન હતો.

જેલની રચના જ એવી હોય છે કે એમા ક્ષિતિજ દેખાય નહીં છતા સવાર-સાંજના આકાશના રંગોનો વૈભવ જેલમા પણ નજરે પડ્યા વગર રહે નહીં.

એક સાંજે જમ્યા પછી બાપુજીના અને મારાં વાસણો હું ઊટકતો હતો, ત્યા બાપુજીએ બૂમ પાડીને મને બોલાવ્યો અને કહ્યુ, "વાસણોનું જરા રહેવા દો. પાછળથી ઊટકાશે. સૂર્યાસ્તના આકાશના રંગ તો જરા જુઓ! કેવું અદ્ભુત દૃશ્ય છે!" હું દોડીને ગયો વાદળાના રંગો જોઈ તલ્લીન થયો પણ એવા દૃશ્યો મેં આના પહેલા જોયા ન હતાં એવુ ન હતુ. જોયેલામાથી કેટલાંય ખાસ યાદ પણ હતાં. પણ આજે અસાધારણ વસ્તુ

એ હતી કે બાપુજીએ મને મારા નિત્યક્રમના કર્તવ્યમાથી ઉઠાડી, નિસર્ગની શોભા માણવા માટે બોલાવ્યો બાપુજીની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ગીતાધર્મ એકેમા આ વસ્તુ બેસે એમ નથી. પણ મારો સ્વભાવ ઓળખે એટલે સામા માણસની સેવા તરીકે જ એમને આમ સૂઝ્યુ હશે.

ગમે તે હો, મને જેલનિવાસ દરમ્યાન બાપુજીએ બે ત્રણ વાર વાદળના રગ જોવા માટે આમ બોલાવ્યો હતો અને ઝાડોના પાદડા વચ્ચે થઈને એ રગોની શોભા કેમ વધે છે એ તરફ પણ મારુ ધ્યાન ખેંચ્યુ હતુ

મારુ કામ રાત્રે એમને તારાઓ બતાવવાનુ અને કયા કયાં નક્ષત્રો મળીને કેવીં આકૃતિ થાય છે એ સમજાવવાનુ હતું ધ્યાનપૂર્વક સાભળતા ખરા તારાઓની આકૃતિ સમજી લેતા બીજી વાર સવાલ પૂછી યાદ રહેલી વસ્તુની ખાતરી કરી લેતા છતા હુ જોઈ શક્યો કે તારાઓ વિષે એમના મનમા તે વખતે કાઈ વિશેપ ઉત્સાહ જાગ્યો નથી

એ ઉત્સાહ બે એક વરસ પછી એ જ જેલમા જ્યારે બાપુજી ફરી પુરાયા હતા ત્યારે જાગ્યો અને રસ જાગ્યો એટલે અનેક ચોપડીઓ મંગાવી એમણે વાચી પણ કાઢી બહારથી દૂરબીન મળાવી તારાઓના કાવ્યનો વૈભવ એમણે માણ્યો પણ ખરો પણ એ તો પછીની વાત છે.

તારા-નિરીક્ષણનુ કાવ્ય ૧૯૩૦ની સાલમા જાગ્યુ ન હતુ, છતા તારા-પ્રકાશ તળે સૂવાનો એમનો આગ્રહ ઘણો જૂનો હતો.

તિર્યંચોમાં કલાનું ભાન

આગણામા ફરતી વખતે ફૂલોની શોભા અમે જોતા હતા અને એની ચર્ચા પણ કરતા હતા હુ વાત કરુ એટલે પોતાની લાગણી એમને વ્યક્ત કરવી જ પડતી એક દિવસે મેં એમને પૂછ્યુ કે, "આપણે જેમ ફૂલોની આકૃતિ, રગ, ગંધ અને તાજગી જોઈ રાચીએ છીએ, તેમ પક્ષીઓ પણ રાચતા હશે? ફૂલોને જોઈને આપણને જે રસિક આનદ થાય છે તે જ જાતનો આનદ પશુઓને થતો હશે? પશુઓ બગીચામાં જઈને ફૂલોને કરડે છે અને ખાઈ જાય છે એ ઉપરથી હુ માનું છું કે રગનો આનદ માણવાની શક્તિ એમનામા નહીં હોય આપણે ગાઈએ કે સિસોટી વગાડીએ તો જાનવરો રાજી થાય છે ઘોડો સતોષથી પાણી પીએ છે વાસળી સાભળી ગાયો વધારે દૂધ દે છે અને ગળામા બાંધેલા ઘંટના તાલમા ને તાલમા બળદો લાબી લાબી મુસાફરી, એકધારી, પૂરી કરે છે. એટલે ધ્વનિની કદર એમની પાસે છે ખરી મધમાખો ફૂલોના અમૃત-રસનુ આકઠ પાન કરે છે કેટલાક પક્ષીઓ આગિયાને પકડી પોતાના માળામા બાળકો માટે દીવા તરીકે વાપરે છે પણ રંગની અસર પશુઓ પર થતી જોવામા આવી નથી"

બાપુજીએ કહ્યું, "એ હશે પણ હું નથી માનતો કે પશુઓને અને પક્ષીઓને રંગનો આનંદ લેવાની શક્તિ નહીં જ હોય. ઈશ્વરની સૃષ્ટિ ફક્ત આપણે જ માટે નથી."

કુદરતમાથી પશુપક્ષીઓ જેમ ખોરાક મેળવે છે, તેમ રસ પણ મેળવે જ છે મારો સવાલ હતો કે આકૃતિનુ સૌષ્ઠવ, રંગોનો વૈભવ વગેરે જોઈ જાનવરોને માણસોની પેઠે તટસ્થ આનંદ મળે છે કે નહીં? ફૂલોમાંથી માખો અને પક્ષીઓ મધ અને પરાગ મેળવે જ છે એમાં એમને સ્વાદાનન્દ ઉપરાત તટસ્થ કલાત્મક આનંદ મળતો હશે ખરો? બાપુજીનો જવાબ આસ્તિકતાનો જવાબ હતો; મારે બાપુજીના નિરીક્ષણ ચિંતનનો લાભ જોઈતો હતો

૩૮

મારો વાંક

સાંજે જમ્યા પછી રીતસર ફરી લઈએ તે પછી બાપુજી પોતાની વાસરી (રોજનીશી) લખે કાગળો લખવા હોય તો તે પતાવે એટલામાં હું એમની પથારી તૈયાર કરું પથારી પાસે પીવાનું પાણી અને થૂકદાની તો હોય જ ઉપરાંત ઉશીકા પાસે એમની માળા પણ રાખવાની હોય કોક કોક વાર રાત્રે જાગે એટલે માળા ફેરવવા બેસે તેથી માળા હોવી તો જોઈએ જ બાપુજી પથારી ભેગા થાય એટલે થોડોક વખત હું પાસે ઊભો રહેતો વાતો છેડીને એમને જાગતા રાખવાનું કામ મારું નહીં પણ તેમને કાંઈ કહેવું હોય તો સાંભળવા હું તૈયાર રહેતો અને અનેક વાર તેઓ કાંઈક ને કાંઈક કહેતા પણ ખરા પછી એ જૂનું સ્મરણ હોય કે બીજા દિવસ માટેની કાંઈ સૂચના હોય. અંતે કહેતા કે 'હવે સૂઈ જાઓ'. પછી જ હું સૂઈ જતો

એક દિવસ એમણે એવી જ રીતે સૂઈ જવાનું સૂચવ્યું, ત્યારે મેં કહ્યું, "આજે તરત નથી સૂવાનો. કાગળ લખવો છે એટલે અરધા કલાક પછી સૂઈશ"

કાગળ લખવા બેઠો ત્યાં મન ચગડોળે ચઢ્યું અત્યારે યાદ નથી કે કાગળ એક જ લખ્યો કે વધારે વખતે વાસરી પણ પૂરી કરી હશે. અને કાંઈ વાંચવાનું પણ હાથમાં લીધું હશે જે હોય તે—પણ કલાકેક ગયો. અને શું મારું નસીબ કે કોઈ કાળે ન ઊઠનારા બાપુ તે જ રાતે જાગી ગયા અને મને પાસેની પથારી પર ન જોઈ, મને શોધતા મારી ઓરડીમાં આવ્યા!

"અરધો કલાક હજી થયો નથી? હજી કેમ જાગો છો?" બાપુજીના અવાજમાં ઠીક ઠીક નારાજી હતી ગુસ્સો પણ હોય. મારું કામ કેમ દબાયું

એ વિષેનું સ્પષ્ટીકરણ મેં આપ્યું ત્યારે કહેવા લાગ્યા, "પણ તમે મને વચન આપ્યું હતું કે અરધા કલાકમાં સૂઈ જઈશ " બધો ઠપકો ચૂપચાપ સાંભળી લીધો અને સરપ દરમાં પેસી જાય તેમ હું પથારીમાં ઘૂસી ગયો

એ નારાજગી અને એ ગુસ્સા પાછળ કેટલો પ્રેમ હતો; મારી તબિયત વિષે કેટલી કાળજી હતી; એ ધ્યાનમાં આવી અને મને થયું કે અહીં સ્વચ્છંદ નહીં ચાલે કાનૂનનો કેદી ગમેતેમ વરતે, અને આપખુદી પણ વાપરે પ્રેમના કેદીને કોઈ પણ જાતનું સ્વાતંત્ર્ય ક્યાંથી જ હોય?

૩૯

પ્રેમાબહેનની રાખડી

બળેવનો દિવસ નજીક આવ્યો પ્રેમાબહેન કંટકે બાપુજીને લખ્યું કે 'ગયે વરસે આપ આશ્રમમાં હતા ત્યારે મેં પોતે આપને રાખડી બાંધી હતી આ વરસે ટપાલ મારફતે રાખડી તો મોકલું છું પણ જેલમાં તમને એ કોણ બાંધશે? ગયે વરસે રાખડી બાંધીને હું આપની સાથે બંધાઈ ચૂકી છું, વગેરે'

એના જવાબમાં બાપુજીએ લખ્યું 'કે આ વરસે તારા વતી કાકા એ એ કામ કરશે પણ તેમ કરતાં તેઓ પણ બંધાઈ જાય તો?' આના જવાબમાં પ્રેમાબહેને લખ્યું કે 'કાકાસાહેબને મારા વતી રાખડી બાંધવાનું અને પ્રણામ કરવાનું કહેજો'

પ્રેમાબહેનના પ્રતિનિધિ બનવાને મને વાંધો ન હતો અને પ્રણામ કરવાની તક મળી એથી તો હું રાજી જ થયો પ્રેમાબહેનની બાપુભક્તિ, નિખાલસતા અને સ્વાતંત્ર્યનિષ્ઠા — ત્રણે વિષે મારા મનમાં આદર પણ હતો. છતાં બાપુજીના હાથે રાખડી બાંધતાં અને પ્રણામ કરતાં મને જરાક અડવું તો લાગ્યું જ. બાપુજી સાથે હું ક્યારનો બંધાઈ ચૂક્યો હતો. મારે માટે એમાં કશું નવું ન હતું. પણ પ્રેમાબહેનના પ્રતિનિધિ બન્યો અને બાપુજીએ એ વસ્તુ સ્વીકારી, એથી પ્રેમાબહેન પ્રત્યેનો મારો સદ્ભાવ વધ્યો

બાપુજી પોતે પ્રેમમૂર્તિ—બધાની ભાવના સમજનારા, અને છતા અલિપ્ત તેઓ તો દર મહિને સેંકડો લોકોને કાગળો લખતા અને એ રીતે સ્વરાજસેવા અને જીવનના ઉચ્ચ આદર્શ માટે અસાખ્ય લોકોને બાધી લેતા, અને એમની પાસેથી એમના ગજા ઉપરાતના કામો પણ સહેજે કરાવતા

૪૦
મંકોડા પ્રકરણ

ચોમાસામા મંકોડા જ્યાં ત્યા ઊભરાય જ. એક વાર એક મકોડો બાપુજીના પગના અગૂઠાને કરડયો સામાન્ય રીતે આપણને મકોડો, કીડી કે કઈક કરડે કે આપણો હાથ ઝટ એ તરફ જાય છે અને કરડનાર જંતુને પકડીને અપણે ફેકી દઈએ છીએ અથવા મસળી પણ નાખીએ છીએ. મકોડો જ્યારે પોતાના આગળના આકડા આપણા શરીરમાં ઘુસાડી દે છે ત્યારે એને ખેંચી કાઢવા જતાં એના બે કકડા થઈ જાય છે ત્યાર પછી પણ એના આકડા કાટી નાખવા સહેલા નથી હોતા. અને બળતરા ઘણી થાય છે પણ બાપુજી રહ્યા અહિંસક જીવદયાની મૂર્તિ! એમને થયું કે મકોડાને ઈજા ન પહોંચવી જોઈએ એમને મંકોડાને પુરજોસમા કરડવા દીધો અને પછી ધીમે રહીને અગૂઠામાંથી મંકોડો છોડાવ્યો એટલામાં ઝેર અગૂઠામા ઠીક ઠીક ફેલાયુ. વેદના ખૂબ થઈ માચ કહેવાવી ડૉક્ટર આવ્યા એણે ઇલાજ કર્યો, પાટો બાધ્યો અને એ આખુ પ્રકરણ લગભગ બે અઠવાડિયા સુધી ચાલ્યુ મને આશ્ચર્ય થયુ કે અંગૂઠાને સાજા થતા આટલી વાર શા માટે લાગી. મંકોડાનુ ઝેર આટલુ હોતું હશે એનો જ મને ખ્યાલ ન હતો મકોડો ઝટ કાટી નાખ્યો હોત તો આટલું વેઠવુ ન પડત પણ બાપુજીને પોતે કર્યું એનો પસ્તાવો જરાયે ન હતો

૪૧

ખોરાક વિષે

મને ખ્યાલ છે કે બાપુજી દાંડીથી યરવડા આવ્યા ત્યારે સાથે થોડુક આઝાદ મીઠુ પણ લઈ આવ્યા હતા

ગાંધીજીએ ભારતમા મીઠાનો સત્યાગ્રહ કર્યો છે એટલું ત્યાના છાપામાં વાચી, કૅનેડાની એક મહિલાએ બાપુજીને થોડું મીઠુ ભેટ મોકલ્યુ કોથળીમાથી કાઢીને એ મીઠુ એક બાટલીમા અમે ભરી રાખ્યુ. એટલુ સુદર, સફેદ, ચળકતુ મીઠુ મેં આખી જિંદગીમાં તે પહેલા કે ત્યાર પછી જોયું નથી ઉત્તમમા ઉત્તમ મીઠુ કોક કોક વાર યુરોપ અમેરિકાના હવાઈ જહાજમા આપણને મળે છે તે પણ કૅનેડાના આ મીઠા જેટલું ઉત્તમ નથી હોતુ આટલા પ્રેમથી મોકલેલુ મીઠુ અમે ખૂબ જ પ્રેમથી ખાધુ

બાપુજીને બજારથી —'વાઈટવે લેડલો' અથવા 'આર્મી ઍન્ડ નેવી સ્ટોર્સ' જેવા મોઘા ભડારોમાથી આવેલી વસ્તુઓ ગમતી નથી એની કિવનને ખબર હતી ખજૂર મગાવે તો જેને 'પેન્ડ ખજૂર' કહે છે અને જે સાદડીના બોરામાં ભરીને આવેલુ હોય છે તે જ મગાવે કિસમિસ આવે તોપણ એવી જ રીતે, કિરાણા માલની દુકાનમાંથી આવે

બાપુજીનું કહેવુ હતુ કે પેન્ડ ખજૂરમા જીવાત હોવાનો સભવ ઓછો જ્યારે કાગળના ડબ્બામાં હારબંધ ગોઠવેલા ખજૂરમા ઘણી વાર જીવાત, ઈયળ અને એમના ઈંડા જરૂર હોવાના

હુ યરવડા પહોચ્યો તે પહેલા બાપુજીની બધી વ્યવસ્થા જાતે નીરખવા માટે કર્નલ ડૉઈલ આવ્યા હતા, ત્યારે બાપુજીનો આગ્રહ જાણી એમની સાથે એ સહમત થયા હતા પણ એમણે સૂચવ્યુ કે મામૂલી બજારમાંથી આણેલી વસ્તુઓ પર ઘણી વાર માખીઓ બેસે છે. એટલે એવી વસ્તુ ખાવામાં જોખમ છે તમે જે વસ્તુ વાપરો તે તમાર પ્રથમ

પરમૅન્ગનેટ ઑફ પોટૅશિયમના ગુલાબી પાણીમા ધોઈને વાપરવી પછી એ કિસમિસ કે ખજૂર હોય, શાક પાદડા હોય કે તાજાં ફળ હોય બાપુજીએ તેમ કરવાનુ શરૂ કર્યું.

હું પહોંચ્યો એટલે આવી બધી વસ્તુઓ મેં મારા હાથમા લીધી. ખજૂર, કિસમિસ વગેરે વસ્તુઓ ધોઈ કાઢવા માટે લાલ કે સાદા પાણીમા મૂકીએ અને જરાક વાર એમા રહે તો એની મીઠાશ પાણીમાં ચાલી જાય છે વધારે વાર ગફલતમા રહ્યા તો ગળપણ બધુ જ ચાલ્યુ જવાનુ અને પાછળ કૂચો જ રહેવાનો એટલે સફાઈનું કામ ઝટઝટ થવુ જોઈએ. હુ રોજ આ બધુ કામ ચીવટપૂર્વક પણ ઉતાવળે પતાવી દેતો અને પછી આમ ધોયેલો સૂકો મેવો એક મોટા કાચના પાત્રમાં મૂકી એમા પાણી ઉમેરતો એટલે ખાતી વખતે બાપુજીને મેવાનો ગળ્યો રસ પણ મળે અને અંદરનો માવો પણ નિ.શકપણે ખવાય પછી જ્યારે બાપુજીનુ બદ્ધ-કોષ્ઠ વધ્યુ ત્યારે તેઓ સૂકા અંજીર ખાવા લાગ્યા એને માટે તો દરેક અંજીર પ્રથમ રીતસર ઝટ ઝટ ચોળીને ધોઈ, ચપ્પુ વતી એના હુ નાના નાના કટકા કરતો દરેક કટકો ખોલી અદર જીવાત છેં કે શુ? ઈડાં છે કે શુ? એ બધુ તપાસતો અને પછી કાચના પાત્રમાં એ કકડા મૂકી ઉપરથી પાણી નાખતો આટલી કાળજીથી બધુ કર્યા છતાં એક દિવસે સવારે એ પાણી ઉપર એક નાનકડુ જીવડુ તરતું દેખાયું બાપુજીએ તરત મને એ બતાવ્યું અને કહ્યુ પોતાની નજર ઘણી તીણી છે અને,— એમના અહિંસાના વ્રતને કારણે પણ હશે — આવી વસ્તુ તરત એમના ધ્યાનમાં પણ આવે છે

મને બીજો ધધો હતો જ નહીં એટલે હું બેવડી કાળજીથી ખજૂર, અંજીર, કિસમિસ બધું તપાસી તપાસીને તૈયાર કરવા લાગ્યો.

૪૨

આકરી સજા

એક વાર હું બીજી રીતે વાકમા આવ્યો. બાપુજીના ખોરાકનું શું અને બીજુ શુ, દરેક તંત્ર હિસાબ પ્રમાણે ચાલે. બજારમાંથી એક શેર કિસમિસ આવી. બાપુજી કહે, "આ આઠ દિવસ ચાલવી જ જોઈએ!" આઠ સરખા ભાગ શી રીતે કરાય? એમણે કહ્યુ, 'કિસમિસ ગણી કાઢો અને એ સંખ્યાના આઠ સરખા ભાગ કરી રોજની કેટલી આવે છે તે આપણે જોઈ લઈશુ " પ્રત્યક્ષ સખ્યા અત્યારે યાદ ક્યાથી જ હોય? મને ખ્યાલ છે તે પ્રમાણે રોજ વીસ કિસમિસ આપવાની હતી એ ખોરાક ઓછો પડશે એમ મને લાગ્યુ બાપુજી સાથે આવી બાબતમા ચર્ચા કરીને લાભ નથી એ હુ જાણતો હતો એટલે મેં રોજ કિસમિસમાંથી મોટી મોટી વીણીને વીસ આપવા માડી. થોડા દિવસ પછી મોટી કિસમિસ પૂરી થઈ હવે વધારે આપવા માટે રજા લેવી પડી મેં કહ્યું કે, "મોટી મોટી પૂરી થઈ, નાની નાની રહી છે એથી પોષણ પૂરતું નહીં મળે એટલે વધારે આપવા દો." નારાજ થશે, કંઈક વઢશે એની અપેક્ષા અને તૈયારી તો હતી જ. પણ મામલો ધાર્યા કરતા આકરો નીવડ્યો.

"એમ કેમ કર્યું?" એમ ઠપકો આપ્યા પછી એમણે કહ્યુ કે "હવે મારે મારુ આ કામ તમારી પાસેથી પાછું લેવુ પડશે."

જેલ કાંઈ આશ્રમ નહોતી કે એકને ઠેકાણે બીજો માણસ એ કામ દોડીને લઈ શકે. હું ન કરું એટલે પૂજ્ય બાપુજી જ જાતે બધુ કરે અને મારે એ બધુ જોયા કરવાનું. હુ હળવા મનનો નવો પણ તે વખતે રહેવાયુ નહીં એટલે રડી પડ્યો. બાપુજી નરમ થયા અને એમનું કામ મારા હાથમા રહ્યું પણ બાકીના દિવસો ગણી ગણી પણ વીસ જ કિસમિસ મારે એમને તૈયાર કરીને આપવી પડી!

૪૩

ફળની મીમાંસા

મેં શરૂઆતમા જ કહ્યુ છે કે બહારથી સતરા, મોસંબી, દ્રાક્ષ જેવાં તાજા કીમતી ફળો ન મગાવવાનો બાપુજીએ નિયમ કરેલો એટલે બાપુજીને તાજો ખોરાક અને પૂરતુ પોષણ મળે એટલા ખાતર, હુ મારે માટે શાક રાંધતો એમાથી લેવાનુ મેં બાપુજીને સૂચવ્યુ જેલમાથી શાક ગમે તેટલુ મગાવી શકાય એમ હતુ, એટલે બે જણ માટે હુ સહેજે શાક રાધતો આશ્રમી ઢબનુ શાક. સમારી સુધારીને કટકા ઉકાળવાના. એમા મીઠુ, હળદર, વઘાર કાઈ જ ન હોય. મીઠુ ઉપરથી લેવુ હોય તેટલું લેવાય. લીંબુ અને ટમાટા, એ તો વ્યાખ્યાની દૃષ્ટિએ ફળ ગણાય પણ એ લેવામા વાધો ન હતો. એ તો જેલના બગીચામાથી જ મળતા હતાં શાકમા રીંગણા, ટમાટાં, દૂધી વગેરે પણ ફળ જ ગણાય પણ એ ફળ-ભાજી લેવાને વાંધો ન હતો. આ બધુ સ્પષ્ટીકરણ કેમ કરુ છુ એ બીજા પ્રકરણમા આવશે

કોક કોક વાર હુ કાચુ પપૈયુ પણ રાંધતો અને બાપુજીને પણ આપતો એક દિવસે મગાવેલુ પપૈયું પાકુ નીવડયુ. હવે બાપુજીની વ્યાખ્યામા એ શાક ગણાય કે ફળ એની વિમાસણમા હું પડયો. એટલે મેં બાપુજીને કહ્યુ, "આજે પપૈયું રોજની પેઠે રાધવુ ન પડયું સૂરજ ભગવાને રાંધી આપ્યું છે એ Sun-cooked છે" પપૈયુ કાપીને અમે બન્નેએ ખાવુ સારુ હતું

જ્યારે જેલમાંથી કોળુ (પતકાળુ) આવે ત્યારે એ રાધીને હું બાપુજીને આપતો હું ખાતો નહીં મને એનો સ્વાદ નાનપણથી અણગમતો હતો. એક દિવસે બાપુજીએ કોળાનુ શાક ખાઈ જોવાનો મને આગ્રહ કર્યો મને તો આશ્ચર્ય થયુ જ, પણ બાપુજીને પોતાને પણ આશ્ચર્ય થયું એટલે એમણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું "તમે જાણો છો કે ખાવાની બાબતમા હુ કોઈને આગ્રહ કરતો નથી સયમ તરીકે ન ખાવાની જ ભલામણ ઘણી વાર કરી શકુ

પણ આજનુ કોળુ એટલુ બધુ ગળ્યું છે કે મને થયુ કે કોળુ કેટલુ ગળ્યુ હોઈ શકે છે એનો એક વાર અનુભવ લીધો હોય તો સારુ " મેં ખાધુ. ખરેખર સરસ હતુ એટલે રસપૂર્વક ખાધુ કોળા પ્રત્યેનો મારો અણગમો એ કોળા પૂરતો દૂર થઈ ગયો (કોળા પ્રત્યેનો મારો-સર્વસામાન્ય અણગમો ક્યારે દૂર થઈ ગયો તે આજે કહી ન શકું)

૪૪

પપૈયા પ્રકરણ!

એક દિવસે અમારો મુકાદમ (કેદી ઓવરસિયર) એક સરસ નાનકડુ પાકું પપૈયુ લઈ આવ્યો મને ભૂખ ન હતી એટલે મને થયુ કે આખું ને આખું બાપુજીને આપુ મે બાપુજીને તે પ્રમાણે કહ્યુ અને ઉમેર્યું કે "આજે મારે પપૈયુ ખાવુ જ નથી " બાપુજીએ એ ખાધુ પેલા મુકાદમને ખબર પડી કે મેં પપૈયુ ખાધુ નહીં આખું ને આખુ બાપુજીને આપ્યુ. એટલે એ બગીચામા જઈ, પોતાને માટે એક નાનકડુ પપૈયુ લઈ આવ્યો (એને તેમ કરવાની છૂટ હતી) અને એણે મને આગ્રહ કર્યો કે "આ તો તમારે ખાવુ જ પડશે " હુ એનો આગ્રહ ટાળી ન શક્યો મેં કહ્યુ, "સાંજે ભોજન વખતે ખાઈશ."

આ મુકાદમ એક મહારાષ્ટ્રી કેદી હતો એને જ મોઢે એની વાત મેં સાંભળી હતી પોતાના ગામમા તોફાની તરીકે એ પકાયો હતો. કોઈ પણ માણસ ગરીબોને રંજાડે, હેરાન કરે અને આને ખબર પડે કે અધારામાં એવા માણસને પકડી, એ એનો હાથ કે પગ તોડી જ નાખે, અને આખા જન્મારા માટે એ માણસને અપગ બનાવે આવા અનેક ગુના કર્યા હશે એટલે કશાકમાં સપડાઈ, લાબી સજા લઈને જેલમા આવ્યો હતો સારી રીતે ચાલી એ પીળા ફેંટાનો મુકાદમ થયો હતો

અમને સવારસાંજ પ્રાર્થના કરતા જોઈ એના મનમા અમારા પ્રત્યે ભક્તિ જાગી મહાત્માજી તો બહુ મોટા માણસ કહેવાય એટલે મારી પાસે

આવીને બેસે. હું મરાઠીમાં બોલુ એટલે અનેક સવાલો પૂછે અને એમાથી બોધ મેળવે. પછી પોતે પણ નિયમિત પ્રાર્થના કરતો થયો આસપાસના લોકો કહે, 'એ માણસ સાવ બદલાઈ ગયો છે' એવો એ માણસ પ્રેમથી આગ્રહ કરે કે, "પપૈયુ તમે ખાઓ જ," ત્યારે એને નારાજ કેમ કરાય?

આજે જમતી વખતે પપૈયાનો કકડો મેં મોઢામાં નાખ્યો એટલે બાપુજી કઠોર અવાજે બોલ્યા, "કાકા, તમે મને છેતર્યો સવારે મને તમે કહ્યુ કે મારે પપૈયુ ખાવુ જ નથી, એ બધુ બહાનુ હતુ હવે હુ જેલમા છુ ત્યા સુધી પપૈયુ ખાવાનો નથી" મેં બધી હકીકત, હતી તેવી, વિસ્તારપૂર્વક કહી, અને ઉમેર્યુ, "આપ મને અન્યાય કરો છો આપે આમ પપૈયુ નહીં છોડવુ જોઈએ" બાપુજીએ કહ્યુ, "છોડ્યું તે છોડ્યું" હુ મનમા ચિડાયો પછી કહ્યુ, "આપે તો આ વખતની જેલમા છો ત્યા સુધી પપૈયુ ન ખાવાની 'પ્રતિજ્ઞા' કરી છે હુ પણ પ્રતિજ્ઞા કરુ છુ કે જીવુ છુ ત્યા સુધી પપૈયુ નહીં ખાઉં"

મારુ વાક્ય સાંભળી બાપુજી કઈક હેબતાઈ ગયા શુ કરવુ એનો વિચાર કર્યો હશે અતે બોલ્યા, "કાઈ નહીં પ્રતિજ્ઞા એ સયમમૂલક જ હોય છે એમા નુકસાન થવાનુ નથી તમારી પ્રતિજ્ઞા તોડવાનુ હુ તમને નથી કહેતો એ પાકાં પપૈયા પૂરતી જ છે ને? કાચું પપૈયુ રાધીને ખાવાની બાબતમા પ્રતિજ્ઞા આડે ન આવે" એમ કહી એમણે પ્રતિજ્ઞાને જેટલી મર્યાદિત કરી શકાય તેટલી કરાવી અને એ પ્રકરણ ત્યાં પૂરુ થયુ

આમ બન્નેની આ પ્રતિજ્ઞાની વાત પૂરી કરવા ખાતર અહીં ઉમેરુ કે વિદ્યાપીઠના બગીચામાં મેં સારામા સારા પપૈયા ઉગાડયા હતાં. બાપુજી જ્યારે જેલમાથી છૂટીને અમદાવાદ આવ્યા અને એક મિલ-માલિક રણછોડભાઈ અમૃતલાલને ત્યા રહ્યા, ત્યારે વિદ્યાપીઠમાથી એક સરસમાં સરસ પાકેલુ પપૈયુ લઈ હુ રણછોડભાઈના ઘરમા ગયો, બાપુજીને મળ્યો એમનુ કામ જ્યારે પૂરુ થયુ અને બપોરે બાર વાગ્યે તેઓ જમવા બેઠા ત્યારે એ પપૈયુ બાપુજી આગળ મૂકી મેં કહ્યું, "બાપુજી, આજે આપની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય છે. આજે આ પપૈયુ

પણ આજનુ કોળુ એટલુ બધુ ગળ્યુ છે કે મને થયુ કે કોળુ કેટલુ ગળ્યુ હોઈ શકે છે એનો એક વાર અનુભવ લીધો હોય તો સારું." મેં ખાધુ ખરેખર સરસ હતુ એટલે રસપૂર્વક ખાધુ કોળા પ્રત્યેનો મારો અણગમો એ કોળા પૂરતો દૂર થઈ ગયો. (કોળા પ્રત્યેનો મારો સર્વસામાન્ય અણગમો ક્યારે દૂર થઈ ગયો તે આજે કહી ન શકુ)

૪૪

પપૈયા પ્રકરણ!

એક દિવસે અમારો મુકાદમ (કેદી ઓવરસિયર) એક સરસ નાનકડુ પાકુ પપૈયુ લઈ આવ્યો મને ભૂખ ન હતી એટલે મને થયુ કે આખું ને આખું બાપુજીને આપુ મે બાપુજીને તે પ્રમાણે કહ્યુ અને ઉમેર્યું કે "આજે મારે પપૈયુ ખાવું જ નથી" બાપુજીએ એ ખાધું. પેલા મુકાદમને ખબર પડી કે મેં પપૈયુ ખાધુ નહીં આખુ ને આખુ બાપુજીને આપ્યુ એટલે એ બગીચામાં જઈ, પોતાને માટે એક નાનકડુ પપૈયું લઈ આવ્યો (એને તેમ કરવાની છૂટ હતી) અને એણે મને આગ્રહ કર્યો કે "આ તો તમારે ખાવુ જ પડશે" હુ એનો આગ્રહ ટાળી ન શક્યો મેં કહ્યુ, "સાંજે ભોજન વખતે ખાઈશ"

આ મુકાદમ એક મહારાષ્ટ્રી કેદી હતો એને જ મોઢે એની વાત મેં સાંભળી હતી પોતાના ગામમાં તોફાની તરીકે એ પંકાયો હતો. કોઈ પણ માણસ ગરીબોને રંજાડે, હેરાન કરે અને આને ખબર પડે કે અંધારામાં એવા માણસને પકડી, એ એનો હાથ કે પગ તોડી જ નાખે, અને આખા જન્મારા માટે એ માણસને અપગ બનાવે આવા અનેક ગુના કર્યા હશે એટલે ક્યાકમાં સપડાઈ, લાબી સજા લઈને જેલમાં આવ્યો હતો. સારી રીતે ચાલી એ પીળા ફેંટાનો મુકાદમ થયો હતો

અમને સવારસાંજ પ્રાર્થના કરતા જોઈ એના મનમા અમારા પ્રત્યે ભક્તિ જાગી. મહાત્માજી તો બહુ મોટા માણસ કહેવાય એટલે મારી પાસે

આવીને બેસે. હુ મરાઠીમા બોલુ એટલે અનેક સવાલો પૂછે અને એમાથી બોધ મેળવે. પછી પોતે પણ નિયમિત પ્રાર્થના કરતો થયો આસપાસના લોકો કહે, 'એ માણસ સાવ બદલાઈ ગયો છે' એવો એ માણસ પ્રેમથી આગ્રહ કરે કે, "પપૈયુ તમે ખાઓ જ," ત્યારે એને નારાજ કેમ કરાય?

સાંજે જમતી વખતે પપૈયાનો કકડો મેં મોઢામા નાખ્યો એટલે બાપુજી કઠોર અવાજે બોલ્યા, "કાકા, તમે મને છેતર્યો સવારે મને તમે કહ્યુ કે મારે પપૈયુ ખાવું જ નથી, એ બધુ બહાનુ હતુ. હવે હુ જેલમા છુ ત્યા સુધી પપૈયું ખાવાનો નથી" મેં બધી હકીકત, હતી તેવી, વિસ્તારપૂર્વક કહી, અને ઉમેર્યું, "આપ મને અન્યાય કરો છો આપે આમ પપૈયુ નહીં છોડવુ જોઈએ" બાપુજીએ કહ્યુ, "છોડ્યું તે છોડ્યુ" હુ મનમા ચિડાયો પછી કહ્યુ, "આપે તો આ વખતની જેલમા છો ત્યા સુધી પપૈયુ ન ખાવાની 'પ્રતિજ્ઞા' કરી છે હુ પણ પ્રતિજ્ઞા કરુ છુ કે જીવુ છુ ત્યા સુધી પપૈયુ નહીં ખાઉં"

મારુ વાક્ય સાંભળી બાપુજી કઈક હેબતાઈ ગયા શુ કરવુ એનો વિચાર કર્યો હશે અને બોલ્યા, "કાંઈ નહીં પ્રતિજ્ઞા એ સયમમૂલક જ હોય છે. એમા નુકસાન થવાનું નથી. તમારી પ્રતિજ્ઞા તોડવાનુ હુ તમને નથી કહેતો એ પાકાં પપૈયા પૂરતી જ છે ને? કાચુ પપૈયુ રાધીને ખાવાની બાબતમાં પ્રતિજ્ઞા આડે ન આવે" એમ કહી એમણે પ્રતિજ્ઞાને જેટલી મર્યાદિત કરી શકાય તેટલી કરાવી અને એ પ્રકરણ ત્યાં પૂરુ થયું.

આમ બન્નેની આ પ્રતિજ્ઞાની વાત પૂરી કરવા ખાતર અહીં ઉમેરું કે વિદ્યાપીઠના બગીચામા મેં સારામા સારાં પપૈયા ઉગાડયા હતા. બાપુજી જ્યારે જેલમાંથી છૂટીને અમદાવાદ આવ્યા અને એક મિલ-માલિક રણછોડભાઈ અમૃતલાલને ત્યા રહ્યા, ત્યારે વિદ્યાપીઠમાથી એક સરસમા સરસ પાકેલુ પપૈયુ લઈ હુ રણછોડભાઈના ઘરમા ગયો, બાપુજીને મળ્યો એમનુ કામ જ્યારે પૂરુ થયુ અને બપોરે બાર વાગ્યે તેઓ જમવા બેઠા ત્યારે એ પપૈયુ બાપુજી આગળ મૂકી મેં કહ્યું,

ખાવુ પડશે." બાપુજી મીઠાશથી હસ્યા અને મારે હાથે આપેલું એ પપૈયુ એમણે પ્રેમથી ખાધું અને ઉમેર્યું "આ જ પપૈયાએ આપણી વચ્ચે ઝઘડો ઊભો કર્યો હતો"

૪૫

મીઠાનું શુદ્ધીકરણ

જેમ ખજૂર-કિસમિસ વગેરે ચીજો સામાન્ય જનતાના બજારમાંથી અણાતા તેમ મીઠુ પણ એવા જ બજારમાંથી આવતુ. એટલુ કાળું કે માટીથી જુદુ વરતાય નહીં. બાપુજી સાથે હુ હોઉં અને આવુ મીઠુ એમને ખવડાવુ?

અમારી પાસે કાચનું એક મોટુ તપેલું હતુ. એમાં એ બધું મીઠુ રાખીને મેં ઉપર પાણી રેડ્યુ અને ખૂબ હલાવ્યુ ઉપર જે કચરો તરવા લાગ્યો તેને તો તરત કાઢી જ નાખ્યો, અને મીઠાનું પાણી એમ ને એમ રહેવા દીધુ. બેએક કલાકને અંતે બધી માટી નીચે બેસી ગઈ શુદ્ધ મીઠાનુ ઉપરનુ પાણી મેં ધીમે રહીને બીજા વાસણમાં કાઢી લીધુ નીચે બેઠેલી માટી ખારી તો હતી, એટલે ફરી એમા થોડુ પાણી રેડી એક કલાકની અંદર એની પાસેથી એની બધી ખારાશ છીનવી લીધી અને એ પાણી પણ કાઢી લીધુ. આમ બે વાર કરી જ્યારે ખાતરી થઈ કે માટીમાં હવે ખારાશ રહી નથી, ત્યારે એ ફેંકી દીધી, જોકે માખણ જેવી એ સરસ માટી ફેંકી દેવાનુ મન નહોતું થતુ. બહાર હોત તો એનો ગરમ ગોળો બનાવ્યો હોત

-મીઠાનું જે શુદ્ધ પાણી હતુ તેની તળે પણ બે કલાકને અંતે થોડી માટી બેસી ગઈ હતી. એટલે એ માટીને જગાડ્યા વગર ઉપરનું બધું પાણી બહુ જ સાવચેતીથી કાઢી લેવું પડ્યું જેલમા અમારી પાસે વાસણો હોય કેટલાં? એટલે ક્ષણે ક્ષણે ખૂબ ભેજું ચલાવવુ પડતુ અને ખરો આનંદ એના જ હતો.

હવે એ મીઠાના વિશુદ્ધ પાણીને ધીમી આગ પર રાખી પાણીને બળી જવા દીધુ મારી પાસે ધીરજ હોત તો એ પાણીને તડકામા જ સૂકવી દીધું હોત આખરે પાણી બળી જઈ, રગ રૂપમાં ખાડ સાથે સરખાવી શકાય એવું ધોળુ ધોળું મીઠું મારા હાથમાં આવ્યુ પછી એ મીઠાને બાટલીમાં ભરીને બાપુજી આગળ લઈ જતા મને કેટલો આનદ થયો હશે એ તો જાણકાર જ સમજી શકે

બાપુજી પણ રાજી થયા

પછી જ્યારે સરદાર વલ્લભભાઈ અમારી સાથે રહેવા આવ્યા ત્યારે મારુ એ મીઠુ જોઈ કહે, "પેલા ભામટાએ મને જૂઠુ જ કહ્યુ હતુ ત્યારે કે બાપુજી કાળુ મીઠુ જ ખાય છે" મેં હસીને કહ્યુ, "કિવનની વાત સાચી હતી એણે બજારનુ કાળું મીઠુ જ આણી આપ્યુ હતુ અમારા પુરુપાર્થથી એ શુદ્ધ થયુ છે" પછી બાપુજીએ થોડી વિગતથી વલ્લભભાઈને સમજાવ્યુ કે મીઠાને સસ્કાર શી રીતે કરવામા આવ્યા એમાં વલ્લભભાઈના જ્ઞાનમા ઉમેરા કરવાની વૃત્તિ ન હતી

બાપુજીને સૂક્ષ્મ રીતે કદર કરતા આવડે છે

૪૬

સરકારની દાનત

બાપુજી સાથે વિચારવિનિમય કરવા સરકારે મોતીલાલજીને, જવાહરલાલજીને, સરદાર વલ્લભભાઈને, જયરામદાસ દોલતરામને અને સૈયદ મહમૂદને પરવાનગી આપી હતી શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ તો યરવડાની સ્ત્રી જેલમાં હતાં જ. બહારથી શ્રી જયકર અને તેજબહાદુર સપ્રુ આવતા એ બધી વાતો છેલ્લે કરીશ અમારી સાથે રહેવા આવ્યા પછી એ બધા સાથે કાંઈ ને કાંઈ વાતો થતી જ શ્રી જયરામદાસે બાપુજીના ખોરાક વિષે અને આખા દિવસના કાર્યક્રમ વિષે મારી પાસેથી વિગતવાર જાણી લીધુ. નારંગી, સતરા, દ્રાક્ષ વગેરે ફળો ખાતા નથી, ખજૂર, કિસમિસ વગેરે સૂકો મેવો અને બાફેલુ શાક ખાય છે એ બધુ મેં વિગતે કહ્યુ હતુ.

યરવડાથી પાછા ગયા પછી થોડા જ દિવસમા જયરામદાસજી છૂટ્યા અને બાપુજીએ ફળો ખાવાનુ છોડી દીધા વિષે એમણે છાપામા લખ્યુ એમની ભાષાની અચોકસાઈનો લાભ લઈ સરકારે તરત જાહેર કર્યું કે "જયરામદાસજી લખે છે એ બરાબર નથી. ગાધીજી ફળો લે જ છે" છાપામા આવેલુ એ બધુ મેં વાંચ્યુ વિગતો પૂરી પાડી સરકારની દાનત કેવી ખોટી છે એ ઉઘાડી પાડવાની તક મને ન મળી. કેમ કે હું જેલનો કેદી હતો

૪૭

કેદીઓને મળવાનો આગ્રહ

ઘા તારીખસર એ મને યાદ નથી, પણ કિવનની ઑફિસમાં હુ ગયો હતો ત્યા એમની પાસે એક તાર આવેલો, જે તેઓ બરાબર સમજી શક્યા ન હતા એમણે મારી મદદ લીધી તાર મેં વાંચી સંભળાવ્યો અને તેટલા પરથી જાણ્યુ કે પ્યારેલાલજીને આ જેલમાં આણી રાખ્યા છે અને સુશીલા કે કોઈ એમને મળવા આવનાર છે. ઑફિસમાથી 'ઘેર' આવીને તરત મેં બાપુજીને કહ્યું કે, 'આપણા પ્યારેલાલ આ જ જેલમાં છે.' અત્યારે સ્પષ્ટ યાદ નથી કે પ્યારેલાલ કંઈક માંદા હોવાના સમાચાર તારમાં હતા કે નહીં

બાપુજીએ બીજે દિવસે શ્રી માર્ટિનને કહ્યુ, "મારે પ્યારેલાલને મળવુ છે" માર્ટિન ધૂંઆપૂંઆ થયા બાપુજીએ કહ્યું, "આ જેલમા જેટલા રાજદ્વારી કેદીઓ છે તેમને મારે અવારનવાર મળવુ છે" આ માગણી પાછળ ખાસ કારણ હતું. અમારી પાસે 'બૉમ્બે ક્રૉનિકલ' આવતુ. તેમા કોઈના લેખ હતો કે યરવડા જેલમા ઘણા રાજદ્વારી કેદીઓ છે. તેમને ખરાબ રીતે રાખ્યા છે જેલમાં જગા નથી એટલે જેલ બહાર એમને ગમે તેમ રાખ્યા છે સરકાર પાસે એમને આપવા માટે પૂરતાં કપડાં

કે બિસ્તરા-કમ્બલ નથી અને કેદીઓને બહારથી પણ કપડા મગાવવા દેતા નથી. એ જ જેલમા મહાત્મા ગાધી પણ રહે છે એમનાથી એ બધુ કેમ સહન થતુ હશે? વગેરે

આ જાતનુ લખાણ વાચ્યા પછી બાપુજીથી છાના કેમ રહેવાય? માર્ટિને કહ્યુ, "જેલમા તે આવુ ચાલતુ હશે? જેલમા ને જેલમા કેદીઓ મુલાકાતની માગણી શી રીતે કરી શકે?" બાપુજીના શબ્દમા કહુ તો બે વચ્ચે ઠીક ઠીક ફૂલકણી ખરી!

અને માર્ટિને છેલ્લે પાટલે બેસતા કહ્યુ, "મારી જેલમા આવુ કઈક ચાલવા દઉં એના કરતાં હુ તો રાજીનામુ આપી ચાલ્યા જવાનુ પસદ કરુ"

બાપુજીએ પણ છેલ્લે પાટલે બેસી એક સખત કાગળ લખ્યો એ વાચી આઇ જી પી એ મુબઈ સરકાર સાથે વિચારવિનિમય કર્યો હશે એ બાપુજીને મળવા આવ્યો અને મીઠાશથી કહેવા લાગ્યો, "તમે કાઈ સજા પામેલા કેદી નથી તમને તો ફક્ત રાજકેદી તરીકે અટકમા રાખ્યા છે એટલે તમને અહીંના કેદીઓને મળવા દેવામા જેલના નિયમો આડે આવના નથી." માર્ટિન સાહેબ સીધા થઈ ગયા અને બધું ગળી ગયા બાપુજીના મનમા એને વિષે કરુણા ઊપજી એમણે મનમા નક્કી કર્યું (અને મને પણ કહ્યુ) કે હવે આ માણસને વધારે છેડવો નથી. આઠ પંદર દિવસે કોઈ એકાદને જ મળવા બોલાવીશ"

મને સ્મરણ છે ત્યાં સુધી એક વાર પ્યારેલાલજીને, એક વાર નરસિહ-ભાઈ પટેલને અને એક વાર (માગ્યા કહેવાથી) વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી કપિલરાય મહેતાને મળવા બોલાવ્યા હતા. બાપુજી ગમે ત્યારે ગમે તે રાજદ્વારી કેદીને મળવા બોલાવી શકે છે એ છૂટથી જ જેલની વ્યવસ્થામાં ઘણો સુધારો થયો અને કેદીઓને પણ ઘણુ આશ્વાસન મળ્યુ પોતાને માથે જેલની અદર જ એક સારુ બેઠી છે, એ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારના માર્ટિનને મુશ્કેલી તો પડી, પણ એ લોકો તંત્રનિષ્ઠ હોય છે કડવા ઘૂંટડા પી ગયા.

૪૮

તંત્રનિષ્ઠાની કસોટી

આ પ્રકરણ એક રીતે પૂરુ કરવા સારુ પછીની થોડી વાત અહીં આપી દેવી જોઈએ નવેમ્બરની આખરમા જ્યારે હુ છૂટયો ત્યારે બાપુજીએ મને ખાસ કહ્યું કે છાપામા લખજે કે 'માર્ટિન સારા માણસ છે ' મેં કહ્યુ કે, 'કેદીઓનો એવો અભિપ્રાય કે અનુભવ નથી તેઓ કહે છે કે માર્ટિન કોઈની વાત સાંભળવા પૂરતા ઊભા પણ રહેતા નથી બેદરકાર રહે છે અને નીચેના લોકો ગમે તેમ ચાલે તોયે એમને રોકતા નથી ''

બાપુજીએ દલીલ કરી કે, "આપણે તો આપણા અનુભવ પ્રમાણે જોઈએ. આપણી સાથે એ સીધી રીતે વર્ત્યો છે એટલે સ્વભાવે સારો છે." બાપુજીની દલીલ મારે ગળે ઊતરી નહીં, પણ તત્રનિષ્ઠા કેળવી, બાપુજીએ કહ્યુ હતુ તેમ મારા વતી અને મારી સહીથી છાપામા મેં લખ્યુ ગુજરાતના કેટલાયે લોકો મારા પર એ કારણે ચિડાયા! હુ હુ હતો એટલે જ કોઈએ જાહેર રીતે મારી ઝાટકણી નહીં કાઢી પણ ખાનગી વાતોમા લોકોએ મને ઘણુ સભળાવ્યુ અને "એવો તે માર્ટિન કેવો હશે," એ મથાળાની કવિતા પણ મને સભળાવી.

"હુ શુ કરુ? બાપુજીએ કહ્યું એટલે મેં લખ્યુ " એવું કઈક કહેવાનું મારા સ્વભાવમાં છે જ નહીં, અને તત્રનિષ્ઠામાં પણ એ બેસતુ નથી. એટલે મૂગે મોઢે લોકોની ટીકા મેં સહન કરી.

મારા કહેવાથી કપિલરાય મહેતાને મળવા બોલાવ્યા હતા તે મારા વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી શરીરે અત્યત દુર્બળ, સ્વભાવે મીઠા પણ તેજસ્વી જેલની વિટબણા એમણે બહાદુરીથી સહન કરી એક વાર એમને જેલમાં ઊલટી થઈ અને એમા લોહી પડ્યું. અમને જેલની હૉસ્પિતાલમા

જઈ ડૉક્ટરને કહ્યુ કેદીની વાત માને તે જેલ-ડૉક્ટર નહીં. ઠંડે પેટે કહે, "આ પાસેની ખાળમાં ફરી વાર ઊલટી કરી બતાવો, જોઈશું એમા લોહી પડે છે કે કેમ!"

કપિલરાય પાસેથી આવી બધી વિગત જાણવાથી મને ઘણુ માઠું લાગ્યુ પણ મારી પાસે ઇલાજ શો હતો? કપિલરાય મનથી નબળા પડ્યા નથી એ માટે તો હુ મગરૂર થયો જ એ મળવા આવ્યા ત્યારે, જેલવાળાઓને કહી, મેં કપિલરાયને ખાવાનુ પણ આપ્યું હતું

મેં કિવનને બધી વાતો કહી અને પરિણામે કંઈક સુધારો પણ થયો મને યાદ છે તે પ્રમાણે મેં એક વાર કિવન મારફતે મારી ભજનાવલિ પાડુરંગ દેશપાંડેને મોકલી હતી અને નરહરિ ભટ્ટને એના સમાચાર પુછાવ્યા હતા. કિવન કહે, "નરહરિ કોણ? એને શી રીતે ઓળખુ?" મેં કહ્યુ, "એક આખવાળા છે" મારો ઉદ્દેશ હતો કે કિવન જાણે કે અમુક લોકો મારા વિદ્યાર્થી છે અને તેઓ જાણે કે હુ એમને યાદ કરું છુ. જેલમા આટલુ આશ્વાસન પણ ઓછુ નથી હોતું

૪૯

સપ્રુ-જયકર વિષ્ટિ

મીઠાના સત્યાગ્રહ પછી દેશમા અસાધારણ જાગૃતિ આવી જ્યાં ત્યા મીઠાનો સત્યાગ્રહ થાય, એ મીઠાની જાહેર સભાઓમા હરાજી થાય અનેક વાર પોલીસો લાઠી ચલાવીને સભાઓ વિખેરી નાખે દેશમાં કોઈ ઠેકાણે શાન્તિ રહી નહીં વાઈસરૉયને લાગ્યુ કે જોખમની સ્થિતિ આવી ગઈ છે એટલામાં લોકોએ વિલાયતી માલનો બહિષ્કાર પોકાર્યો જવાહરલાલજી કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. તેઓ જ્યારે પકડાયા ત્યારે તેમણે મોતીલાલજીને પોતાને ઠેકાણે નીમ્યા. મોતીલાલજીએ વિલાયતી માલના બહિષ્કારને પ્રોત્સાહન આપ્યુ મુબઈ વેપારી શહેર સ્વયંસેવકોનો તો રાફડો ફાટ્યો હતો. તેઓ વિલાયતી માલની દુકાનો સામે ચોકી કરે. ૧૯૨૯ની સાલની

તૈયારી અને '૩૦ની સાલની જાગૃતિ—બન્નેની અસર બ્રિટિશ માલના વેપાર ઉપર થઈ અને પરદેશી વેપારીઓ વિષ્ટિ માટે તૈયાર થવા લાગ્યા મોટી મોટી પેઢીઓના વ્યવસ્થાપકો મોતીલાલજી પાસે વખત માગે. મળે એટલે મરજી સાચવવાનો પ્રયત્ન કરે. એવું દૃશ્ય અનુભવતા મોતીલાલજી રાજી થતા એ જ અરસામા સ્લોકમ્બ કરીને એક ગોરો ખબરપત્રી પરદેશી વેપારીઓ, સરકારી અમલદારો અને કોંગ્રેસી નેતાઓ વચ્ચે સમાધાન સાધવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો

આ બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી, કોણ જાણે કોની પ્રેરણાથી, સર તેજબહાદુર સપ્રુ અને નામદાર જયકર એ બે જણા સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચે સમાધાનની વિષ્ટિ કરવા તૈયાર થયા સરકારની રજા લઈ પહેલા જયકર અને પછી સપ્રુ ગાંધીજીને જેલમા મળવા આવ્યા એમની પાસેથી એક ચિઠ્ઠી લઈ અલ્લાહાબાદ—નૈની જેલમા મોતીલાલજીને અને જવાહરલાલજીને મળવા ગયા (તે વખતે મોતીલાલજી પણ જેલમા પહોંચી ગયા હતા.) પિતા-પુત્રે કહ્યુ કે ગાંધીજીને મળવા માટે ગમે ત્યારે તૈયાર છીએ. પણ કાયદાના સવિનયભંગની હિલચાલ પાછી ખેંચી લઈએ એને માટે સરકારે કાંઈ અનુકૂળ વાતાવરણ કર્યું નથી

આખરે સરકારે, ઉપર કહ્યુ છે તેમ, મોતીલાલજી, જવાહરલાલજી, વલ્લભભાઈ, સરોજિની નાયડુ, જયરામદાસ, સૈયદ મહમૂદ—એ બધાંને બાપુજીને મળવા યરવડામા ભેગાં કર્યાં

શરૂઆતમા જ વિષ્ટિકાર સપ્રુ-જયકરે ચોકુક બજાવ્યું એમણે સરકારને ખાનગીમા સૂચના આપી કે અમે મળવા આવીએ તે પહેલા નેહરુ પિતા-પુત્રને એકલા એકલા ગાંધીજીને મળવા દેશો નહીં. ત્રણે જણા ઉગ્ર વૃત્તિવાળા એક વાર સ્નેહિપ્રાણ બાંધી બેસે પછી એમને મનાવવા મુશ્કેલ થશે."

વિષ્ટિકારોને પ્રસ્તાવના કરવાની તક પહેલે મળે પછી જ એ લોકો અંદર અંદર વાતો કરે તો સારું આવા સદ્ભાવથી એ સૂચના કરેલી હતી અત્યંત ખાનગી રીતે સરકારને કરેલી એ સૂચના એટલી

જ ખાનગી અને નાજુક રીતે સરકાર તરફથી બાપુજીને પણ મળી અને ત્યાં મોતીલાલજીને કાને પણ પહોંચી બાપુજી સમજી ગયા મોતીલાલજી ધૂંઆપૂંઆ થયા એમણે જીદ પકડી કે પ્રથમ ગાંધીજીને ખાનગીમા મળીશુ પછી જ બીજી વાત! અને તે પ્રમાણે જ ગોઠવવુ પડ્યું

પછી તો છએ જણાને અમારા આગણામાં જ રાખ્યા ખૂબ ચર્ચા ચાલતી (મને ખ્યાલ છે કે મોતીલાલજીને જેલમાં જ પણ બીજે રાખ્યા હતા. પણ ગમે ત્યારે તેઓ બાપુજી પાસે આવી શકતા હતા)

શ્રીમતી સરોજિની દેવી અને સપ્રુ-જયકર અમારા આગણામા આવી શકતા ન હતા. બાપુજીની ઓરડીમા જ્યારે ખાનગી ચર્ચા ચાલે ત્યારે તો હુ હાજર રહી બધું સાભળી શકતો હતો.

કિવન કોક કોક વાર આવીને બેસે અને મોતીલાલજી પાસેથી કીમતીમા કીમતી સિગાર કે ચિરૂટ મેળવે બોલવાની તક મળે એટલે પોતે કયા કયા રાજા મહારાજાઓને મળ્યા હતા એનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર રહે નહીં

ચર્ચા દરમ્યાન હું જોઈ શક્યો કે મોતીલાલજી દરેક સવાલને અનેક બાજુઓથી વિચારવામા, ઝીણી ઝીણી મુશ્કેલીઓ અને તાત્ત્વિક પ્રશ્નોની છણાવટ કરવામા અસાધારણ કુશળ છે, જવાહરલાલજીનુ હૈયુ સર્વોચ્ચ આદર્શ અમલમા મૂકવા માટે ઊછળતુ હોય છે, અને બાપુજી બન્ને સાથે એકરૂપ થઈને બન્નેના દૃષ્ટિબિંદુમા સમન્વય સાધી શકે છે

મોતીલાલજીએ આ જ દિવસોમા અલ્લાહાબાદનો પોતાનો રાજ-પ્રાસાદ જેવો મહેલ રાષ્ટ્રને આપી દેવાનુ નક્કી કર્યુ અને આનંદભવનને સ્વરાજ્યભવનનુ નામ આપ્યુ આ તો સ્પષ્ટ દેખાતુ હતુ કે એ દાન પાછળ જવાહરલાલજીનો ઉત્સાહ અને મોતીલાલજીની પ્રસન્ન સમતિ હતી જવાહરલાલજી એથીયે આગળ જવા માગતા હતા અને મોતીલાલજી પોતાના દીકરાને નારાજ કેમ કરાય એ જાતની મીઠી મૂઝવણ અનુભવતા દેખાતા હતા મોતીલાલજીની દેશભક્તિ અને બૌદ્ધિક પ્રતિભા—બન્નો વિષે બાપુજીના મનમા આદર દેખાતો અને જવાહરલાલજી વિષે બાપુજીના મનમાં જે વાત્સલ્ય હતું તે મોતીલાલજી આગળ કેટલુ પ્રગટ કરવું અને

કેટલુ દબાવી રાખવું એનુ પ્રમાણ બાપુજી બરાબર જાણતા હોય એમ લાગતુ

સરદાર વલ્લભભાઈના મનમા નિશ્ચય હતો કે બાપુજી કહે તે જ સ્વીકારવું એટલે ઝાઝી ચર્ચામા ઊતરવામાં તેઓ માનતા ન હતા.

ત્રણ ચાર કે પાચ દિવસની ચર્ચાનો તે વખતનો વિષય તો હવે સાવ વાસી થઈ ગયો છે મેં જે ઝીણી ઝીણી અને સાદી વસ્તુઓ અહીં નોધી છે તેનુ રાજદ્વારી મહત્ત્વ ભલે કશુ ન હોય, પણ એમાં જે કાયમી જીવનમૂલ્યો સમાયેલા છે તે કદી વાસી થતા નથી.

૫૦

વરસગાંઠનું મનન

હવે જેલમાથી છૂટવાને મને બે જ અઠવાડિયાં બાકી હતા પદરમી નવેમ્બરે સવારની પ્રાર્થના પછી મેં બાપુજીને કહ્યુ કે "આજે મારે જૂની ઢબનો, છત્રીસ કલાકનો અપવાસ છે" બાપુજીએ કારણ પૂછ્યુ મેં કહ્યુ, "આજે કાર્તક વદ દશમ છે, મારી વરસગાઠ છે"

"કેટલા વરસ પૂરા કર્યા?"

"પિસ્તાલીસ વરસ પૂરા કરી છેતાલીસમા પ્રવેશ કરુ છુ"

"વરસગાઠને દિવસે અપવાસ કરવાનો રિવાજ ક્યાથી? લોકો તો મિષ્ટાન્ન ખાય છે"

"એ ખરુ છે, પણ હુ આ દિવસ અંતર્મુખ થઈને અત્યાર સુધી જિંદગીમા શું મેળવ્યુ, શુ ખોયુ, એનુ સરવૈયુ કાઢુ છુ, અને બની શકે તો ભવિષ્ય માટે સંકલ્પ કરુ છુ અપવાસ કર્યો હોય તો અતર્મુખ થવાને ઘણી મદદ થાય છે એવો મારો અનુભવ છે"

બાપુજીને મારી વાત ગમી હોય એમ લાગ્યુ. કેમ કે તે દિવસની પોતાની વાસરીમા બાપુજીએ નોધી રાખ્યુ—"આજે કાકાની વરસગાઠ હતી એમણે ઉપવાસ કર્યો"

તે દિવસે આખા દિવસનુ મારુ કામ મેં બરાબર કર્યું છતાં વૃત્તિ તો અંતર્મુખ જ રહી બપોરે અને રાત્રે નવરો પડ્યો એટલે પિસ્તાલીસ વરસની આખી જિંદગીનો મેં વિચાર કર્યો રમતા રમતાં અને તક મળે ત્યારે મુસાફરી કરતાં ૧૯૦૭ના અત સુધી મેં મારી કૉલેજની કેળવણી પૂરી કરી અને તે પહેલા જ પરસ્પર વિરોધી એવા બે રસ્તા સ્વીકાર્યા — દેશને સ્વતત્ર કરવા માટે ગમે તે ઉપાય અજમાવવાની તૈયારી સાથે ક્રાતિકારી દળોમા હું જોડાયો અને બીજી બાજુ જીવનશુદ્ધિ સાથે જ્ઞાન અને ભક્તિની મદદથી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવાની ઝખના પણ મનમા ઉત્કટ થવા દીધી

ઊંડાણમા ઊતરી, પોતાનુ માનસ અને પોતાનુ જીવન બન્નેનુ નિરીક્ષણ કરતા જણાયુ કે મારામા પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો અથવા બળો એકસાથે કામ કરે છે. એક તરફ રાજદ્વારી ક્રાતિમા હુ માનતો હતો અને એને માટે ગુપ્ત સસ્થાઓ ચલાવી સશસ્ત્ર બળવાની તૈયારી કરવાના ફાંફા હું મારતો હતો જ્યારે બીજી બાજુ પ્રજાસમસ્તને દેશભક્તિની કેળવણી આપી લોકજીવનનો વિકાસ કરવા હુ મથતો હતો આમ Evolution અને Revolution ક્રાન્તિ અને ઉત્ક્રાતિ — એવા પરસ્પર વિરોધી આદર્શોને હું એકી સાથે વર્યો હતો પૂજાઅર્ચા, નામસ્મરણ, તીર્થયાત્રા અને ધ્યાનભજન મારફતે મોક્ષની તૈયારી કરવી, એ પણ મારામા હતુ અને સાથે સાથે દરેક વાતમા તર્ક અને બુદ્ધિવાદના અસ્તરા ચલાવવામાં પણ હુ માનતો હતો શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધા બન્ને પ્રત્યે મારા મનમાં સરખુ જ આકર્ષણ હતુ

એક બાજુ કર્મકાડ અને બીજી બાજુ સંતોનો ભક્તિમાર્ગ બન્નેમાં મારુ નાનપણ સરખે ભાગે વહેંચાયુ હતું

સાદાઈ, સયમ, અડનલપણું, અગમહેનત અને બ્રહ્મચર્ય એ આદર્શો મને નાનપણથી વહાલા હતા. બીજી બાજુ ઇન્દ્રિયોની કેળવણી તરીકે દરેક જાતની રસિકતા ઉચ્ચ કોટી સુધી લઈ જવાની હોશ પણ મારામા હતી. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગધ એ ઇન્દ્રિયોના બધા જ વિષયો માટે મને પક્ષપાત હતો અને છતા આચરણમા એ બધી વસ્તુઓને ગૌણ ગણી એનો

ત્યાગ કરવામા જ પુરુષાર્થ છે, એવુ મારુ વલણ હતુ, માણસ ઈશ્વરની ભક્તિ કરે તો ઈશ્વરની કૃપાથી ભોગ અને યોગ બન્નેના ફળો ભોગવી શકે એ આદર્શ મને સારો લાગતો, પણ સાથે સાથે, ત્યાગ વગર, ખડતલપણુ અને વૈરાગ્ય કેળવ્યા વગર ઉન્નતિ નથી અને મોક્ષ નથી એની મને ખાતરી હતી

ગૃહસ્થાશ્રમના આદર્શો સમજતા છતા સન્યાસ આશ્રમનુ ખેંચાણ મને વધારે હતુ તે એટલે સુધી કે મેં ઘરબાર, સ્રીપુત્રને છોડી દોઢ બે વરસ હિમાલયમા ગાળ્યા હતા

હિમાલયથી પાછા આવ્યા પછી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, એમની કવિતા, ભારતીય સસ્કૃતિ, સગીત, ચિત્રકળા વગેરે તરફ વધારે ધ્યાન જવા લાગ્યુ એટલે સ્વરાજ્ય માટેની ક્રાન્તિ, ભારતીય સંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર, અધ્યાત્મના પાયા ઉપર કરવાનો સામાજિક સુધાર અને એને માટે જરૂરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી એવા એક નિશ્ચિત કાર્યક્રમ સાથે પૂ ગાધીજીના સહવાસમા આવ્યો તે વખતે મારી ઉંમર ત્રીસ વરસની હતી

બાપુજીને કારણે જ આ પદર વરસમા કેળવણીના અખતરાઓ કરી શક્યો મુસાફરી, નિરીક્ષણ, અધ્યયન અને ચિતન દ્વારા ભારતીય રાષ્ટ્ર અને એની સસ્કૃતિનુ ઓછુવત્તુ દર્શન થયુ રાજકીય આદર્શ અને આધ્યાત્મિક આદર્શ વચ્ચેનુ દ્વૈત મટ્યુ, પણ એની સાથે પહેલાની સઘર્ષમા ઊતરવાની તોફાની વૃત્તિ અથવા હોશ પણ ઓછી થઈ. સયમ, ત્યાગ વગેરે આદર્શોને એક ઘરેડ મળી ગઈ રાષ્ટ્રનો પરિચય તો મને થયો જ પણ બાપુજીને કારણે રાષ્ટ્રને પણ મારો થોડોઘણો પરિચય થયો

પેશવાઈના દિવસોમા મહારાષ્ટ્રના લોકોએ ગુજરાતનો અવિશ્વાસ મેળવ્યો હતો તે દૂર કરવાની ઈતેજારી, કૉલેજના દિવસોમા જ મનમા જાગ્રત થઈ હતી એ ઈતેજારીને કારણે જ વડોદરામા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનુ અને ગ્રામસેવાનુ કામ મેં કર્યું હતુ. પણ ગુજરાત સાથે એકરૂપ થવાની તક તો ગાધીજીના આશ્રમને કારણે જ મને મળી

આવા આવા બધા વિચારો મનમા તે દિવસે ખૂબ ઘોળાયા બધા તો આજે કયાથી જ યાદ હોય? કેમ કે યરવડા મદિરમા બાપુજી સાથે સાડા-પાંચ મહિના ગાળ્યા એ વાતને પણ ઓગણત્રીસ વરસ થઈ ગયા. આજે એટલુ જ સ્મરણ છે કે પદરમી નવેમ્બરનો એ દિવસ અતર્મુખ મનન, ચિંતન, સ્મરણ અને પૃથક્કરણ દ્વારા પૂરેપૂરો ભરેલો હતો

પૂ બાપુજીનુ અટલુ સાનિધ્ય પણ મને પહેલી જ વાર મળેલું હોવાથી એની પણ ઉત્કટતાની અસર મન પર હતી જ.

૫૧

ઉપસંહાર

સન ૧૯૨૯ને અતે પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો કરેલો સકલ્પ, એ માટેની બાપુજીએ કરેલી એક વરસની જબરદસ્ત પૂર્વતૈયારી, લાહોર પછીનો મીઠાનો સત્યાગ્રહ અને દાડીકૂચનુ ભવ્ય દર્શન, એ બધા વાતાવરણમાં ગાંધીજી યરવડા પહોંચ્યા હતા એ દરમ્યાન એક ગોળમેજી પરિષદ સાવ નિષ્ફળ નીવડી હતી અને સરકારને બીજી ગોળમેજી પરિષદ માટે ગાધીજીને બોલાવવા પડયા હતા એવા અત્યંત મહત્ત્વના ગાળામાં બાપુજી શાન્ત ચિત્તે, સ્થિતપ્રજ્ઞની સમતા સાથે રેંટિયાના પ્રયોગો કેમ ચલાવતા હતા, ગીતાનું ચિંતન કેમ કરતા હતા, મરાઠી શીખીને પડોશી પ્રત્યેના કર્તવ્યનું પાલન કેમ કરતા હતા અને સાથે સાથે રાષ્ટ્રના સુખદુ:ખ સાથે એકરૂપ થઈ વિશ્વાત્મૈક્યની સાધનાને રસ્તે પ્રગતિ કેમ કરતા હતા, અને એકેએક વસ્તુમાં જાગરૂક રહી જીવનયોગ કેમ સિદ્ધ કરતા હતા એનુ આછુ વાતાવરણ રજૂ કરવું એ જ એક ઉદ્દેશ મનમા રાખીને અને પોતાના જીવન ઉપર આખા વાતાવરણની કેવી છાપ પડી એ બતાવવા આ સસ્મરણો લખ્યા છે નિષ્કામ પ્રેમની અને યોગયુક્ત સેવાની અસર અસખ્ય અલ્પાત્માઓ ઉપર પાડી એમને ઊંચે ચડાવવાનુ કામ જે કરે

છે, તે જ મહાત્મા એની જીવનસુવાસ કેવી હોય છે એનો પણ ખ્યાલ અહીં રજૂ કરવો હતો

૨૯ વરસને અંતે જે કાંઈ યાદ રહ્યુ એનુ અહીં પુણ્ય સ્મરણ કરવાની તક મળી એ જ મારુ અહોભાગ્ય

૫૨

વિદાય

ગમે તેટલા ઉત્સાહથી માણસ જેલમાં ગયો હોય તોપણ જેલના દિવસો જ્યારે પૂરા થાય છે અને છૂટવાનો દિવસ નજીક આવે છે ત્યારે માણસ રાજી થાય છે બધન સ્વેચ્છાએ સ્વીકાર્યું હોય તોયે અળખામણુ તો ખરુ જ અને મુક્તિનો આનદ દરેક જણ સમજી જ શકે છે

પણ મારી સ્થિતિ આ વખતે ઊલટી હતી કેદી હોવાથી મરજી પ્રમાણે દીવાલ બહાર જવાતુ નહીં એ ખરુ, પણ બાપુજી સાથે રહેવાનુ મળ્યા પછી બહાર જવાની ઈચ્છા જ થતી ન હતી જેલના નિયમો અને બધનો ગમે તેવા આકરા હોય તોયે બાપુજી સાથે રહેવાનુ મળતુ હોવાથી, એ બધનો કઠતા નહીં એટલુ જ નહીં પણ એ ધ્યાનમા પણ આવતા નહીં; એમ જ લાગતુ કે સાડા પાચ મહિના ઘેર રહેવાનુ જ મળ્યુ હતુ અને હવે ઘરમાથી મને કાઢી મૂકવામા આવશે તેથી હુ દિવસ ગણતો તે આશા સાથે નહીં પણ અમુક જાતના વિષાદ સાથે આખરે એ દિવસ આવ્યો મારો સામાન બધો ઠીકઠાક કરી જેલરના દફતરે મોકલ્યો નાહી ધોઈને તૈયાર થયો પ્રો ત્રિવેદી સાહેબ મને લેવા આવનાર છે એ હુ જાણતો હતો.

બાપુજીએ પ્રેમથી કેટલીક સૂચનાઓ આપી.

"આટલા દિવસના લગભગ એકાત પછી બહારની ધમાલમા જવાનું થશે—એટલે મન ઉત્તેજિત થશે માટે બહાર જતાવેંત પહેલે દિવસે

ખોરાક ઓછો કરવો સારો બધાને મળાશે, પણ તેથી રાત્રે ઉજાગરો કરવો નહીં, અને દેશની સ્થિતિ જોતા ઝટ ઝટ જેલમા પહોચી જવાની ઉતાવળ નહીં કરવી"

મેં નીચા વળીને પ્રણામ કર્યા મારી આંખો ભીની થઈ એનું કાંઈ નહીં—બાપુજીની પણ ભીની થઈ એમણે મારી પીઠ પર જોરથી ધપ્પો માર્યો અને એ વાટે પ્રેમ અને આશીર્વાદ બન્ને આપ્યા વિરહ એટલે શુ એનો અનુભવ તે દિવસે મને થયો.

મારા ગયા પછી પૂ બાપુજીએ મીરાબહેનને લખ્યુ, So Kaka left and he wept as he left We had come so close to each other.

* * *

બહાર મને લઈ જવા માટે ત્રિવેદીસાહેબ આવ્યા હતા તેઓ મને પ્રથમ ડાક અને તારઘર પાસે લઈ ગયા 'તમારે કેટલાયે તાર મોકલવા હશે કાગળો લખવા હશે એક વખત શહેરમા ગયા પછી વખત નહીં મળે એટલે અહીં જ બધુ પ્રથમ પતાવીએ.' કેટલી ખત અને લાગણી!

જેલમાંથી છૂટેલાના ગજવામા પૈસા ક્યાથી જ હોય? એટલે તરતના ખરચ માટે ત્રિવેદીસાહેબે થોડા પૈસા પણ મને આપ્યા.

પછી અમે ત્રિવેદીસાહેબને ઘેર ગયા

ત્યાર પછી જ બહારની દુનિયાનુ ખરું સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવ્યું.

બહાર ગયા પછી જેટલા નેતાઓને મળી શકાયુ તેટલાને હું મળ્યો અને બાપુજીના વિચારો, એમના અભિપ્રાયો અને એમની સૂચનાઓ બધા આગળ રજૂ કરી હળવો થયો.

આટલા દિવસ લાગલાગટ બાપુજી જોડે અદ્વિતીયપણે રહેવાનુ મળ્યુ એ લાભ આ પહેલાં પણ મને મળ્યો ન હતો અને પછી પણ ન મળ્યો એટલે આ સહવાસની ધન્યતા અલૌકિક જ ગણાય

મીઠાને પ્રતાપે

ભાગ બીજો

કીમતી ઉમેરો

પહેલા ભાગમા આપેલા 'મીઠાને પ્રતાપે' વાળા સસ્મરણો કેવળ સ્મૃતિમાથી લખી કાઢ્યા હતા ૨૯ વર્ષને અતે સ્મરણમા જે બચવા પામ્યુ તે એમાં આવી ગયુ છે. એ લખ્યા બાદ, એ અરસાની જરૂરી તારીખો મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો

યરવડા જેલમાં મેં જે વાસરી અથવા નોધો લખી હતી તે હાથ આવવાની આશા હતી જ નહીં. એ વાસરીમા યરવડાનુ વાતાવરણ, એની મારા પર થયેલી અસર, બાપુજી સાથેની થોડીક ચર્ચા અને એમણે લખેલા કાગળામાથી થોડાક સરસ ફકરાઓ ઉતારેલા હતા.

એ જેલના દિવસોમા બાપુજીએ સરકારી અમલદારોને લખેલા કાગળો મળી શકે તો આ ચોપડી માટે તે કીમતી ઉમેરો થશે એમ વિચારી, મુબઈની આપણી સરકારને લખીને એવા કાગળો મેળવવાનો મારો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે

એટલામા યરવડામા લખેલી મારી એક અધૂરી વાસરી—જે હું ખોવાઈ ગયેલી માનતો હતો તે મળી આવી. એટલે એમાની કેટલીક ઉપયોગી નોધો તારીખવાર આપવાનુ બની શક્યું એ નોધો પછી ગાધીજીનાં કેટલાક મહત્ત્વના વચનો અને કાગળોમાથી લીધેલા ફકરાઓ આપ્યા છે અને ત્યાર પછી મારી વાસરીમાં ઉતારેલા ત્રણ કાગળો આપ્યા છે.

એ કાગળોમાથી એક છે વિલાયતના એક પ્રખ્યાત યુદ્ધવિરોધી (Pacifist) વિચારક વિલ્ફ્રેડ વેલોક પર લખેલા વિલ્ફ્રેડ વેલોકનો બ્રિટનના બધા રાજદ્વારી નેતાઓ ઉપર ઘણો પ્રભાવ છે એમનો આવેલો કાગળ સરકારે ગાધીજીને મળવા દીધો. બાપુજીએ એ કાગળનો જવાબ ટૂંકો અને ટચ મોકલી દીધો એ કાગળની નકલ મારે રાખવી હતી પણ કાગળ તો

ચાલ્યો ગયો એટલે મારી ખાતર, બાપુજીએ, મારી વાસરીમાં જ, પોતાને હાથે એ આખો કાગળ તરત ઉતારી આપ્યો અને નીચે ગુજરાતીમા ઉમેર્યું, "આ યાદ કરીને લખ્યો છે શબ્દોમા ફેર હોવાનો સભવ છે, અર્થમા મુદ્દલ નહીં"

બીજો અત્યત મહત્ત્વનો કાગળ ગાધીજીએ જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મેજર માર્ટિન ઉપર લખેલો છે બાપુજીએ મેજર માર્ટિનને પ્રથમ એક કાગળ લખ્યો હતો તેમા પોતાની બે ત્રણ મુશ્કેલીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો એ કાગળ સામાન્ય હતો અહીં આપેલા બીજા કાગળમા યરવડા જેલમા પુરાયેલા રાજદ્વારી કેદીઓને મળવાની માગણી છે અને એ જો ન સ્વીકારાય તો પોતાને "જીવવામા રસ નહીં રહે" એવી સ્પષ્ટ ચેતવણી પણ આપી છે આ ચોપડીના પ્રથમ ભાગના ૭૪–૭૫ પાના ઉપર એનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે એ કાગળમા આપેલી ગંભીર ચેતવણી સરકાર સમજી ગઈ અને એણે ગાંધીજીને જરૂરી રજા આપી

હુ માનુ છુ કે આ અનુભવને કારણે જ છેલ્લે ૧૯૪૨માં સરકારે જ્યારે ગાંધીજીને ફરી રાજકેદી તરીકે રાખ્યા ત્યારે હમેશ મુજબ યરવડા જેલમા ન રાખતા એમને નજીકના આગાખાન મહેલમા રાખ્યા.

ત્રીજો અગ્રેજી કાગળ ગાધીજીએ ઉત્તર ભારતના એક દુ.ખી પિતાને સાત્વના તરીકે લખ્યો હતો. અને એ પિતાના પ્રશ્નોના જવાબમા થોડી મૃત્યુમીમાસા પણ કરી હતી એ કાગળની નકલ પણ મારી વાસરીમાથી જડી આવી

મૂળ સસ્મરણો લખ્યા પછી જે કીમતી મસાલો આમ હાથ આવ્યો તે આ બીજા ભાગમા આપ્યો છે જ્યા મૂળ અગ્રેજી આપ્યુ છે ત્યા એનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ આપ્યો છે મને વખત ન હતો એટલે નવજીવને કૃપા કરી એ અનુવાદ કરાવી આપ્યો છે

કાકા કાલેલકર

૧

યરવડાની વાસરીમાંથી

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર

યરવડા નં 15149

Date of conviction	30–4–30
Date of Release	29-11-30
Received at Yeravda	19–6–30
Is given one lb. milk extra from	24–6–30

[ગુનો સાબિત થઈ સજા થયાની તારીખ ૩૦–૪–'૩૦ જેલમાંથી છૂટયાની તારીખ ૨૯–૧૧–'૩૦ યરવડામાં દાખલ કર્યાની તારીખ ૧૯–૬–'૩૦ (કેદી)ને ૨૪–૬–'૩૦થી ૧ રતલ દૂધ વધારાનું આપવામાં આવે છે.]

૨૨–૬–'૩૦: રવિવાર

બુધવારે સવારે (૧૮મીએ) સાબરમતીથી નીકળી ગુરુવારે સવારે (૧૯મીએ) યરવડા આવી પહોચ્યો.

પ્રથમ મને બી ક્લાસવાળાની કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યો ત્યાં શ્રી વિઠ્ઠલ રામજી શિંદે, ચતુર્ભુજ તથા નગીનદાસ પારેખને જોયા. નગીનદાસ બહુ જ લેવાઈ ગયેલા જણાયા

મારું વજન કરાવ્યું ૧૦૫ રતલ હતું

પછી પૂ. બાપુજી પાસે આવી શક્યો અત્યંત આનંદ થયો. પણ આ મહદ્ભાગ્ય માટે હું લાયક છું? એવો સવાલ મનમાં ઊઠ્યો

બાપુજીને કબજિયાત છે. તેઓએ આજે રેચ લીધો છે અને ખોરાક ઓછો કર્યો છે રોજ સાત કલાક કાંતે છે, તકલી તથા રેંટિયો. રૂ હાલ નથી એટલે પીંજણ બંધ છે.

થોડો વખત જેલની ટોપીઓ સીવવાનું કરે છે

કાતનારને પૂરતી રોજી મળે અને છતા ખાદી સોઘી થાય એટલા માટે જેમ ઓછે ભાવે ખાદી વણી આપીએ છીએ તેમ કપડા મફત સીવી આંપવાની વ્યવસ્થા થાય તો એ પણ રાહત છે એ વિચારને આ રીતે અજમાવે છે અથવા સેવે છે

ભજનાવલિના સસ્કૃત શ્લોકોનુ અગ્રેજી શરૂ થયુ છે તેમા પ્રથમ શ્લોક—પ્રાત સ્મરામિ—ના અર્થ વિષે આજે ખૂબ ચર્ચા થઈ

જ્યારથી હુ મુરબ્બીઓમા ગણાવા લાગ્યો ત્યારથી મારી સેવાશક્તિ ઓછી થવા લાગી અને હુ સેવા વધારે ને વધારે લેતો થયો તેમાયે માદા પડ્યા, પછી સેવા લેવી સ્વાભાવિક થઈ પડી બન્ને પ્રકારે સેવા લેતા કટાઈ જાઉં છુ હવે એવો અવસર મળ્યો છે જ્યારે ઘણોખરો કાટ કાઢી નાખી શકાય

એક જ દાતણ રોજ સાફ કરીને, નવો કૂચો કાઢીને, પોતે એ કેમ ફરી વાપરે છે એ બાપુજીએ સમજાવ્યુ સાભળના પેગબર સાહેબની વાત યાદ આવી, જે મેં સાબરમતીમા ડૉ કેશવલાલ પાસેથી એ સાભળી હતી

એક જ દાતણ ઘણા દિવસ સુધી ચલાવવા પાછળ બાપુજીની વૃત્તિ ‘ઝાડમા પણ જીવ છે, એને ઓછામા ઓછુ દુ ખ આપવુ જોઈએ,’ એ છે

જેલનિવાસ દરમ્યાન પોતા પાછળ ઓછામાં ઓછુ ખરચ થાય, અને સાદાઈ જળવાય એ બાપુજીનો આગ્રહ છે એ કારણે જ પિત્તળના વાસણો લેવાની એમણે ના પાડી હજામતમા સાબુ પણ નથી વાપરતા. મીઠુ, ખજૂર, મુનક્કા બધું સસ્તુ જ હોય સામાન્ય મીઠુ લઈને પોતે સાફ કરે છે. આમાં હુ સુધારો કરવાનો છુ બાપુજીએ અમલદારોને કહ્યુ—‘તમે મારે માટે આજે ગમે તેટલા પૈસા ખરચીને સતોષ મેળવશો પણ હું એ ખરચ કેમ થવા દઉં? એ બધી મારી જ દોલત છે એ આજે મારા હાથમા નથી તેથી શુ? આશ્રમની મિલકતનો જેમ હુ ટ્રસ્ટી છું અને ત્યા કરકસરથી ખરચ કરું છુ, તેમ જ અહીં પણ મારું ચાલે ત્યાં સુધી દેશના પૈસા કરકસરથી જ ખરચાય એવો મારો આગ્રહ રહેશે.’

પોતે લોકોને જે ઉપદેશ કરે છે તેનું પાલન પોતે કરવું જ જોઈએ એ આગ્રહને કારણે જેમ ખૂબ કાંતે છે, તે જ પ્રમાણે ગીતાનો બારમો અધ્યાય પણ એમણે મોઢે કરી નાખ્યો છે. 'આશ્રમભજનાવલિ' માટે એક શબ્દકોશ કરવાનો બાપુજીનો વિચાર છે તારાઓની પણ માહિતી મેળવવી છે અને થોડુંક મરાઠી પણ કરી લેવું છે

આજે થોડીક ચર્ચા થઈ મેં કહ્યું, 'આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થામાં જેલ ખાતું કેળવણી ખાતાને જ સોંપવું જોઈએ કે જેથી ગુનેગારને સજા કરવાની વૃત્તિને બદલે સુધારવાની વૃત્તિ સર્વોપરી થાય

બાપુજીને એ વિચાર એ રીતે ન ગમ્યો એમણે કહ્યું, જેલખાતું ચલાવવા માટે જોઈતા અમલદારો યોગ્ય રીતે કેળવીને પૂરા પાડવા એ કામ કેળવણીખાતું કરે, પણ જેલ ચલાવવાની ઉપાધિમાં ન પડે કેળવણી ખાતાએ 'ગુના અને સજા' વિષેના વિચારો પણ ખીલવવા જોઈએ એ માટેના અહિંસક આદર્શ રજૂ કરી અમલદારોને એ પ્રમાણે કેળવવા જોઈએ

૩ જુલાઈ ૧૯૩૦. ગુરુવાર

આજકાલ બાપુજી બહુ જ થાકેલા જણાય છે પૂરતી ઊંઘ લેતા નથી શ્રમ વધારે કરે છે અને મને લાગે છે કે ખોરાક પણ પૂરતો નથી લેતા પોતા પ્રત્યે બહુ જ કઠોર રીતે વર્તે છે

આ પૂરામાં પૂરું જેલર ક્વિનને ગુજરાતી શીખવવાનું કાલથી એમણે શરૂ કર્યું છે ગોરા કેદી વોર્ડરો રાત્રે અડધા કલાક એમની સાથે વાતો કરે છે, એમને એ વખત આપતાં બાપુજીને સંકોચ નથી, પણ જો પોતાનું શરીર ઊંઘ ખાતે જરા વખત વધારે લે તો એમને એ અસહ્ય લાગે છે! કેટલાંયે વર્ષો થયાં તબિયતની બાબતમાં એમનું કામ From hand to mouth ચાલે છે (મરાઠીમાં હાતા વરચા પોટા વરચા કહે છે—હાથે જેટલું કમાય તેટલું જ ખાઈ શકે)

એક રાત્રે થાક્યાપાક્યા સૂવાની તૈયારી કરતા કહે, "ઊંઘ પણ આવશ્યક છે એની મારફતે પણ સ્વરાજની તૈયારી થાય છે. ઊંઘ

છોડવાથી જો સ્વરાજ નજીક આવે એમ હોય તો તે પણ છોડીએ. ઊંઘ વગર જો अधीतम् (ભણતર) તેજસ્વી થતુ હોય તો ઊંઘને રજા ”

આટલુ કહ્યા પછી यत् करोषि यद् अश्नासि વાળા શ્લોકનો વિચાર કરવા લાગ્યા

વલ્લભભાઈ છૂટયાના સમાચાર વાચી કહે, “એ તો તરત ફરી પકડાવાના જ ” મોતીલાલજીએ એમને પોતાને ઠેકાણે નીમ્યા ત્યારે કહે, “થોડા દિવસ માટે જ આ પ્રમુખપદ છે ”

પ્રજા ઘડાય છે એ જોઈને બાપુજી ખૂબ રાજી થાય છે દેશની જાગૃતિ પાછળ ઈશ્વરની કૃપા જુએ છે અને છતા સરકાર તરફના ઘાતકી અત્યાચારના સમાચાર સાભળી ઊકળી ઊઠે છે

લૉર્ડ અર્વિન ઉપર કાગળ લખવાનો વિચાર કરતા હતા આ વાઈસરૉય ઉપર પણ બાપુજી ચિડાતા નથી કાલે જ કહેતા હતા: “જો જીવીશ તો જોશો કે અર્વિન અતે પશ્ચાત્તાપ કરવાના છે એમનામાં હૃદયપરિવર્તન થવાનુ છે” ત્યાર પછી દક્ષિણ આફ્રિકાના મિસ્ટર એસ્કમ્બની વાત કહી

ખાદી ટોપીની ઉત્પત્તિનુ વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું:

કલકત્તામા ના ગોખલેને ત્યાં રહેતા હતા ત્યાથી નીકળી સામાન્ય મુસાફર તરીકે હિંદુસ્તાનમા ફરવુ હતુ એમણે વિચાર્યું, કાઠિયાવાડી ફેંટો તો નહીં ચાલે ગુજરાતીઓ પહેરતા તે જાતની ટોપી (જેને લોકો બેંગલોર કૅપ કહેતા હતા) પ્રત્યે સૂગ હતી એ દેખાય ભમરાળી સાચવવી મુશ્કેલ. સાફ ન રહે બીજી ટોપીઓ પણ ન ગમી પછી મખમલની સાદી ટોપી ખરીદી. એના પ્રત્યે અણગમો ન હતો એ ભૂંડી ન લાગતી હતી પણ સાફ રાખવી મુશ્કેલ છતા એથી ચલાવ્યુ

પાછળથી જ્યારે કાશ્મીરી ટોપી જોઈ ત્યારે એ ખૂબ ગમી શોભે. ગડી વાળીને ઉશીકા તળે મુકાય, ગજવામા રાખીને પણ સચવાય. એટલે એ જ પહેરતો થયો

પછી જ્યારે ખાદી આવી ત્યારે પ્રથમ ફેંટો બનાવ્યો. પણ જાડી ખાદી ચીરીને એનો નાનો સાકડો કટકો કરવો પડયો વિચાર થયો કે આટલી પણ ખાદી કેમ વપરાય? કાશ્મીરી ટોપીનો ખ્યાલ તો હતો જ. એટલે એના જેવી ટોપી બનાવી ખાદી ટોપીની ઉત્પત્તિ એમ ને એમ આકસ્મિક નથી થઈ. એની પાછળ આટલો ઈતિહાસ છે હવે તો એ બધે ચાલી. દાસબાબુએ અને સતીશબાબુએ એ બંગાળમા ચલાવી

મેં ઉમેર્યું—અને સરકારે પણ વિરોધ કરીને એ ટોપીને સાર્વત્રિક કરવામાં એક રીતે ખૂબ મદદ કરી છે

"હા. દાસબાબુએ પણ ઍસેમ્બલી માટે જ એનો સ્વીકાર કર્યો"

'रसो वै स. એ ઉપનિષદમાનુ વચન લઈને એક પથ જાગ્યો હતો એની વાત ગઈ કાલે કરી એ પથ નામશેષ થયો છે અને એ નામશેષ થવાને લાયક જ હતો એમ એમણે કહ્યુ એક વૈદ્યે रसो वै स.માથી પાચની દવાનુ તત્ત્વ ચલાવ્યુ

મેં કહ્યુ, "એક પથ તરીકે નહીં પણ સાહિત્યકારોમાં કેટલાક રસની જ પ્રધાનપણે ઉપાસના કરે છે તેઓ પણ रसो वै स.એ વચનનો ઉપયોગ કરે છે આપણા શ્રી લલિત અને શ્રી રાયચુરા ઈત્યાદિ કેટલાયે નવી ઢબે રસને પૂજે છે."

આજે સવારે ભાષાના સવાલની ચર્ચા શરૂ થઈ મરાઠી, હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી, કચ્છી, સિંધી ઈત્યાદિ ભાષાઓ કેટલી એક છે એની વાત એમણે છેડી કાનડી, તેલુગુ, તામિલ ઈત્યાદિનો બીજો વર્ગ. પછી કહે, 'આપણે એક દ્રાવિડી ભાષા ઊભી કરવી જ જોઈએ એમ હુ ક્યારનો કહેતો આવ્યો છુ'

મેં કહ્યુ, 'હિંદી અને તામિલ બે ભાષા આવડે તો માણસને Freedom of the Country મળી ગઈ' એવો માણસ આખા દેશમા સુખેથી ફરી શકે

હિંદી સાથે ઉર્દૂ પણ લેવી જ જોઈએ એમ બાપુજીએ સુધારો કર્યો.

આપણી આર્ય ભાષાઓમા લિપિસામ્ય ઘણુ છે એની વાત મેં કરી ત્યા બાપુજીએ કહ્યુ, "એક ભાષા કરવી મુશ્કેલ છે પણ એક લિપિ કરવામા કોઈને નુકસાન નથી ઘણો ફાયદો છે પણ લોકો જક્કી છે બગાળીઓ કહેશે 'અમારી રૂપાળી લિપિ કેમ છોડાય?' હિંદુસ્તાનમાં લખનાર વાચનાર કેટલા છે? તેઓ જો આગ્રહ છોડે તો એક લિપિ સહેજે કરી શકાય અને આખી પ્રજા સહેજે કેળવાય"

મેં કહ્યુ, "એકલા હિંદુઓ સમજે તોપણ એક લિપિ કરવાનુ કેટલુ સહેલુ થઈ જાય"

સવારના નાસ્તા વખતે તિથિ જોવા મેં પચાગ કાઢ્યું ત્યારે બાપુજીએ મારો પાસેથી જૂના પચાંગ ગ્રહ-લાઘવીય વિષે અને નવામાથી કેતકી પચાગ અને ટિળકી પચાગ વિષે જાણી લીધુ

મેં કહ્યુ કે કોક વખતે ગુજરાતમા પચાંગ સશોધન કર્યે જ છૂટકો ત્યારે બાપુજી કહે, "કોક વખતે શુ? હવે તો સ્વરાજ્ય મળ્યે આ કરવાનું જ રહેશે"

સ્ત્રીઓના ઉદ્ધાર માટે બાપુજીએ જેટલુ કર્યું છે તેટલું ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ કર્યુ હોય

આશ્રમ મારફતે એમણે સ્ત્રીઓને નિર્ભય કરવાની શરૂઆત કરી અને હવે આ લડતમા એમને નોતરી, એમને સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર સોંપી, એમની બધી શક્તિઓને અવકાશ આપ્યો

પરદેશી કાપડનો મોહ સ્ત્રીઓમા કેટલા બધો! એ મોહ ઉપર ટીકાનો હુમલો કરવાને બદલે પરદેશી કાપડ ઉપર હુમલો કરવાનુ કામ જ સ્ત્રીઓને સોંપી દીધુ. દારૂના પીઠા પર ચોકી ભરવાનુ કામ સ્ત્રીઓને સોંપી સમાજને શુદ્ધ કરવાની જવાબદારી અને શક્તિ પણ એમને સોંપી અને એ જોખમભર્યા ક્ષેત્ર ઉપર જ એમને નિર્ભયતાની દીક્ષા

દીધી. હવે સ્વરાજ થશે ત્યારે એમને એમની સ્વતંત્રતા અને એમના અધિકારો નિશ્ચિત મળવાના જ. હવે પોતાને માટેના બાકીના બધા સુધારાઓ તેઓ સ્વેચ્છાએ કરી લેશે આમ આજની લડતમાં અનાયાસે સ્વરાજ ચલાવવાની તૈયારી થઈ રહી છે

સત્યાગ્રહમા જેઓ માર ખાય છે તે જ આપણી રાષ્ટ્રીય ફોજ— નેશનલ મિલિશિયા થવાના.

કસાયેલા આગેવાનો જેલ જાય છે તેથી નવા આગેવાનો પાકે છે. તેમને સૂઝ કેળવવી પડે છે અને તેઓ રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કૉંગ્રેસ)નુ તન્ત્ર ચલાવે છે આવી આ પ્રત્યક્ષ કેળવણી પછી સ્વરાજ સરકાર કેમ ચાલશે એ ચિંતા રહી નથી

અને સ્વરાજની લડતનુ કામ ચલાવવા માટે લોકો જે ટબે ફાળો આપે છે તે પદ્ધતિ જો વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત થાય તો સ્વરાજમા પ્રજા પાસેથી કર મેળવવા વિષે કશી શકા કે મુશ્કેલી ન હોય જ્યારે આમ પ્રજા બરાબર ઘડાય છે ત્યારે લડત તરત બધ થાય એમ શા માટે ઇચ્છીએ? હુ માર ખાવા માટે બહાર નથી એનુ દુ ખ ઘણુ છે સાત મહિનાને બદલે બે જ મહિનાની સજા મળી હોત તો લાઠી અને ગોળી ખાવાની મને તક મળત

* * *

મારા જીવનનો મુખ્ય દોષ મેં જોયો. હુ સહકાર શોધુ છું પણ એ મળે ત્યારે મારી અપંગ દશા પણ વધારુ છુ હુ વિકલ (અપગ) છું તે સકલ થઈ જાઉં પછી સહકારીઓ મને મારુ કામ વધારવામા મદદગાર નીવડે. પછી હુ કોઈનો આશ્રિયાળો ન રહુ

* * *

કોઈ પણ માણસ જો શક્તિ ઉપરાંતનો અધિકાર લઈ બેસે તો તે પચાવી ન શકે માટે અધિકાર વિભાજણી પરત્વે અધીરા ન થવાય. શક્તિ વધે એટલે બધું આપોઆપ સરખુ થઈ જાય છે

પછી બાપુજીએ કેટલાક રાજાઓની, રાણીઓની અને એમની સંસ્કારી છોકરીઓની વાત કરી

આજે સવારે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કાગળ આપવો હતો એટલે ફરવા ન આવી શકયા તોયે એક આટો તો માર્યો જ.

* * *

Rock of ages cleft for meનો ઉલ્લેખ કરી કહ્યુ, "ઈશ્વરને Personality (સગુણ વ્યક્તિ) કલ્પી એને વિષે વાતો કરવી એ ભક્તિની પરમાવધિ જ ગણાય ના?"

ત્યાર પછી પ્રિટોરિયામા એક ભજન સાભળેલુ તેની અને ઓરગનના સગીતની કેટલી અસર થયેલી તે કહ્યુ ત્યાર પછી લડનમા વેસ્ટ-મિન્સ્ટર એબેમા ગયેલા તેની વાત કરી, અને પારકરનુ પ્રવચન સાંભળેલું તેનું સ્મરણ કર્યું

પછી વિષય બદલાતા યુરોપિયન કમોડના ગુણદોષ વિશે અને એ લોકોની રહેણી વિષે લાબાણથી સમજાવ્યું

* * *

ગઈ કાલે મરાઠી પાઠમા 'આલ્ફ્રેડ ધી ગ્રેટ'ની વાર્તા આવી હતી એમા રાજાને એના અજ્ઞાતવાસમા રોટલો શેકવાનુ કામ એક ડોસીએ સોંપ્યુ હતુ પણ રાજાનુ ધ્યાન દેશની ચિંતાગા વ્યગ્ર હતુ પરિણામે રોટલો બળી ગયો અને રાજાને સાભળવુ પડ્યું—એવી વિગતો વાચી હતી આજે મેં કહ્યું, "બાપુજી, જો એ રાજાને ઠેકાણે આપ હોત તો આપનો રોટલો બિલકુલ બળી ન જાત" ત્યારે એમણે હસીને કહ્યુ, "હા એ વાત સાચી, મેં રોટલો બરાબર ગરમ શેકયો હોત."

આલ્ફ્રેડ કયા સ્થિતપ્રજ્ઞ હતો? અને બાપુજી તો સ્થિતપ્રજ્ઞ હોવા ઉપરાત શતાવધાની રાજ્યચંદ્રના સ્નેહી!

ગોંડળની પાઠમાળા વિષે બાપુજીએ મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો. મેં કહ્યુ, "મને એ પાઠમાળા ઘણી સરસ લાગી છે નિર્દોષ અને પૌષ્ટિક વાચન પૂરું પાડે છે."

પછી ગોમડલ કોશની વાત ઊપડી' એ કોશ સારો થશે એવી બાપુજીએ આશા બતાવી.

ત્યાર પછી કોણ જાણે શી રીતે, સહકાર-અસહકારની ચર્ચા ઊપડી એમા એક ઠેકાણે મારી વિચારપદ્ધતિ બાપુજીને ખામીભરેલી જણાઈ કલાકેક પછી સ્વતન્ત્રપણે એમણે મને કહ્યુ, "કાકા, મેં ઘણી વાર જોયુ છે તમને analytical રીતે (પૃથક્કરણ પદ્ધતિથી) વિચાર કરવાની ટેવ છે એ સારુ નથી વિચાર કરતી વખતે synthetical રીતે જ કરાય. પાણીનુ દરેક ટીપુ તપાસવા બેસ્યે પાર આવે? એમા શક્તિનો વ્યય કેટલો થાય છે?

"અસહકાર કાંઈ જડ વસ્તુ નથી જીવતી ચીજ છે. એનુ સ્વરૂપ સમજી લો અને નિ.શક થાઓ"

મારે વિષે આટલુ કહ્યા પછી મહાદેવભાઈ, રાજગોપાલાચારી, વલ્લભભાઈ, શકરલાલ બેં કર, જયરામદાસ, જમનાલાલજી અને રાજેન્દ્ર-બાબુ—એટલા જણાની વિચાર કરવાની અને એમની નિષ્ઠાની વાત કરી એ ઘણી વિસ્તૃત અને સચોટ હતી

એમની પાસેથી મેં જે વિચારો લીધા હોય તે સ્વતન્ત્ર રીતે ખીલવવાનુ અને આત્મવિશ્વાસ રાખવાનુ એમણે કહ્યુ અને ઉમેર્યું—

"હુ મરી જઈશ ત્યારે કોને પૂછવા બેસશો?"

૧૨-૭-'૩૦: શનિવાર

કાલે ડૉ ભાંડારકર વિષેનો એમનો અનુભવ મેં પૂછ્યો

"જૂનો અનુભવ બહુ જ મીઠો છે ગોખલે અને તિલક બન્નેએ એમને મળવાની, ભારપૂર્વક ભલામણ કરેલી એ પ્રમાણે એમને મળ્યો ત્યારે ડૉ ભાંડારકરે કહ્યુ, 'પૂનાના જાહેરજીવનમા હુ બહુ ઓછો ભાગ લઉ છુ પણ તમારુ Cause (અંગીકૃત કાર્ય) ઉત્તમ છે અને તમારી ધીરજ અને ત્યાગ જોઉ છુ, એટલે તમારી સભામાં જરૂર આવુ.'

"બીજી વાર વાડિયાના પ્રમુખપણા તળે કૉન્ફરન્સ હતી તે વખતે પ્રમુખનુ ભાષણ (અમુક ભાગ) ગવર્નર આવે ત્યારે વાંચવા રાખેલુ!!

ભાંડારકર બોલ્યા: 'હુ દરેક ટોમીને પણ મારો ગુરુ માનુ.' લેડી વિલિંગ્ડન તાળીઓ પાડે હું સમસમી ગયો પેલીની ખુશામત હજમ કરવાની લીનતા પણ કેટલી! અને આપણા વિદ્વાન!! માણસજાતનું એ શુ અધઃપતન!"

શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનો સ્વભાવ હિંદુસ્તાન બહાર જાય ત્યારે બહુ સરસ બોલે છે નબળી ભાષા બોલતા નથી રામાનંદ બાબુનો અનુભવ.

બ્રજેન્દ્રનાથ સીલ "બંગાળી ભક્તિ અને પાર વગરની નમ્રતા ગુજરાતમા આ વસ્તુ ન મળે"

લોર્ડ અર્વિને મુસલમાન ડેપ્યુટેશનને આપેલો જવાબ

"વલ્લભભાઈનુ કહેવુ સાચુ છે બધા ઉપાયો અજમાવ્યા પછી જ સમજવાના છે"

* * *

કેળવણી વિષેના એમના કેટલાક વિચારો જાણવાની દૃષ્ટિએ મેં થોડાક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા એના જવાબમા બાપુજીએ જે કહ્યુ તેનો સાર આ પ્રમાણે છે.

પ્રાથમિક કેળવણી સ્વરાજ-સરકારના હાથમા જ રહેવી જોઈએ એ સરકારનું જ કામ છે. માધ્યમિક કેળવણી એમાં જ ભળે

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક એ ભેદ કાઢી જ નાખવો જોઈએ અને કેળવણી ઘણી હળવી કરવી જોઈએ સાયન્સ (પદાર્થ વિજ્ઞાન) આવશ્યક વિષય હોવો જોઈએ—પ્રાથમિક કેળવણીમા પણ અને માધ્યમિકમા પણ. પ્રાથમિક શિક્ષકો તે તે પ્રાંતના જ હોવા જોઈએ. તે તે ગામના જ હોય તો વધારે સારુ એ શિક્ષકોને જરૂરી કેળવણી આપવાનુ કામ વિદ્યાપીઠનુ.

ઉચ્ચ કેળવણીનો ભાર સરકાર ન ઉપાડે સામાન્ય કરદાતાઓને માથે ઉચ્ચ કેળવણીનો આર્થિક બોજો ન હોવો જોઈએ ઉચ્ચ કેળવણીની તમામ સસ્થાઓ ખાનગી પુરુષાર્થથી જ ચાલે.

એમાં અમુક મદદ સરકાર કરી શકે દાખલા તરીકે, પરદેશના નામાંકિત વિદ્વાનો આણી આપવા પછાત પ્રાન્ત અને પછાત કોમોને બીજી

સગવડો મળે છે કે નહીં એ મધ્યસ્થ સરકાર જુએ પણ ઉચ્ચ કેળવણીનો બોજો સામાન્ય પ્રજા પર ન જ હોવો જોઈએ

આના પહેલાં બાપુજીએ એક વાર કહેલું કે કાપડની મિલો ચલાવનાર લોકો બધા મળીને એક સર્વાંગીણ યુનિવર્સિટી ચલાવવાનો બોજો કેમ ન ઉપાડે? ખાણો ચલાવનારાઓ, ચાના બગીચાના માલિકો અને દરેક જાતના કારખાના ચલાવનાર ઉદ્યોગપતિઓનું કામ છે કે તેઓ એક એક વિશ્વવિદ્યાલય ચલાવે

* * *

સી આર રેડ્ડીના રાજીનામા વિષે છાપામાં વાંચી કહે, "કેવા અનિચ્છાએ પણ ખેંચાય છે" આ જ અનુસંધાનમાં શ્રી મુનશીનું પણ નામ લીધું હતું અને એમાંથી આધુનિક યુગના ચમત્કારોની ચર્ચા ચાલી

એક વાર મેં બાપુજીને પૂછ્યું, "આપની પેઠે, ધાર્મિક પ્રેરણાને લીધે દેશસેવામાં જોડાયા હોય એવા પ્રમુખ લોકો કોણ કોણ છે?" બીજી એક વાર મેં પૂછ્યું, "હિંદુ ધર્મની જેમને સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ કલ્પના છે એવા આજે દેશમાં કોણ કોણ છે?"

બાપુજીએ શ્રી માલવિયજીથી માંડીને અનેક નામો આપ્યાં એમાંના કેટલાકની દૃષ્ટિ સંકુચિત, એકાંગી અથવા જુનવાણી છે એવી મેં તકરાર કરી, ત્યારે હસીને કહે, "હિંદુ ધર્મની સાચી કલ્પના ફક્ત આપણા આશ્રમવાસીઓને જ છે એમ કહોને!"

એવી જ રીતે એક વાર મેં બાપુજીને કહ્યું, "દેશ આખામાં ફરવાની અને સારા સારા લોકોના પ્રસંગમાં આવવાની મને તક મળી નથી માટે આપ જ કહો કે કઈ કઈ વ્યક્તિનો પરિચય મારે કેળવવો જોઈએ?" [એ સવાલનો જવાબ મેં લખી રાખ્યો નહીં એ ભારે ભૂલ થઈ એટલું જ યાદ છે કે એમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ઈસાઈ—બધી કોમના અને અનેક સાધારણ પક્ષના પણ લોકો હતા]

* * *

અમે આંગણામાં ફરતા હતા ત્યાં પગ તળે બિલાડી આવી. આમાંથી અકર્તાપણાની ચર્ચા બાપુજીએ ચલાવી અને નિર્ણયાત્મક કહ્યુ, 'મૂર્છા એ કાંઈ અકર્તાપણુ નથી '

૧૬-૭-'૩૦ : બુધવાર

સિવિલ ગવર્નમેન્ટના હાથ તળે જ લશ્કરી ખાતું હોવું જોઈએ એ વિષયની વાત મેં કાલે છેડી ' ત્યારે બાપુજીએ કહ્યુ, 'એ વાત ઈંગ્લંડ અને અમેરિકામાં જ (અને તે પણ ફિક્શન રૂપે જ ભલે હોય છતાં) દેખાય છે ખરી અહિંસાના પાયા પર રચાયેલા સમાજમાં જ એ સ્થિતિ પૂર્ણપણે શક્ય છે એવા સમાજમાં ક્યાંક ક્યાંક અથવા કોક કોક વાર હિંસા થતી હોય તોયે તે પ્રતિષ્ઠિત તો નહીં જ રહે

* * *

સ્ત્રીજાતિની નિર્ભયતા વિષે આજે ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક વાતો કરી "પેલી વાર્તાનુ સિંહનુ બચ્ચું બકરા ભેગું રહીને જેવુ થયુ તેવી સ્થિતિ આજે સ્ત્રીજાતિની છે. એ એક વાર નિર્ભય થઈ એટલે કોઈ પણ એને ડરાવી ન શકે કોઈ વ્યભિચારીના આકર્ષણથી પોતે જ પલળીને બકરી ભલે થઈ જાય, પણ કોઈ એની લાજ લૂંટે એ તો અસંભવિત વાત થવાની"

* * *

સવારે ખોરાકની ચોરી મીમાંસા ચાલી ત્યારે કહે, "જે માણસ અતિઆહારી છે તે કોઈ કાળે શુદ્ધ રીતે વિચાર કરી જ ન શકે; એ નિરપવાદ સિદ્ધાંત છે."

મીઠા વગરના આહારની અસરની વાત કરતાં, બ્રહ્મચર્ય વિષેના પોતાના અનુભવો ખૂબ વિસ્તારથી કહ્યા. એ જ ચર્ચામાંથી નીચેનો વિચાર હંમેશા યાદ રાખવા જેવો છે

"જેના વિચાર ભ્રષ્ટ છે, તેને આચાર-ભ્રષ્ટ થતાં એક ક્ષણની પણ વાર ન લાગે "

૧૮–૭–'૩૦: શુક્રવાર

"મરી ગયા પછી જ પરલોક હોય છે એમ નથી. હવે પછીની ક્ષણ એ અત્યારની ક્ષણ માટે પરલોક જ છે એ રીતે વિચારતાં ક્ષણે ક્ષણે પરલોકની તૈયારી કરવાની હોય છે"

* * *

"આપણી પાસે સંખ્યાબળ છે, દ્રવ્યબળ છે, બુદ્ધિબળ છે, ફક્ત આત્મવિશ્વાસ જોઈએ છે અને અહિંસા પર દૃઢ શ્રદ્ધા બેસવી જોઈએ"

* * *

"મારામાં વિશેષ ગુણ એ છે કે પરિસ્થિતિ બદલાતી જાય તેમ તેમ adapt થઈ જાઉં છું ગોઠવાઈ જાઉં છું મારામાં, અનુકૂળ ફેરફાર કરી લઉં છું તેથી જ જીવું છું એ વસ્તુ શરીર વિષે પણ સાચી છે. Adaptability (અનુકૂળ થવાની શક્તિ) ખોવી એ જ મરણ છે.

"જેની adaptability (અનુકૂળ ફેરફાર કરી લેવાની શક્તિ) ગઈ એને માટે મરણ એ ઇલાજ છે, છુટકારો છે કેમ કે જીવવું એ જ એને માટે મહામુશ્કેલી છે"

* * *

આજે સાંજે resourceful-ness શબ્દની ચર્ચા થઈ. 'ગત', 'ગતિ' એ શબ્દ બાપુજીએ સૂચવ્યો. 'સૂઝ' એ મારો શબ્દ હતો.

પછી કુનેહ, ચાતુરપણું, પ્રત્યુત્પન્નમતિ, ધૂર્તતા, ગતાગમ, પહોંચ ઇત્યાદિ શબ્દોની ચર્ચા થઈ.

* * *

વાઈસરૉયની પરવાનગીથી સપ્રુ જયકર આવવાના છે

ગોશીબહેન કૅપ્ટન આજે પણ બિચારાં મળી ન શક્યાં! એમનું આત્માર્પણ કેવું ભારે છે!

* * *

ખોરાકના સવાલની ચર્ચા ચાલી

"ચોખાને ઠેકાણે ઘઉં વપરાય એ બધી રીતે ઇષ્ટ છે પણ લોકોના વિચારો એ તરફ ન [illegible] . જમીનમાં ફેરફાર કરીને, આજે જ્યાં ડાંગર પાકે છે ત્યાં ઘઉં પણ પકવાય, પણ આજે એની વાત મરખી ન કરાય

"આજે ભાત ખાનારાઓને તે કેમ રંધાય અને કેમ ખવાય એ જ મુખ્યત્વે શીખવવું જોઈએ અને એ રીતે ભાતના વપરાશનું પ્રમાણ ઓછું કરવું જોઈએ"

* * *

આશ્રમના છોકરાઓ જે ટબે લડતમાં જોડાયા, જે ટબે રચનાત્મક કામ કરે છે, દુકાળ કે રેલસંકટમાં રાહતનું કામ કરે છે, અને ખાસ કરીને જેલમાં જે ટબે રહે છે એ વિષે સંતોષ વ્યક્ત કરતાં મેં કહ્યું, "આજે આશ્રમજીવન દેશ આગળ vindicate થયું છે આશ્રમજીવનની યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે" બાપુજીએ પ્રસન્નતાથી કહ્યું, "બરાબર છે"

* * *

હેમપ્રભા દેવી [ખાદી પ્રતિષ્ઠાનવાળા સતીશબાબુ દાસગુપ્તાના પત્ની]ના કાગળની ગાંઠ ઉપર ખૂબ અસર થઈ બાપુને પણ એ કાગળ ગમ્યા.

* * *

બાપુને ના પાડી શકતો નથી એટલે દાળ ખાતા તૈયાર થયા છું! પણ મારા વિદ્યાર્થીઓ જેલમાં ભૂકો રોટલા ખાય અને હું અહીં દૂધ, માખણ, રોટી સાથે દાળ પણ ખાઉં છું!

આટલું કરીને પણ સેવા કરવાની શક્તિ પાછી આવે તો ઘણું છે. નહીં તો સેવા લીધા જ કરવી અને ના કરતાં મરી જવું એ જ એક મોટી દિલગીરી છે!

અમૃતલાલ નાણાવટી, પાંડુરંગ દેશપાંડે, અંબાલાલ, નરહરિ ભટ્ટ, કૃષ્ણલાલ, મનુ ત્રિવેદી, નવલલાલ જેશાણી, દિનકરરાય મહેતા—બધાનું આજે વિશેષ સ્મરણ થયું.

આશ્રમવાસીઓમાં પણ પ્યારેલાલજી, છોટેલાલજી અને વાલજીભાઈ પ્રત્યે વિશેષ આત્મીય ભાવ કેમ અનુભવું છું? એમના પ્રસંગમાં વિશેષ આવ્યું છું એમ પણ નથી. એ લોકોની એક જાતની અલિપ્તતા મને ગમતી હશે? આપ્પાસાહેબ (પટવર્ધન) પ્રત્યે પણ એમ જ છે. આશ્રમ વ્યવસ્થાની ચર્ચામાં એઓ ઊતરતા નથી એ અલિપ્તતાની જ વાત છે.

૧૯–૭–'૩૦

અહીં આવ્યે એક મહિનો પૂરો થયો. આ એક મહિનામાં મેં કેટલુંયે મેળવ્યું. મુખ્ય વસ્તુ તો બાપુજીના સહવાસમાં જે ક્ષોભ રહેતો તે ગયો અને બાપુ પણ હવે છૂટથી વર્તી શકે છે. એમને કારણે મારું સૂવા-ઊઠવાનું અને ખાવાનું નિયમિત ચાલે છે. વખતની કિંમત સમજાય છે. નિરાશ થયો હતો ત્યાં હવે નવું ચૈતન્ય આવ્યું છે. સવાર સાંજના બાપુ સાથેના સંવાદો તો જીવનનું મોટામાં મોટું પાથેય છે. આ બધાને માટે યોગ્ય બનવાનો પ્રયત્ન હવે કરવા રહ્યો.

આજે સ્વરાજ માટે ખાદીનું મહત્ત્વ બાપુજીએ વિસ્તારપૂર્વક બતાવ્યું. ખાદી વગરનો પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર ભસ્માસુરના જેવો નીવડવાનો એ સમજાયું.

અહિંસા—સામાજિક અહિંસા—કેટલી અદ્ભુત શક્તિ છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો.

મગનલાલભાઈના જીવનના માહાત્મ્ય વિષે ખૂબ બોલ્યા. અંતે ગુજરાતની અસ્મિતા વિષે પણ વાત કરી.

૨૦–૭–'૩૦

[illegible] રોજ સાત [illegible] દરમ્યાન બે કલાક કાંતવાનું નક્કી કર્યું કે એક સામટા બે કલાક ન જ બેસાય તો પછી બે કટકે કાંતીશ.

૪–૮–'૩૦

જીવનયાત્રામાં ધોરી રસ્તો પગે ચાલો. એ રસ્તે ચાલતાં આજુબાજુ જે નાના રસ્તાઓ, કેડીઓ, કે ગલીકૂચીઓ આવે તે કેવળ નજરથી અને કલ્પનાથી ચાલી લો

પહેલી તારીખે હીરાલાલ, હરભાઈ, કુમારપ્પા, પાંડુરંગ અને કાકુભાઈ આવ્યા સાથે મનુભાઈના પિતાશ્રી [પ્રો ત્રિવેદી] પણ હતા.

૧૦–૮–'૩૦

જેલમાંથી નીકળ્યા પછી મારે શું કરવું એ વિષે કાલે સાંજે પ્રશ્ન પૂછ્યો. જવાબમાં બાપુજીએ કહ્યું.

"તારે તો ફરી જેલ શોધવી જ નથી. તારે વિદ્યાપીઠમાં બેસીને વિદ્યાપીઠ શોભાવવી. લડત ચાલુ હોય તોયે તે જ અને લડતનો ફેંસલો આવ્યો હોય ત્યારે તે જ. તારા શરીરમાં અને સ્વભાવમાં શિથિલતા છે તે કાઢી નાખ એટલે તારા કામની છાપ સારી પડશે અને તે વધારે દીપશે. આ લડતની શરૂઆતમાં જ વિદ્યાપીઠે જે ફાળો આપ્યો છે તેની અસર ભારે થઈ છે. હું જો વિદ્યાપીઠમાં સ્વતંત્ર દાખલ થયા ન હોત તો એ ફાળો ન જ મળત. વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિ તે સંકુચિત અને એકાગ્ર કરી તેથી સારું થયું. નહીં તો આપણે ભૂલા થઈ જાત. પૈસા આપીને બુદ્ધિશાળી લોકો નહિ મેળવી શકાય. પણ ભક્તિથી જ ખરું કામ થાય છે. ચોવીસે કલાક અખંડ વિદ્યાપીઠની ભક્તિ કરવાથી જ પરિણામ બતાવી શકાય. ગુજરાતની ભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ લોકોમાં વધારવો છે. ભાષાની શક્તિ વધારવી છે. એ પણ તારું જ કામ છે. વળી ગ્રામસેવકોના વર્ગની હજી શરૂઆત કરવાની નથી થઈ. એ તારે સંકલ્પ કરી પૂરો પાડવો છે જ."

મેં કહ્યું, "પણ વર્ષો સુધી એક પણ જવાબદાર માણસ મને પદ-પ્રાપ્તીને માને ત્યાં સુધી મેં કાંઈ પણ અધિકારનું સ્થાન ન લેવું, એ જ

ઉચિત નથી? મને થાય છે કે અધિકારમાત્રનો ત્યાગ કરી કેવળ સેવા કરું."

જવાબમાં બાપુજીએ કહ્યુ, "એમ કરવાની કશી જરૂર નથી એ વહેમ છે. તારી શક્તિ વિષે અમુક લોકોને અવિશ્વાસ હતો હવે એ નહીં જ રહ્યો હોય

"હવે કામ બરાબર ચાલે છે નાણાંની વ્યવસ્થા પણ યોગ્ય ઢબે થઈ છે. હવે લોકો વિદ્યાપીઠને જોઈએ તેટલા નાણાં આપશે યુવાનોને તૈયાર કરી, ઠેકાણે ઠેકાણે મૂકી દેશો"

મેં આગળ ચલાવ્યુ, "વિદ્યાપીઠના બંધારણમાં આપ ન જ રહો આ મારો આગ્રહ અત્યાર લગી હતો અને મને હજી લાગે છે કે મેં બરાબર જ કર્યું હતું. (વચમાં જ બાપુજી બોલ્યા—"હા, એ જ બરાબર હતુ") પણ હવે આપ બહાર રહો એ જરૂરનું નથી. આપ હવે બંધારણની અંદર ન આવો?"

જવાબમાં એમણે કહ્યુ, "એ તો તે વખતની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે પણ જો તારો કોઈ વિરોધ કરે અને તે ટાળવા ખાતર મારે અંદર આવવું પડે તો જરૂર આવું. એટલે કોઈને કાંઈ કહેવાપણું ન રહે"

એ જ ગાળા દરમ્યાન બાપુજીએ કહેલુ:

"આપણા એની જાત હવે એક જ જગાએ રહે એ જરૂરનું નથી. એ બધા એક એક ગામડું સાચવીને કામ કરે. જેમ કે પૃથ્વીસિંહ, મહાવીર, વિઠ્ઠલ એક એક ઠેકાણે કામ કરી શકશે આશ્રમની દેખરેખ તળે એ લોકો કામ ભલે કરે પણ હવે એ લોકો આશ્રમના નહીં ગણી શકે એટલે વિદ્યાપીઠમાં જ રહી નામ કરશે અથવા ત્યાં તૈયાર થશે."

મેં પૂછ્યું, "એટલે આશ્રમ એ લોકોના વાલી તરીકે જ રહેશે ને?" જવાબ, "બરોબર".

આના પછી એક દિવસે વાતોમાં કહેલું, "હવે વિદ્યાપીઠ એક ઉત્તમ શક્તિની સંસ્થા થઈને રહેશે"

["નીચમાં નીચ માણસોને ઊંચા ચડાવવામાં આવે છે ત્યારે દુષ્ટો ચારેકોર ઘૂમે છે ૧૨–૮

"(ધર્મના) પાયા ખોદી નાખવામાં આવ્યા હોય ત્યાં સાધુઓ શું કરે?" ૧૧–૩

"હે ઈશ્વર, હવે તો વહારે ધા! કેમ કે તારા ભક્તનું કંઈ ચાલતું નથી; અને માનવના સંતાનોમાંથી (તને) વફાદાર એવા પણ પાછા પડવા માંડ્યા છે" ૧૨–૧]

૨

જેલમાંથી બાપુજીએ લખેલા કાગળોમાંથી

ભગવાનજીને લખેલા કાગળમાંથી:

તમે પરિતાપ ન કરો. પ્રયત્નશીલ છો એટલે સહુ વાનાં સારાં જ થઈ રહેશે. શરીર આપણા કાબૂમાં છે એટલે તેની ઉપર અંકુશ રાખો જ. મનનેય વાળીએ. જે માણસ શરીરને લોકને ખાતર રોકે છે ને મનથી વિષયને સેવે છે, એ દંભી છે, મિથ્યાચારી છે. જે માણસ શરીરને રોકે છે અને મનને રોકવાનો સતત પ્રયત્ન કરે છે એ પ્રયત્નશીલ સાધક છે. જેનાં મન અને શરીર બન્ને સંપૂર્ણતાએ અંકુશમાં આવી ગયાં છે તે ભગવાન છે. આપણે બધા મધ્યમવર્ગના પ્રયત્નશીલ સાધક છીએ, અથવા થઈએ તો બસ થયું.

મનને કદી મેલું ન જ રહેવા દઈએ. મલિન વિચાર આવ્યા કે તેને કાઢવો જ છે. જેમ શરીરને રોજ મેલ ચડે છે ને રોજ કાઢીએ છીએ, તેમ જ મનનું સમજવું.

• • •

અહિંસા પોતાના પ્રત્યે કૃપણ ને બીજાના પ્રત્યે ઉદાર છે એ જ અહિંસકતાનું લક્ષણ છે. જેઓ નિયમાદિનું પાલન નથી કરતા તે દયાને

પાત્ર છે, દ્વેષને પાત્ર કદી નહીં. . . . આપણે નિયમમાં વર્તીએ છીએ તો તે આપણને ગમે છે તેથી જેઓ નથી વર્તતા તેથી આપણે કેમ ચળીએ? આપણે આશા તો એ રાખીએ કે આપણું નમ્ર અને દૃઢ વર્તન જોઈ તેઓ પલળે અને કુટેવો છોડે

નારણદાસભાઈના કાગળમાંથી:

કોઈ છોકરાના કાગળમાં પ્રશ્ન છે, હું કાગળની કાપલીઓ કેમ વાપરું છું જવાબ: પ્રથમ તો કેદીએ બધી વસ્તુઓ ઓછામા ઓછી વાપરવી જોઈએ તેથી. બીજું, જે અપરિગ્રહનુ વ્રત પાળે છે એ બધી મિલકતનો ટ્રસ્ટી—રક્ષક છે એટલે મારે તો અહીંની મિલકત પણ કંજૂસની જેમ વાપરવી જોઈએ ત્રીજુ, આ મિલકત પણ આપણી જ છે ના? કોના પૈસાથી લેવાય છે? ચોથું, આ કંગાળ દેશમાં જેટલી ઓછી વપરાશ આવી વસ્તુઓની કરાય એટલું સારું છે પાંચમું, આવે વખતે કાંઈ પણ વધારેપડતું વાપરતાં જીવ દુખાય છે

* * *

બીજા કાગળોમાંથી:

अिच्छा अेक ही रखनी — सेवाकी । जो चीज अपनी अिच्छानुसार होनेसे ही आनंद मिले, अुसे सेवा नहीं कह सकते हैं । अुसका अर्थ सेवा नहीं परन्तु स्वेच्छाचार हुआ । हममें यह कभी न हो ।

[ઇચ્છા એક જ રાખવી — સેવાની જે વાત આપણી મરજી પ્રમાણે થવાથી આનંદ મળે તેને સેવા નથી કહી શકતા. એ સેવા નહીં પણ સ્વેચ્છાચાર થયો આપણામાં એવું કદી ન થાઓ.]

* * *

For self-introspection you do not need a time apart, we must do that whilst engaged in various activities.

[અંતરના પરીક્ષણને માટે આપણને ખાસ જુદા વખતની જરૂર ન રહેવી જોઈએ. આપણે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં મશગૂલ હોઈએ ત્યારે તે આપણે કરવું જોઈએ.]

* * *

श्रेय और प्रेयका झगडा हमारे हृदयमें हमेशा चलता है। उनमेंसे श्रेयको पसंद करना और उसीको प्रेय बना देना यह मनुष्यत्व है।

[આપણા હૃદયમાં શ્રેય અને પ્રેય વચ્ચે હંમેશાં ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે તેમાંથી શ્રેયને પસંદ કરી તેને જ પ્રેય બનાવી દેવામાં માણસાઈ રહેલી છે]

* * *

જે અહિંસાનો ભેદ સમજે તે તકલી રેંટિયો સમજે જ. એ અહિંસાનું એક મૂર્ત સ્વરૂપ છે

* * *

મથુરાદાસ પુરુષોત્તમના કાગળમાંથી:

. . અહિંસાનો ગ્રન્થ અત્યારે તો આચરી રહ્યો છું [નાના કેટલાક રેંટિયો કંતાય છે] તે આચારને પહોંચી વળું તો એ જ ખરો ગ્રન્થ છે. લખેલું જીર્ણ થશે, આચરેલું નિત્ય વધ્યા કરશે.

* * *

પ્રેમાબહેનના કાગળમાંથી:

ભાવના કેટલીક વાર દુઃખદેણ નીવડે છે પણ ભાવના વિનાના મનુષ્ય પશુતુલ્ય છે ભાવનાઓને સીધી ક્રિયામાં વહેવડાવવી એ પરમ કર્તવ્ય છે

* * *

વસુમતીબહેનને:

શુદ્ધભાવથી કરેલ બધાં કાર્યની કિંમતનો આંક એકસરખો જ છે મળેલા કાર્યમા પરમ સતોષ એ સાચી સિપાઈગીરી અથવા ભક્તિ અથવા સાધના છે મળેલી સેવામા તન્મયતા એ સાચી સમાધિ છે

* * *

ब्रह्मचर्यका सपूर्ण पालन ईश्वरकृपासे ही सभवित बनता है। सतत प्रयत्नसे ऐसी कृपाके लिये योग्य बन सकते है।

[સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન ઈશ્વરકૃપાથી જ સભવે છે. સતત પ્રયત્નથી એવી દયાને યોગ્ય બની શકીએ]

* * *

ગીગીબહેનના કાગળમાંથી:

'મૂર્તિપૂજા આશ્રમના કેટલાકને ઘણું લાભદાયક નીવડવાનો ઘણો સભવ છે તે કાં દાખલ ન કરીએ?' એવા સવાલના જવાબમાં

We cannot have at the Ashram, the worship of the kind you refer to Of course we have the little Samadhi near Magan Kutir. But nobody save a few look at it. The inmates of the Ashram have no living faith in that kind of worship. For the worship of the invisible the intellect is ready but the heart does not respond. We have however to plod in that direction. As pointed out in the 12th chapter, that way is undoubtedly hard to tread, but it is not impossible. It will come. Everyone is sub-consciously recognising the worth of the Ashram prayer. It has been the solace of many. Those that attend it are not scoffers. They are not wittingly irreverent either. The spirit is willing, the flesh is weak They are all striving. And no one

who has honestly striven, has ever been known to have failed. Ours is, you should remember, a somewhat original attempt. We have no solemn-looking building for prayer. We have simply the open space. But it is a sound thing, especially as we represent the famishing millions. For us the sky must be an all-sufficing roof and the four directions our limitless walls. But we shall take time before we outgrow habits handed down from generations, if not ages And yet we are to break through all bonds of race, class and creed We can have but the openest house of prayer and in the way we are having it.

14-7-'30

[તમે જણાવો છો તે જાતની પૂજા-પ્રાર્થના આપણે આશ્રમમાં રાખી શકતાં નથી. અલબત્ત, આપણે ત્યાં ભજન કુટિની પાસે આવેલી નાની સમાધિ છે ખરી પણ જૂના માણસો સિવાય બીજું કોઈ તેના તરફ જોતું નથી. આશ્રમવાસીઓને એવા પ્રકારની પૂજા-પ્રાર્થનામાં ઝાઝી શ્રદ્ધા નથી. અદૃશ્યની પૂજા-પ્રાર્થનાને માટે બુદ્ધિ તૈયાર હોય છે અને પણ હૃદયમાંથી તેના સૂર ઊઠતો નથી એ છતાં આપણે તે દિશામાં મથ્યા કરવું જોઈએ. આશ્રમ ભજનાવલીમાં દર્શાવ્યું છે તેમ જો ઘરને ચાલવાનું બેઠક ઉપર છે પણ માણસના જીવ આવ્યું નથી તે મળી શકે. આશ્રમની પ્રાર્થનાની કિંમત દરેક જણ પોતાના અંતરમાં આપમેળે કરે છે તેનાથી અનેકને શું નથી છે તેમ સામેલ થનાર તેનો ઉપયોગ કરતા નથી આવતા. ખાસીખૂબીને તેમનામાંથી કોઈ પોતાના દિલમાં પ્રાર્થના માટે પૂજ્યભાવનો અભાવ કેળવે છે એવું નથી અંતરનો ભાવ હોવા છતાં મન કે શરીર તે માટે તૈયાર ન હોય એમ બને. પણ તે સૌ પ્રયત્નવાન છે અને પ્રામાણિકપણે પ્રયત્ન કરવાવાળા કોઈ હજી નિષ્ફળ નીવડ્યો જણાયો નથી. તમારે યાદ રાખવાનું છે કે આપણો પ્રયાસ કંઈક નવો છે પ્રાર્થનાને માટે આપણે પ્રભાવ પાડે એવી આલીશાન ઈમારતો

મંદિરની ઇમારત રાખી નથી. આપણે કેવળ ખુલ્લામાં પ્રાર્થનાને સારુ એકઠાં થઈએ છીએ. પણ ભૂખે મરતાં કરોડોનાં પ્રતિનિધિ થવાનો આપણો પ્રયાસ હોવાથી ખાસ કરીને આપણી રીતમાં ઘણું સંગીનપણું છે. આપણે માથે આકાશનું છત્ર પૂરતું થવું જોઈએ અને ચાર દિશાઓ આપણા પ્રાર્થનામંદિરની અનંત દીવાલો છે. પણ જમાનાઓથી નહીં તોયે કેટલીયે પેઢીઓથી પરંપરાગત ઊતરી આવેલી આદતોની અસરમાંથી છૂટતાં આપણને વખત લાગશે. છતાં આપણે જાતિ, વંશ, વર્ગ અને સંપ્રદાયોએ ઊભી કરેલી બધી વાડો તોડી આગળ જવાનું છે અને તેથી આપણે રાખ્યું છે તેવું ખુલ્લામાં ખુલ્લું પ્રાર્થનામંદિર જ આપણે માટે હોય.

૧૪-૭-'૩૦]

* * *

કાન્તાના કાગળમાંથી :

૧૨મા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે ના કે જો આપણે ભગવાનમાં એટલે તેના જગતની સેવામાં લીન ન થઈ શકીએ તો આપણે અભ્યાસ-યોગથી તે કરી શકીશું?

અહીં અભ્યાસનો અર્થ પ્રયત્ન કરીએ. થોડાના જ સ્વભાવમાં સેવાવૃત્તિ હોય છે. પણ પ્રયત્ન તો સહુ કરી શકે. શુદ્ધ પ્રયત્નને અંતે તે વસ્તુ સ્વાભાવિક થઈ જાય છે ને પછી તેમાંથી આનંદનો રસ છૂટે છે

* * *

શિવાભાઈને.

'જે જેને ભજે છે તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે' એ નિરપવાદ વચન ભગવાને કહ્યું છે. આપણે નિર્વિકાર, પૂર્ણ, ત્યાગમય સેવાભાવને ભજીએ છીએ એટલે આપણને એ ન મળે તો ભગવાનનું વચન મિથ્યા થાય. આથી આપણો ભાર ને ભાવ ન હોય. એટલે આપણે તો શ્રદ્ધાપૂર્વક આપણી સાધનામાં તન્મય રહીએ.

* * *

પારનેરકરને ભરવાડ વિષે લખતાં :

ભરવાડને મિત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરજો. તેઓના ઉપર પ્રેમ વરસાવવાથી તે સમજશે. દુષ્ટતા પણ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. કોઈ સ્વભાવે દુષ્ટ નથી જ એમ સમજીને આપણો બધો વહેવાર થવો જોઈએ.

આમાં સંભાળવાનું આટલું જ રહે છે કે આપણો પ્રેમ નબળાઈનું ઢાંકણ કે તેની નિશાની ન હોવો જોઈએ. પછી ભલે તેની ઉત્પત્તિ સ્વાર્થમાંથી થઈ હોય.

* * *

શ્રી તારાબહેનને :

દેહના દંડ દીધે જ છૂટકો. ૧૩મા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની સમજ પાડતાં કહ્યું છે ના કે જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ, દુઃખ, દોષનું દર્શન આપણને થવું જ જોઈએ ?

* * *

વલ્લભભાઈને :

સંયમી જીવન ગાળનાર કોઈ દહાડે કદી અંગત ઇચ્છા ન જ કરે. એટલે તેની શાન્તિનો ભંગ થાય જ નહીં.

* * *

ચમનભાઈને :

સેવાની તૈયારી કર્તવ્ય છે સેવાની ઇચ્છા ભોગ છે ઇચ્છા તો એક જ હોય — તે સેવાની.

* * *

પ્રભુદાસને પ્રાર્થના વિષે — પ્રાર્થના શુષ્ક થાય છે એવી તેની ફરિયાદના જવાબમાં :

પ્રાર્થના વિષે તું લખે છે એ તો અગત્યનું જ છે. આપણી બધી વસ્તુઓ પ્રાર્થનાની દૃષ્ટિએ આપણામાં કંઈ સર્વસ્વ નથી. બધા ગોથાં ખાઈએ. પણ એમાં કોઈ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા કંઈ આપણે પ્રાર્થનામાં ઉત્સાહી

શોધે છે ને ગોજે છે. આમ હોવાથી આપણી પ્રાર્થના અપૂર્ણ કાં ન હોય? તેમા સુધારો થઈ શકે. તે . . પ્રાર્થના અને શ્રદ્ધાનો વિષય છે. એ શ્રદ્ધા જામવા પૂરતા રસો તેમા રેડવા રહ્યા છેવટે તો એ ભાવનાથી સવારના આવીને સમાજમાં બેસી તન્મય થયા એટલે પ્રાર્થના થઈ. પછી ભલે ગમે તે ગમે તે ભાષામા બોલાય. સામાજિક મૂક પ્રાર્થના પણ દુનિયામાં પ્રચલિત છે રોમન કેથલિકમા કલાકો લગી ભાવિક લોકો મૂક બેસે છે ને પ્રાર્થનામાં ધ્યાનગ્રસ્ત રહી શકે છે આપણે જેમ તેમ કરીને શાંતિ મેળવવી છે.

૧૨–૮–'૩૦: મંગળવાર.

શામળભાઈ પરના કાગળમાંથી:

આપણામા ઉદાર ભાવના હોય તો બીજામા પણ તે આપણે અનુભવીએ છીએ. અને ન હોય તો જાગ્રત કરીએ છીએ.

* * *

રાધિકા પરના કાગળમાં:

ગ્રેઝ એલિજી, લોરેશિયસ, સામ્સ ઑફ ડેવિડ—આટલુ ખૂબ સમજ-પૂર્વક વાંચી જાય તો બીજુ બનાવાય. આ ત્રણે વસ્તુ જુદી જુદી જાતની છે અને ઉત્તમ છે. તુ સમજી શકે એવી છે

* * *

ગોવિંદજી પર:

તમારે હમણાં વાચન-અભ્યાસનો લોભ રોકેલવો. જે કામ કરી રહ્યા છો તે ઉત્તમ અભ્યાસ છે એમ ખચીત જાણજો. અક્ષર પણ ભલે જેવા છે તેવા રહ્યા રહે. સાંજના કે એવો કોઈ વખત મળે તો તો અવશ્ય કંઈક વાચનલેખન રાખજો.

* * *

ચિ લીલાવતીને:

સત્સંગ શું નહી કરી શકતો? અત્યારે સત્સંગ સેવાનો, સદ્વિચારનો, શુદ્ધ મનનનો.

* * *

ચિ. સત્ય !

અક્ષરને વળાક બરોબર આપવા પહેલા અક્ષર સાચા 'કાઢવાનુ પાકું કરી લેવુ જોઈએ

* * *

તારાનાથ :

મનોવિકારની સામે થયા કરશે ત્યા લગી શ્રેય જ છે. મનને જીતવુ તો મુનિઓને સારુ પણ મુશ્કેલ છે. પણ મનને વશ ન વર્તવુ આપણને બધાને સારુ શકય છે એવી સ્થિતિને સારુ જ રામનામ સહાયભૂત થાય છે શરીર અને મન કર્તવ્યમા રોકાયેલ રહેવાથી મન પાજીપણું છોડી દે છે

* * *

પૃથુરાજ :

'विष्णुर्वा'નો સાર તો આ જ છે—

ભગવાન પોતે પણ જો રાગદ્વેષાદિરહિત ન હોય તો હું તેને નહીં નમુ, કેમ કે જેનું ચિંતન કરીએ તેવા થઈએ છીએ, ભગવાનમા રાગદ્વેષનુ આરોપણ કરી તેનુ ચિંતન કરીએ તો આપણામા પણ રાગદ્વેષ પેદા થાય.

* * *

કાશીનાથ :

યજ્ઞની કિંમત ને રોજનીશીની આવશ્યકતા તમે પારખી નથી શકયા ? આવે સમયે જ નિયમન (ડિસિપ્લિન) આપણને કલ્પદ્રુમ થઈ પડે છે હમેશા બધી ચીજોની કિંમત એકસરખી બધા નથી આકી શકતા તેથી સીધો રસ્તો એ રહ્યો કે જે સસ્થામા રહ્યા તેના નિયમોનુ સપૂર્ણ પાલન આંખ મીંચીને કર્યે જવુ

રોજનીશીમા ભલેને એ જ વસ્તુ રોજ આવે, એ તેની મહત્તા છે, જો તે શુદ્ધ હોય તો તેનુ જીવન સૂર્યમડળની જેમ ચાલે છે એવુ જે પુરુષ સાચી રીતે નોધી શકે છે તે ધન્ય છે.

* * *

ગિરિરાજ:

The facilities the Ashram may not grant must not be obtained from elsewhere If this rule was not observed, no institution could grow Is not this obvious to you?

[આશ્રમ જે સગવડો આપતો નથી તે આપણે બીજેથી ન મેળવીએ આ નિયમનું પાલન ન થાય તો કોઈ સંસ્થા ખીલે નહીં આ ઉઘાડી વાત તમને નથી દેખાતી?]

૧૭–૧૦–'૫૩

શ્રી ગોકીબહેન પરના કાગળમાંથી।

. . . મૃત્યુમાર્ગ એ તો ધોરી રસ્તો છે અને ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ આપણે તે ખૂંદવો જ રહ્યો છે અને અગમ્ય વટેમાર્ગુ છતાં તે સૂનો ને સૂનો જ રહેવાનો તેથી તે પરમ શાંતિનો માર્ગ પણ છે ત્યાં જતાં ડરે તે ભડકે. નીડર રહે તે શાન્તિનુ સુખ ભોગવે

૩

ખોરાક અંગેના ઉતારા

[શ્રી નારણદાસભાઈ પર લખેલા પૂ. બાપુના કાગળોમાંથી ખોરાક અંગેનો કેટલોક ભાગ.]

૨૩–૬–'૩૦

કાચા દૂધને મેળવવાનો પ્રયોગ સપૂર્ણતાએ સફળ નીવડયો છે ઘણે ભાગે દૂધને બદલે દહીં લઉં છુ એટલે હાલ ખોરાક દહીં, મનક્કા કે ખજૂર અને ખાટા લીંબુનો રસ એક વાર એમ છે ગરમ પીવાનુ કઈ જ હજુ તો નથી લેતો માત્ર એક વાર એરડિયુ લેવું પડયું તે દિવસે ગરમ પાણી, લીંબુ ને મીઠુ બે વાર લીધા હતા દૂધ તે દિવસે લીધુ તે પણ કાચુ. કઈ માઠી અસર જોવામા નથી આવી એટલે હાલ તો તો આમ જ ચાલશે, એમ જોઉં છુ વજન હતુ તે જ કહેવાય એક રતલની ઘટવધ થયા કરે છે. હાલ ૧૦૫ ગણાય.

૨૪–૮–'૩૦

કા સા નુ વજન એક રતલ વધ્યુ છે ને ઉત્સાહ પણ વધ્યો છે મેં ગુમાવ્યુ હતું તેમાનુ એક રતલ પાછું મેળવ્યુ છે ત્રણ દિવસ થયા દહીં સાથે બાફેલુ શાક લેવાનુ શરૂ કર્યું છે

૧૪–૯–'૩૦

મારુ ગાડું અત્યારે તો ચાલ્યુ છે. દૂધ, દહીં હમેશાની જેમ લઉં છુ મનક્કા ખજૂરને બદલે ટમાટા દિવસમા સાત કે આઠ, રતાળુ ભૂંજેલા ચાર કે પાચ મોટા કદના અને છએક ચમચા લીલોતરી કોબી વ. જે હોય તે આથી દસ્ત ઠીક આવે છે સવારના ૭–૩૦ વાગ્યે એક ખાટા લીંબુનો રસ સોડા સાથે આ જો માફક આવી જાય તો બધ-કોશનો ઉકેલ થઈ જાય છે ને ખર્ચ તો ઘણુ બચી જાય છે. શાક અહીંની

વાડીમા થાય છે તેમાથી જ લઉં છુ પણ તેનુ ખર્ચ ગણીએ તો રોજના બે આનાથી વધુ નહીં થતુ હોય જ્યારે ખજૂર મનક્કાનુ રોજનુ ખર્ચ ઓછામા ઓછુ છ આના થતુ હશે જેને બધકોશની ફરિયાદ હોય તે આ ખોરાક અજમાવી જુએ બધાને ફાયદો જ થાય એમ કહી ન શકાય. મને પણ હાલની અસર ટકી જ રહેશે એમ અત્યારથી ન કહેવાય આ પ્રયોગમા બીજો ખોરાક નિષિદ્ધ સમજવો જોઈએ ભૂંજેલાં રતાળુ એકલા ખૂબ ચાવીને લેવાં જોઈએ, તેને દૂધમા કે દહીંમા પલાળવા ન જોઈએ. છાલ ખાઈ જવાથી કદાચ બાધ નહીં હોય થોડી તો હુ ખાઉં જ છું બધી ખાતા નાજુક હોજરીને લીધે ડર લાગે છે. નાજુક હોજરીવાળા જે આ પ્રયોગ કરવા માગે તે પણ છાલનો ત્યાગ કરે.

૨૫–૯–'૩૦

મારો ખોરાક ત્રણ શેર દૂધનુ બે વાર દહીં, એક વાર દૂધના રૂપમાં નવ ટમાટા નાનાં મોટા જે આવ્યા હોય તે ને પતકાળુ કોબી ઇ નુ બાફેલું શાક પ્રમાણસર તેમા મીઠું લેવાની જરૂરત જોઉં તો ઉપરથી લઉં છુ. ચાર દિવસથી રતાળુ છોડયા છે. કેમ કે દા જીવરાજ કાકાસાહેબને મળી ગયા તેણે રતાળુને બધકોશ કરનાર માન્યા. અને પાછી પિચકારીની આવશ્યકતા તો જણાઈ જ એટલે રતાળુ છોડી જોવાનુ રાખ્યુ કઈ ફેરફાર થયો નથી શક્તિ જળવાશે તો રતાળુ ફરી લેવાનો પ્રયત્ન નહીં કરું. મને તેનો ગેરફાયદો તો લાગ્યો જ નથી અહીંનુ પાણી જ મારા જેવાને સારુ ગ્રાહક હોય એમ જણાય છે પણ મુદ્દલ ચિંતાનુ કારણ નથી. વજન આજે સાજે લેવાશે તે પણ આપીશ* પિચકારી મારે સારુ નવાઈની ચીજ નથી પણ છૂટી શકે તો છોડવા ઇચ્છુ છુ ખરો તાજા ફળનો ત્યાગ ટકે ત્યા લગી ટકાવવાની ઇચ્છા છે. જો શાકથી પિચકારી નહીં છૂટે ને કોઈ રીતે નબળાઈ લાગશે તો ખજૂર મનક્કા ઉપર જઈશ. કોઈ ચિંતા ન કરે.

---

* તા. ૨૬–૯–'૩૦: વજન આજે લેવાયું ૧૦૩ની ઉપર કંઈક છે એટલે સુધારો ગણાય.

૯–૧૦–'૩૦

આજે અમારા બન્નેના વજન લેવાયા. દર ગુરુવારે લેવાય છે. કા સા નું ૧૫–૧૬ની વચ્ચે છે એટલે કઈક સુધારો છે મારુ ૧૦૪ થયુ છે ચાર દિવસથી પિચકારી બધ છે તાદળજાની ભાજી લઉં છુ. તેની અસર સારી થઈ છે રતાળુ સાવ નથી છોડયા અઠવાડિયામા બેત્રણ વાર લેવાનો ઇરાદો છે ને બાકીને દિવસે પતકાળુ કે એવુ કઈ બીજું શાક ટમેટા તો હજુ લગી ચાલે જ છે ફળની હજુ તો જરૂર નથી જણાતી વજન ટકી રહે તો જેમ ચાલે છે તેમ જ ચાલવા દેવાનો ઇરાદો છે. તબિયત સભાળીને આ બધુ કરીશ એટલુ આશ્વાસન બધાને સારુ બસ થવુ જોઈએ

ટૂંકુ નામ 'ગીતાબોધ' એમ કાકા સૂચવે છે મને એ નામ ગમ્યુ છે આ પ્રયત્નની પાછળ ભાવના એ છે કે એ વાચતા ગીતાને જે રીતે હુ સમજ્યો છુ એ જેણે સમજવુ હોય તેને સમજવુ સહેલુ થઈ પડે. એવુ જ થઈ શકે કે નહીં એ તો દેવ જાણે મારો પ્રયત્ન એ છે. એથી ગીતાબોધ નામ બધબેસતુ છે.

આ પ્રકરણોના અગ્રેજી તરજુમાની આવશ્યકતા વિષે મને શકા છે. પણ તેનો નિર્ણય ત્યા જ થાય.

જેરામદાસે લખેલુ કે હુ લીલો મેવો નથી લેતો તેનુ કારણ લાઠી—સરકારી ખાતા તરફથી એવું લખાણ છે કે મેં લાઠીને ખાતર લીલો મેવો છોડયો નથી ને હાલ હુ લઉં છું હુ શું લઉં છુ તે તો તમને જણાવી ગયો છુ છતાં અહીં આજ લગીનુ લખી નાખુ કે જેથી ઉત્તર આપવાનો અવસર આવે તો તમે સત્તાવાર આપી શકો

લીલો મેવો તો ઘણે ભાગે મેં લવણ યાત્રામા જ છોડયો હતો. અહીં આવીને શરૂ કરેલો લાઠીનુ જોઈ છોડી દીધો અહીં ત્રણ ચાર દિવસ લીધો હશે તેટલામાં લાઠીનું સાભળ્યુ જેરામદાસ મળ્યા ત્યારે આ સ્થિતિ હતી પછી બધકોશ નિવારવા અને ખર્ચ ઓછુ કરવાના હેતુથી જે સૂકો મેવો એટલે ખજૂર ને મનક્કા કિસમિસ લેતો તે છોડયાં

ને શાક પર ઉપર આવ્યો કેટલાક દિવસ બન્ને લીધાં પછી એકલુ શાક તો ન તજવું એમ લાગ્યુ એટલે પાછો શાક ને ખજૂર મનક્કા ઉપર આવ્યો. શાકમા કાચુ પપૈયુ આવવા લાગ્યુ. તેમા કોઈ વાર પાકુ આવે તો તે પણ લઉં આ જેરામદાસના સમયમા તો બન્યુ જ નથી પાકુ પપૈયુ અહીંની જ વાડીનુ દસેક વાર લીધુ હશે. ખાટા લીંબુ તો રોજ લેવાય છે જ તેનો ઉલ્લેખ જેરામદાસે કર્યો છે એમાં જેરામદાસની હકીકત સાવ સાચી છે ને સરકારી લગભગ સાવ ખોટી છે પપૈયુ હાલમા જ આવે છે. તેને લીધે હુ લીલા મેવા ઉપર રહુ છુ એમ કોઈ ન જ કહે કદાચ આની તો કોઈ અમલદારને ખબર સુધ્ધા ન હોય કેમ કે પપૈયુ તો કાચા શાક સાથે આવે છે બજારમાથી કદી નહીં આ સ્થિતિ વર્તે છે કાકાસાહેબ ૨૯મીએ છૂટશે એટલે તેઓ વધુ સ્પષ્ટ કરશે ને મારી માન્યતા એવી છે કે સરકારી માણસે સૂકાલીલાનો ભેદ નથી કર્યો. અથવા કોઈ ફળની ટોકરી લાવે તેનો મેં સ્વીકાર કર્યો હોય ને કા સા ને ખવરાવ્યા હોય ને મેં લીધુ હશે એમ માની લેવામા આવ્યુ હોય દૈવ જાણે કેમ છપાયુ છે

જો કાઈ ચર્ચા ન જ થાય તો ઈરાદાપૂર્વક તમારે કશુ લખવા પણ નથી.

બાપુ

૧૮-૧૨-'૩૦

મારુ અત્યારે તો નભી રહ્યુ છે આ અઠવાડિયે એક કે દોઢ રતલ વધ્યો છુ ખજૂર મનક્કા છૂટયા જ એમ તો હજુ ન કહેવાય હમણા તો વળી જમનાબહેને અને વિઠ્ઠલદાસે ખજૂર મોકલ્યુ છે તે બે ત્રણ દિવસ લીધુ. વળી મૂકયું છે એમ તે લેવાની ને તેના અભાવની અસર જોયા કરુ છું છૂટી શકે તો છોડવાની દાનત છે જ એટલે હમણા ભાજી કે કોબી, બીટરૂટ કે નોલકોલ, કોળુ વ. શાકમાથી કઈક, બાજરી અથવા જુવારની ભાખરી, બદામ ચાર તોલા અને લીંબુ આટલી વસ્તુ છે. ઈશ્વર નભાવશે તો ઠીક નહીં તો તો નમ્રપણે દૂધ દહીં ઉપર જઈશ આટલેથી

નભ્યું જ એમ હજુ કહી નથી શકતો નહીં નભે એવું તો ન જ કહુ. જાર બાજરી હજમ થશે એવી મુદ્દલ આશા જ ન હતી પણ હમણા તો ચાલ્યુ છે

૨૦–૧૨–'૩૦

મારા ખોરાક વિષે સહુનો ગભરાટ સમજુ છુ કેમ કે હુ તેમા સીધી જીત મેળવી નથી શક્યો પણ તમે તમારી પોતાની તરફથી કદાચ આટલું કહી શકશો કે હુ વખતસર ચેતીને ઘટતા ફેરફાર કરી લઉં છુ ને શરીર જવાબ આપે છે સહજપ્રાપ્ત ધર્મ મળી રહ્યો છે તેને કેમ છોડુ? ગઈ કાલે વજન લેવાયુ તેમા વળી દોઢ રતલનો વધારો દેખાયો. 'દેખાયો' એમ લખુ છુ કેમ કે ગયે વખતે શૌચ પછી ને આ વખતે તેના પૂર્વે વજન લેવાયું શૌચનું વજન એ વજનનો વધારો નહીં, પણ નકામો બોજો છે. એથી કદાચ અચ્છેર બાદ કરીએ તોયે એક શેરનો વધારો ગણાય પણ આ વજન કરતાંયે વધારે સાચી વસ્તુ મારા શરીરને વિષે મને જણાતી સ્ફૂર્તિ છે અશક્તિનુ ચિહ્ન હજુ નથી જોતો. બે કટકે અહીંની એક ભાખરી સુખેથી ખાઈ જાઉં છુ બદામ લગભગ બે ઔંસ લગી જાય છે આટલુ હજમ થયા કરે તોપણ શક્તિ કાયમ રહે એમ હમણા જોઉં છુ એટલે કોઈને ચિંતાનુ મુદ્દલ કારણ નથી બહુ સાવધાની રાખી રહ્યો છુ અને છેવટે તો અહીં પણ અનાસક્તિનો પ્રયોગ જ રહ્યો છે એ કાચથી પણ નાજુક વસ્તુ હાથમાથી ક્યારે સરી જાય ને ભાગી જાય એ કોણ કહી શકે?

૪

ત્રણ મહત્વના કાગળો

૧ વિલફ્રેડ વેલૉકને લખેલો કાગળ:

Dear Friend,

I thank you for your letter From the prison cell I may not enter into any elaborate argument, but I can give this assurance that I shall not fail to tender co-operation directly there is a real sign But I must confess to you that I see none such in the midst of falsehood, fraud and force which appear to me to surround so many acts of the powers that be.

Yours sincerely,

11-7-'30 (Sd) M K. Gandhi

પ્રિય મિત્ર,

તમારા પત્રને સારુ તમારો આભાર માનુ છુ. જેલની કોટડીમાથી વધારે ઝીણવટથી હુ દલીલમા નહીં ઊતરુ, પણ એટલો વિશ્વાસ આપી શકું કે સાચો અણસાર મળતાવેંત હું સહકારનો હાથ લબાવ્યા વગર રહીશ નહીં પણ તે સાથે મારે તમારી આગળ કબૂલ કરવુ પડે છે કે આજના સત્તાધારીઓના કેટલાયે કાર્યોને ઘેરી રહેલા દેખાતા જૂઠાણા, ફરેબ અને હિંસાની જબરજસ્તીની આડે એવો કોઈ અણસાર મારી નજરે પડતો નથી

સાચા દિલથી તમારો

(સહી) મો. ક ગાધી

૧૧–૭–'૩૦]

આ યાદ કરીને લખ્યો છે શબ્દોમા ફેર હોવાનો સાભવ છે, અર્થમા મુદ્દલ નહીં — બાપુ

૨ મેજર માર્ટિનને લખેલો કાગળ

Dear Major Martin,

I must now unburden myself of my second diffi- culty. I do not doubt a word of what you have told me about the charges of alleged ill-treatment in this prison Yet I cannot dispel from my mind all the reports that have appeared in the press The writers could not have deliberately lied about everything. I am sure that some of the statements are gross exaggera- tions, I hope that most are and should like to believe that all are false. But my mind is disturbed There may be things which you look at from one angle and the prisoners concerned from another My duty in the circumstances seems to be plain I must ask to be allowed to see them occasionally, if I may not be permitted to live with them I have told you I desire no privileges What physical comforts are allowed to me may be taken away from me

If I am isolated for the privileges they mean little to me. Whilst isolation means everything to me I desire no comforts that may not be allowed to the other prisoners I do not believe in classification, which in my opinion is degrading And if I permit myself comforts which other prisoners do not enjoy, I do so because the keeping of a prisoner's health is common cause between the Government and the prisoners and the comforts I give myself are required for my health. But I would fain sacrifice health if it is purchased by the sacrifice of the privilege of serving my companions many of whom I know and none of whom I consider to be in any way inferior to me.

I was able to bear the separation so long as I was under the impression that all was well. But the

knowledge that young Ratilal is no more, that Pyarelal who is like a son to me has suffered from dysentery and is now suffering from diarrhoea, that the elderly Narsinhbhai was near death's door and the persistent complaints have awakened me to a sense of my duty viz. that I should strive to the utmost of my ability to be with these friends and share their life and if that be not possible at least to be allowed to meet them say once every week and to meet the ailing ones as often as necessary.

I know that it is not in your or Inspector General's power to grant me the permission requested. I would therefore ask you to please place this letter before the government and secure an early reply. I am aware that as a prisoner I have no rights and no choice as to the disposal of my body. But I know also that the upkeep of my body requires my co-operation I should no longer be interested in the upkeep of a body that cannot be used for the service the dweller within yearns after I am human Even as a prisoner I cannot divest myself of the human in me

I need not give the assurance, perhaps you will be able to give it, if it be required, that my presence among my companions will not be used to subvert discipline but on the contrary it is highly likely to promote it. The moral code of a civil resister requires him willingly to submit to all prison discipline that is not in conflict of self-respect

Lastly I would like to draw the Government's attention to the fact that when a similar incident occurred in 1922 in this very prison I was allowed to see two prisoners with the result that what promised to be a grave tragedy was averted. The present Ins-

pector General of Police is aware of the facts of the case.

Yours sincerely,
Sd. M. K. Gandhi

[વહાલા મેજર માર્ટિન,

હવે મારા મન પરથી મારી બીજી મૂઝવણનો ભાર ઉતારુ. આ જેલમા થયેલી કહેવાતી રજાડના આક્ષેપો વિષે તમે મને જે કહ્યુ છે તેના એક પણ શબ્દની બાબતમા મારા મનમા જરાયે વહેમ નથી છતા અખબારોમા જે બધા હેવાલો પ્રગટ થયા છે તેમની અસર મારા મન પરથી હું દૂર કરી શેકતો નથી. તેના લખનારાઓ દરેક બાબતમા જાણીબૂઝીને જૂઠાણુ ચલાવી ન શકે. હુ ખાતરીથી માનુ ખરો કે તેમાંના કેટલાક નિવેદનોમાં અત્યાત વધારેપડતી અતિશયોક્તિ છે, જરૂર આશા રાખુ કે તેમાના મોટા ભાગનાં ખોટા છે અને બધાયે ખોટા છે એમ માનવા પણ ઈચ્છુ ખરો. છતા મારુ મન અસ્વસ્થ થયુ છે કેટલીક બાબતો એવી હોય જેને તમે એક દૃષ્ટિથી જુઓ અને લાગતાવળગતા કેદીઓ બીજી દૃષ્ટિથી જુએ. આ સજોગોમા મારી ફરજ સ્પષ્ટ દેખાય છે તે કેદીઓની સાથે રહેવાની મને છૂટ ન મળે તોયે તેમને પ્રસગોપાત્ત મળવાની છૂટ માગવાની વિનાતી મારે કરવી જોઈએ મારે ખાસ હક જોઈતા નથી એ મેં તમને કહેલુ છે મારા શરીરની સભાળને માટે મને જે કેટલીક સગવડો અપાય છે તે ભલે લઈ લેવામા આવે.

મને મળતા ખાસ હકને કારણે મને અળગો પાડવામા આવતો હોય તો તેમની મારે મન ઝાઝી કિંમત નથી. અળગા રહેવામા મને જે કઈ જોઈએ છે તે બધુ મળી જતુ હોવા છતા બીજા કેદીઓને જે સગવડો મળી ન શકતી હોય તેમનો મને પણ કોઈ ખપ નથી હુ વર્ગીકરણમા માનતો નથી કેમ કે મારે મતે તેથી બધા હલકા પડે છે અને બીજા કેદીઓને નથી મળતી તેવી સુખસગવડ ભોગવવાની હુ છૂટ લઉં છુ તેનુ કારણ એટલું જ છે કે કેદીની તબિયત સભાળવાની જવાબદારી કેદીઓ અને સરકાર વચ્ચે સમાન હોઈ હુ જે સગવડો ભોગવુ છુ તે મારી

તબિયત સાચવવાને જરૂરી છે પણ જેમનામાના ઘણાને હું ઓળખું છુ અને જેમાના કોઈનેય હુ કોઈ પણ રીતે મારાથી ઊતરતા માનતો નથી તેવા મારા સાથીઓની સેવા કરવાના ખાસ અધિકારના બદલા રૂપે મારી તબિયત સચવાતી હોય તો તેનો હુ ખુશીથી ભોગ આપ્યા વગર ન રહુ

જ્યા સુધી હુ એવી છાપ લઈને ચાલતો હતો કે બધુ બરાબર ચાલે છે ત્યા સુધી હુ તેમનાથી મારું અળગા થવાપણુ સેહી શકતો હતો. પણ જુવાન રતિલાલનુ અવસાન થયુ, મારા દીકરા સમાન પ્યારેલાલને મરડો થયો હતો અને હવે તે ડાયેરિયાથી પીડાય છે, ઘરડા નરસિંહભાઈ મરણને કાઠેથી પાછા ફર્યા છે એ બધુ જાણ્યા પછી અને વારવાર મળ્યા કરતી ફરિયાદો સાભળ્યા બાદ મને મારી ફરજનુ ભાન થયું છે તે ફરજ એવી છે કે મારે એ મિત્રો સાથે રહેવાને અને તેમના સુખદુ ખમા ભાગ લેવાને અને તે બને એમ ન હોય તો કઈ નહીં તો તેમને, કહો કે, અઠવાડિયે એક વાર મળવાની અને બીમારીમા પડેલાને જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે મળવાની છૂટ મેળવવાને મારાથી થાય તે બધી કોશિશ કરી છૂટવુ

મેં જે પરવાનગી માટે વિનાતી કરી છે તે આપવાની તમને અગર ઈન્સ્પેક્ટર જનરલને સત્તા નથી એ વાત હુ જાણુ છુ. તેથી મારો આ કાગળ સરકારની આગળ રજૂ કરવાની મહેરબાની કરવા અને તેનો વહેલો જવાબ મેળવવા મારી તમને વિનાતી છે મારા શરીરનું શુ કરવુ તે વિષે મને કશો અધિકાર કે વિકલ્પ નથી એ બીનાનુ મને ભાન છે. પણ મારા શરીરને ટકાવી રાખવામા મારા સહકારની આવશ્યકતા રહે છે તે વાતની પણ મને ખબર છે શરીરની અદર વાસ કરવાવાળો જે સેવા કરવાને ઝખે છે તેને માટે તે શરીરનો ઉપયોગ ન થઈ શકતો હોય તો તેમા, તેને ટકાવવામા મને ઝાઝો રસ ન રહે હુ માણસ છુ કેદી તરીકે પણ મારામા રહેલા માણસપણાથી હુ અળગો થઈ શકતો નથી

મારા સાથીઓ વચ્ચેની મારી હાજરીનો શિસ્તને ઊંધી વાળવાને માટે ઉપયોગ થવાનો નથી બલકે તેને વધારે ઉત્તેજન મળે એવો ઘણો સભવ રહે છે એ વાતની મારે ખાતરી આપવાની ન હોય અથવા સભવ

છે કે તમે પોતે તેવી ખાતરી આપી શકો સ્વમાનની ભાવના સાથે જેનો મેળ ન બેસે તે સિવાયની બધી જાતની જેલની શિસ્તને સ્વેચ્છાથી તાબે રહેવાનું સવિનય ભગની પ્રતિજ્ઞા કરનારા સત્યાગ્રહીને તેના નીતિ-નિયમોનુ ફરમાન છે

ખુદ આ જેલમા ૧૯૨૨ની સાલમા આવો બનાવ બન્યો હતો ત્યારે મને એ કેદીઓને મળવાની છૂટ આપવામા આવી હતી અને પરિણામે જે એક મોટી કરુણ ઘટના બની હોત તેને ટાળી શકાઈ હતી એ વાત તરફ સરકારનુ હુ ધ્યાન ખેંચવા ચાહુ છુ તે ઘટનાની હકીકતોથી હાલના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ જાણકાર છે

સાચા દિલથી તમારો
(સહી) મો ક ગાધી]

૩ એક દુખી પિતાને

Yeravada Mandir,
19-11-1930

Dear Friend,

Your touching letter of 28th ultimo has been given to me My sympathy goes out to you in your affliction and I should be glad indeed if this letter brings you any comfort.

In my opinion you are in no way to blame. Having got the lady doctor you were quite right in trusting her I do not believe in the constant change of doctors and Hakims We must trust those whom we get, to tell us when they need assistance or are in doubt as to their diagnosis. Sometimes it may be found that the trust was misplaced But these are risks and chances of life which we must take always I hope therefore that you will not worry yourself over what you consider was your negligence. This much you know your-

self that you did not willfully neglect anything. More no man can do.

Now for the answers to your questions·

(1) No *prayashchita* (પ્રાયશ્ચિત) is needed because in my opinion there was no carelessness on your part.

(2) No one can *give* rest to another soul. Her rest will come from herself.

(3) It is impossible to say what would have happened if other assistance had been procured. In spite of the ablest expert help kings have to die

(4) There might not be much sorrow or fuss over an inevitable event Death is the lot of every created thing nor need it be considered as a calamity Death in reality is a deliverance.

(5) What the soul does after discarding a body is in each case a matter for surmise, but it is a certainty that the soul does not perish with the body Let us trust the laws of God or nature for the rest.

(6) States before birth and after death are invisible as the Gita affirms and experience confirms But we can infer from our present state that the condition after death is at least likely to be a second though modified edition of the present

(7) We the survivors can certainly help the departed dear ones by weaving into our own lives all that was good in them For if they know anything of what happens here, they must be consoled by the knowledge that we are treasuring their memories by adopting what was best in them

Yours sincerely,
Sd. M K. Gandhi

19-11-30, Y.C.P.

One question has been omitted by oversight. God is never powerless But his laws are immutable. We do not know them Nor do we know His will at a given moment. Therefore we adopt within bounds such remedies as may commend themselves to us.

Prayer is to the God within It does not provoke God to change His will, but it enables us to know his will which is everything.

M K. G.

[યરવડા મદિર,
૧૯–૧૧–'૩૦

વહાલા મિત્ર,

ગયા માસની ૨૮મી તારીખનો તમારો દિલને પિગળાવે એવો પત્ર મને આપવામાં આવ્યો છે તમારા દુ ખમાં મારું દિલ તમારે માટેની સહાનુભૂતિથી ઊભરાય છે અને મારા આ કાગળથી તમને કઈક શાતા મળશે તો હુ ખરેખર રાજી થઈશ

મારો અભિપ્રાય એવો છે કે આમા તમારો કશો વાક નથી બાઈ દાક્તરને મેળવ્યા બાદ તેના પર ભરોસો રાખ્યો એ તદ્દન બરાબર છે દાક્તરો અને હકીમોને વારવાર બદલવાની વાતમા હુ માનતો નથી આપણને જે મળી જાય તેમના પર આપણે ભરોસો રાખીએ કે તેઓ મદદની જરૂર લાગતા આપણને જણાવ્યા વગર રહે નહીં અને પોતાના નિદાનની બાબતમા તેમને શકા રહે તો તે આપણને કહ્યા વગર રહે નહીં આ ભરોસો મૂકવામા ભૂલ થયાનો અનુભવ કોઈક વાર થાય પણ જીવનમા આવા જોખમો ને સાહસો તો હમેશાં ખેડવા પડે છે. તેથી તમે પોતે જેને તમારી બેદરકારી થઈ ગયાનુ માનો છો તેના પર બળાપો નહીં કરો એવી હુ આશા રાખુ છુ તમે જાણીજોઈને કોઈ જાતની બેદરકારી બતાવી નથી એ તો તમે પણ સમજો છો. માણસ એથી વધારે બીજુ શુ કરે?

હવે તમારા સવાલોના જવાબો :

(૧) તમારે પક્ષે કોઈ પ્રકારની બેદરકારી થઈ નથી એવો મારો અભિપ્રાય છે અને તેથી કોઈ જાતના પ્રાયશ્ચિતની જરૂર રહેતી નથી

(૨) બીજા આત્માને કોઈ શાતિ આપી ન શકે. તેની શાંતિ તેને પોતાની જાતમાથી મળી રહેશે.

(૩) તમે મેળવી તેના કરતા બીજી જાતની મદદ મેળવવામાં આવી હોત તો શુ થાત તે કહેવુ અશક્ય છે કાબેલમા કાબેલ નિષ્ણાતોની મદદ મળતી હોવા છતા રાજાઓને પણ મરવુ પડતુ નથી કે?

(૪) અનિવાર્ય ઘટનાને અગે ઝાઝો શોક કે ઝાઝી ધાધલ ન હોય. જન્મનારી સૌ વસ્તુને માટે મરણ લખાયેલુ હોય છે અને મરણને આપત્તિ પણ ન માનવી જોઈએ. સાચુ જોતા મરણ એક ઉગારો છે.

(૫) શરીર છોડયા બાદ આત્મા શુ કરતો હશે એ દરેક દાખલામા અનુમાનની બાબત છે પણ શરીરની સાથે આત્માનો નાશ નથી થતો એટલી વાત ચોક્કસ છે બાકીની વાતો માટે આપણે ઈશ્વરના અથવા કુદરતના કાનૂન પર ભરોસો રાખીએ.

(૬) ગીતા કહે છે અને અનુભવ સમર્થન આપે છે કે જન્મ પહેલાની અને મરણ પછીની દશાઓ માણસની નજરે પડતી નથી પણ આપણી વર્તમાન દશા પરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે મરણ બાદની દશા કઈ નહીં તો તેની બીજી અને છતા સુધારેલી આવૃત્તિ હોવાનો પૂરો સંભવ છે

(૭) અહીંથી ચાલી ગયેલા પ્રિય સ્વજનોમા જે કઈ સારુ હતુ તે આપણા જીવનમા વણી લઈને આપણે તેમની પાછળ રહેલા તેમને જરૂર મદદ રૂપ થઈ શકીએ કેમ કે અહીં શુ બને છે તેની તેમને કઈકેય ખબર પહોચતી હોય તો તેમનામા જે કઈ ઉત્તમોત્તમ હતુ તેનો અગીકાર કરી તેની સ્મૃતિ આપણે જાળવી છે એ વાતની જાણથી તેમને દિલાસો મળ્યા વગર ન રહે

સાચા દિલથી તમારો

(સહી) મો ક ગાધી

૧૯–૧૧–'૩૦, યરવડા સેન્ટ્રલ પ્રિઝન

સરતચૂકથી એક સવાલનો જવાબ રહી ગયો છે ઈશ્વર કદી સત્તા વગરનો લાચાર હોય નહીં પણ તેના કાનૂનમા ફેર પડતો નથી આપણે તેમને જાણતા નથી અને અમુક એક ક્ષણે તેની મરજી શી હશે તે પણ આપણે નથી જાણતા તેથી આપણને સૂઝે તેવા ઇલાજ આપણી મર્યાદામા રહીને આપણે અજમાવીએ પ્રાર્થના અતરમા વસતા ઈશ્વરને ઉદ્દેશીને હોય તેનાથી પોતાની મરજીમા ફેરફાર કરવાને ઈશ્વરને આપણે પ્રેરી શકતા નથી પણ તેની મરજી શી છે તે જાણવાની આપણને શક્તિ મળે છે અને તેની મરજી એ જ સર્વસ્વ છે

મો ક ગાંધી

૫

કેટલીક યાદગાર તારીખો

૧૯૨૯–૩૦

૧૯૨૯	ડિસેં. ૩૧	લાહોર કોંગ્રેસે પૂર્ણ સ્વાતત્ર્યનો ઠરાવ પાસ કર્યો અધ્યક્ષ શ્રી જવાહરલાલજી
૧૯૩૦	જાન્યુ ૧	
જાન્યુઆરી	૧૧	ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ પદવીદાન સમારભ, આઝાદીને કાજે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની હાકલ
,,	૧૩,૧૪,૧૫	અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદ, સ્વરાજના સૈનિકો તૈયાર કરવા.
		છાત્રાલય પરિષદ છાત્ર પરિષદ.
,,	૨૬	દેશ આખામા સ્વાતત્ર્યની પ્રતિજ્ઞા.
		આઝાદીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ
ફેબ્રુઆરી	૨૭	મોતીલાલજીએ આનંદભવન રાષ્ટ્રને અર્પણ કર્યું.
માર્ચ	૭	સરદાર વલ્લભભાઈ રાસ ખાતે પકડાયા.
,,	૧૨	દાંડીકૂચ શરૂ થઈ.
		'અનાસક્તિયોગ 'નુ પ્રકાશન

એપ્રિલ	૬	ગાંધીજીએ દાંડીમાં મીઠાનો કાયદો તોડયો.
,,	૨૭	નવજીવન પ્રેસની જપ્તી.
,,	૨૮,૨૯,૩૦	કાકા કાલેલકર બોરસદમાં પકડાયા. આણદમા સજા, સાબરમતી જેલમા લઈ ગયા
મે	૧૨	ગાધીજી કરાડીમા ગિરફતાર થયા એમને યરવડા મોકલવામા આવ્યા.
,,	૨૧	મીરાબહેન ગાધીજીને યરવડામા મળ્યા
જૂન	૧૮,૧૯	કાકાસાહેબને સાબરમતીથી યરવડા મોકલ્યા, ગાધીજીના સાથી તરીકે
		(૧) વ્રતવિચાર, મગળપ્રભાતનુ દર મગળવારે પ્રવચન } ૨૨-૭-'૩૦ થી ૧૪-૧૦-'૩૦ સુધી
		(૨) ગીતાબોધ—એક એક અધ્યાયનો સાર ૨૧–૧૦–'૩૦ ૪–૧૧–'૩૦ ૨૧–૨–'૩૨ [ત્રીજી વારની યરવડા જેલમા ગીતાબોધ પૂરો કર્યો]
		(૩) —મીરાબહેન માટે 'આશ્રમભજનાવલિ'નુ અગ્રેજી ભાષાતર ૧૮–૫–'૩૦ લખવાનું શરૂ કર્યુ ૩૦–૧૨–'૩૦ મોકલવાનુ શરૂ કર્યુ
જુલાઈ	૩	'યગ ઇન્ડિયા'નો છેલ્લો છાપેલો અક—પછી સાઈક્લોસ્ટાઈલ
,,	૨૩,૨૪	સપ્રુ, જયકર ગાધીજીની મુલાકાતે
ઑગસ્ટ	૧૩,૧૪,૧૫	ગાધીજી, મોતીલાલજી, જવાહરલાલજી, સરદાર વલ્લભભાઈ, સરોજિની નાયડુ, સૈયદ મહમૂદ, જયરામદાસ દોલતરામ—આટલાની સપ્રુ-જયકાર સાથે મુલાકાત.

સપ્ટેમ્બર	૨૧ (?)	કાકાસાહેબ સાથે ડૉ જીવરાજની મુલાકાત.
ઑક્ટોબર	૮	ગાંધીજીએ કેદી પ્યારેલાલને મળવા બોલાવ્યા.
,,	૨૬	ગાંધીજીનુ વજન ૧૦૭. કાકાસાહેબનુ ૧૧૭.
નવેમ્બર	૧૫	કાકાસાહેબનો જન્મદિવસનો અપવાસ. ૪૫ પૂરા કર્યાં
,,	૧૯	ગાંધીજીએ એક દુ:ખી પિતાને પત્ર મોકલ્યો.
,,	૨૯	સાત મહિનાની સજા પૂરી કરી કાકાસાહેબ યરવડાથી છૂટયા. સરકારે એમને ઠેકાણે પ્યારેલાલજીને ગાંધીજી સાથે રાખ્યા

૧૯૩૧

૧૯૩૧ જાન્યુઆરી	૨૬	ગાંધીજી અને બીજા ૨૫ નેતાઓ પોતપોતાની જેલમાથી છૂટયા.
ફેબ્રુઆરી	૬	પડિત મોતીલાલજીનો દેહાત, લખનૌ ખાતે.
,,	૨૭	લૉર્ડ અર્વિન સાથે ગાંધીજીની મુલાકાત
માર્ચ	૪	ગાંધી-અર્વિન કરાર
	૨૩,૨૪	સરદાર ભગતસિંગને ફાંસી.
	૩૧	કરાચી કૉંગ્રેસ, અધ્યક્ષ સરદાર વલ્લભભાઈ.

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

અનાસક્તિયોગ		૦.૫૦
અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ		૧.૦૦
આત્મકથા		૨.૦૦
આત્મકથા [સસ્તી આવૃત્તિ]		૧.૫૦
સંક્ષિપ્ત આત્મકથા		૧.૦૦
આરોગ્યની ચાવી		૦.૪૪
આશ્રમજીવન		૦.૩૭
કેળવણીનો કોયડો		૨.૫૦
ખરી કેળવણી		૨.૫૦
ગામડાની વહારે		૦.૨૫
ગાંધી-સરકાર પત્રવ્યવહાર ૧૯૪૨–૪૪		૨.૫૦
ગીતાબોધ		૦.૨૫
ગોસેવા		૧.૫૦
ત્યાગમૂર્તિ		૨.૦૦
દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ		૨ ૦૦
દિલ્હી ડાયરી		૩.૦૦
ધર્મમંથન		૨.૦૦
ધર્માત્મા ગોખલે		૦.૫૬
નિત્ય મનન		૧.૦૦
'નીતિનાશને માર્ગે'		૦.૬૨
પંચાયતરાજ		૦.૩૦
પાયાની કેળવણી		૧.૨૫
પાંચમા પુત્રને બાપુના આશીર્વાદ		૩.૦૦
પ્રેમપન્થ–૧ થી ૬	(દરેકની)	૦.૨૫
બાપુના પત્રો ૧–૪		૬.૦૦
બાળપોથી		૦.૧૯
ભાષાવાર રાજ્યરચના		૦.૧૯
મંગળપ્રભાત		૦.૧૯
મારો જેલનો અનુભવ		૦.૬૦
યરવડાના અનુભવ		૧.૦૦
રચનાત્મક કાર્યક્રમ		૦.૩૧
રામનામ		૦.૬૨

[પાછળ ચાલુ

વર્ણવ્યવસ્થા	૧.૦૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૨.૫૦
શાકાહારનો નૈતિક આધાર	૦.૨૫
શિક્ષણનું માધ્યમ	૦.૧૯
સત્ય એ જ ઈશ્વર છે	૦.૬૨
સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ	૧.૦૦
સર્વોદય	૦.૧૯
સંતતિનિયમન : સાચો માર્ગ અને ખોટો માર્ગ	૦.૪૦
સંયમ અને સંતતિનિયમન	૨.૦૦
સૉક્રેટીસનો બચાવ	૦.૧૨
હિંદ સ્વરાજ	૦.૩૭

લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

અવારનવાર	૨.૦૦
ઉગમણો દેશ	૨.૦૦
ઓતરાતી દીવાલો	૦.૭૫
ગીતાધર્મ	૧.૨૫
જીવતા તહેવારો	૨.૦૦
જીવનનો આનંદ	૪.૦૦
જીવનપ્રદીપ	૨.૦૦
જીવનલીલા	૨.૫૦
ધર્મોદય	૧.૨૫
પૂર્વ આફ્રિકામાં	૩ ૦૦
બાપુની ઝાંખી	૧.૦૦
બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ	૦.૬૨
માનવી ખંડિયેરો	૨ ૫૦
રખડવાનો આનંદ	૪ ૦૦
રવીન્દ્ર-સૌરભ	૨.૫૦
શ્રી નેત્રમણિભાઈને	૦ ૮૭
सकलिता भगवद्गीता	૧.૨૫
સ્મરણયાત્રા	૨.૦૦
હિમાલયનો પ્રવાસ	૧.૫૦